Еміль Золя

ЧЕРЕВО ПАРИЖА

I

Безлюдною, обсадженою деревами вулицею у глибокій тиші посувалися до Парижа вози торговців. Ритмічний стукіт коліс луною відбивався од фасадів будинків, що дрімали обабіч дороги за темною смугою берестів. На Нейльському мосту віз з капустою і другий з горохом приєдналися до восьми возів з ріпою, що спускалися від Нантера; коні, понуривши голови, йшли лінивою, стриманою ходою, яка ще більш уповільнювалася через підйом. Зверху на овочах, простягшись ниць і затиснувши віжки в кулаці, спали візники, вкрившись чорносірими смугастими плащами. Газовий ліхтар, часом виринаючи з темряви, освітлював то гвіздки на черевику, то синій рукав блузи, то край кашкета, що виступали на тлі розкішного квітника червоних пучків моркви, білої ріпи, темної зелені гороху та капусти. І на цій, і на сусідніх дорогах, попереду й позаду, далеко було чути торохтіння возів, що сповіщало про такі самі валки, про цілий обоз, який тягся в темряві, серед глибокого сну, о другій годині ранку, і заколисував місто своїм монотонним гуркотом.

Валтасар, гладкий кінь мадам Франсуа, йшов попереду валки у напівдрімоті, нашорошуючи вуха; раптом він здригнувся від переляку і став як укопаний навпроти вулиці Лоншан. Решта коней стукнулися головами в задки підвід, і валка зупинилася, дзвякнувши від поштовху залізними частинами. Почулася лайка розбуджених візників. Мадам Франсуа, що сиділа на овочах, притулившись до передка воза, подивилася на дорогу, але нічого не побачила у слабкому блиманні квадратного ліхтарика, який освітлював зліва тільки блискучий бік Валтасара.

– Гей, тітко, рушаймо! – гукнув один із візників, звівшись навколішки на своїй ріпі. – Це, мабуть, хтось там напивсь, як свиня.

Жінка нахилилась і помітила праворуч, майже під ногами в коня, якусь чорну масу, що лежала впоперек дороги.

– Не можна ж людей давити, – промовила вона, зстрибнувши на землю. Перед нею лежав чоловік, витягнувшись на весь зріст, розкинувши руки і зарившись обличчям у пилюку. Він здавався надзвичайно довгим і худим, наче суха гілка; дивно, що Валтасар не перебив його копитом надвоє. Мадам Франсуа подумала, що він мертвий, і, присівши перед ним навпочіпки, взяла його за руку; рука була тепла.

– Гей, чоловіче, – тихо промовила мадам Франсуа.

Але візникам не терпілося. Той, що стояв навколішках на своїй городині, знову крикнув хрипким голосом:

– Та поганяйте ж, тітко! Він п'яний, як ніч... Скиньте його в рів та й годі!

Тимчасом чоловік розплющив очі і лежав нерухомо, розгублено дивлячись на мадам Франсуа. Жінка подумала, що він і справді п'яний.

– Не можна тут лежати, вас же роздавлять, – сказала вона йому. – Куди ви йшли?

– Не знаю, – відповів той ледве чутно і потім додав з зусиллям, тривожно озираючись: – Я йшов у Париж і впав... Не знаю як.

Жінка краще придивилася до нього; він мав жалюгідний вигляд: його чорні штани і чорний сюртук були дуже драні, і під цим лахміттям проступали кістки худого тіла. З-під грубезного чорного кашкета, обачно насунутого на самі брови, світились карі очі, на диво лагідні; обличчя

було суворе й виснажене. Мадам Франсуа спало на думку, що він надто кволий і йому не до випивки.

– Та куди саме хотіли ви потрапити в Парижі? – спитала вона знову.

Чоловік відповів не відразу: йому ніяково було від цього допиту. Здавалося, він розмірковував, потім, заникуючись, промовив нарешті:

– Туди... на ринок.

Він насилу підвівся і, мабуть, хотів іти далі. Городниця побачила, що він хитнувся і сперся на голоблю воза.

– Ви втомилися?

– Так, дуже втомився, – пробурмотів незнайомець.

Тоді вона різким і немов незадоволеним тоном промовила, підштовхуючи його:

– Ану, мерщій лізьте на мого воза. А то через вас тільки час гаємо... Я на Центральний ринок їду, то там вас і скину разом з городиною.

А що він відмовлявся, вона майже підняла його своїми дужими руками й кинула на моркву та ріпу, зовсім-таки розсердившись і гукаючи:

– Та годі вам марудитися!.. Ви мені вже набридли. Кажу ж вам, що їду на Центральний ринок. Спіть, я розбуджу вас.

Вона й собі вилізла на воза, примостилася збоку і спершися на передок, узяла віжки; Валтасар знову рушив у дорогу, дрімаючи й помахуючи вухами. Слідом за цим возом покотилися інші вози, і вся валка, гуркочучи колесами, поволі сунула далі в темряві, мимо фасадів

сплячих будинків. Візники знову позасинали під своїми плащами. Той, що розмовляв з городницею, укладався, бурмочучи:

– Ото ще, всіх п'яниць по дорозі підбирати!.. І охота вам, тітонько!

Вози котились, коні йшли самі, похнюпивши голови. Чоловік, якого підібрала мадам Франсуа, лежав долілиць; його довгі ноги потопали в купах ріпи, зваленої в задок воза, а лицем він уткнувся в пишні пучки моркви. Розкинувши руки, знесилений втомою, він обхопив велику купу городини, щоб не вилетіти з воза від поштовхів, і дивився перед собою на два безконечних ряди газових ліхтарів, які наближалися й зливалися десь там угорі, серед безлічі інших світлих точок. На обрії стояла велика біла хмара випарів, яка оповивала сонний Париж світлим серпанком – відблиском усіх його вогнів.

– Я з Нантера, і звуть мене мадам Франсуа, – за хвилину почала городниця. – Відколи помер мій бідолашний чоловік, я мушу щодня сама їздити на ринок. Це важко!.. А ви звідки?

– Мене звуть Флораном, я здалека, – відповів незнайомець, ніяковіючи. – Прошу пробачити, я такий зморений, що не можу говорити.

Він не хотів розмовляти. Замовкла й городниця, попустивши трохи віжки на спину Валтасара, що йшов своєю дорогою, – розумна тварина знала тут кожен камінчик. Флоран, втупивши очі у безмежне поле мерехтливих вогнів над Парижем, думав про ту історію, що була його таємницею. Він утік з Кайєнни, куди його закинули грудневі події, і блукав два роки по Голландській Гвіані, пристрасно прагнучи повернутись на батьківщину і водночас боячись імператорської поліції. І ось нарешті перед ним велике любиме місто, за яким він так сумував, до якого так прагнув! Він тут сховається, він тут житиме тихо і спокійно, як колись. Поліція ні про що не знатиме: адже його вважають померлим. І Флоран пригадав свій приїзд до Гавра, коли в нього виявилося тільки п'ятнадцять франків, зав'язаних у носову хусточку. До Руана він ще міг

найняти підводу. А від Руана, коли в нього залишилося тільки тридцять су, пішов пішки. У Верноні він купив на останні два су хліба. Що було потім – не пам'ятає. Здається, він проспав кілька годин у канаві, потім, мабуть, показував жандармові документи, які здобув собі про всяк випадок. Усе це крутилося в його голові. З Вернона Флоран ішов не ївши, його то охоплювала лють, то раптовий відчай, що примушували жувати листя живоплотів, які тяглись уздовж дороги, його мучили корчі в шлунку, живіт зводило від голоду, в очах темніло, але він простував усе далі; ноги йшли наче самі по собі, направляючись до Парижа, що був десь далёко, дуже далеко, за обрієм, кликав до себе і, здавалось, чекав. Коли Флоран дістався до Курбвуа, була вже глупа ніч. Париж, схожий на смужку зоряного неба, що впала на чорну землю, здався йому суворим, наче гнівався на його повернення. Тоді Флорана охопила слабість: він насилу зійшов з гори, бо ноги йому підгинались. Проходячи Нейльським мостом, він сперся на парапет, схилившись над Сеною, що котила свої чорні, мов чорнило, хвилі між невиразними масивами берегів, – червоний ліхтар на воді переслідував Флорана, наче криваве око. Тепер, щоб дістатися до Парижа, йому треба було весь час іти під гору. Дорога, що вела до міста, здавалася йому безконечною. Сотні льє, пройдені ним, були ніщо; але цей останній відрізок шляху доводив його до розпачу: ніколи він не зійде на цю висоту, увінчану вогнями. Рівній вулиці не було краю; обабіч неї тяглися ряди високих дерев і низьких будинків, широкі сіруваті тротуари, на які падали тіні від гілля, темні проміжки поперечних вулиць з їх тишею й темрявою. Тільки газові ліхтарі, що стирчали на однаковій відстані один від одного, оживляли цю мертву пустиню короткими язиками жовтого полум'я. Флоран зупинився, а вулиця тяглася все далі й далі, відсуваючи од нього Париж у темряву ночі, йому ввижалося, що ліхтарні стовпи, блимаючи своїм єдиним оком, бігли праворуч і ліворуч, забираючі з собою дорогу; від цього мелькання в нього паморочилося в голові, він захитався і звалився на землю.

А тепер Флоран поволі котився вперед на ложі з зелені, і воно здавалося йому м'яким, наче перина. Він підвів трохи голову, щоб бачити млисте сяйво, що розросталося над темними дахами, які вирізнялись на обрії. Флоран наближався до міста; його везли, йому залишалося тільки

віддаватися повільному струшуванню воза; і це невтомливе наближення було б йому приємне, коли б не голод. А голод прокинувся, нестерпний, жорстокий. Тіло Флорана заніміло; він відчував самий тільки шлунок, що так болів, немов його роздирали розпечені кліщі. Від свіжого запаху городини, в яку він зарився, від пряного аромату моркви робилося млосно. Лежачи долілиць, Флоран з усіх сил притискався до глибокого ложа з городини, намагаючись стиснули шлунок і вгамувати його. А позаду дев'ятеро таких самих возів з горами капусти, гороху, з купами артишоків, салату, салери, порею, здавалося повільно накочувались на Флорана, немов бажаючи поховати людину, що гинула з голоду, під купою провізії.

Нарешті зупинились. Почулися грубі голоси. Це було коло міської застави. Доглядачі почали оглядати вози. Потім Флоран, зомлівши, зціпивши зуби, в'їхав у Париж, лежачи на пучках моркви.

– Гей, слухайте-но ви там, угорі! – голосно крикнула мадам Франсуа.

А через те що він не ворушився, вона злізла на воза і почала штовхати його. Тоді Флоран очутився й сів. Він спав і не відчував більше голоду, а тепер зовсім очманів. Городниця попросила його злізти, говорячи:

– Ви ж допоможете мені розвантажитись, га?

Він узявся допомагати їй. Якийсь гладкий панок у фетровому капелюсі, з бляхою на лівому лацкані пальта сердився й стукав ціпком по тротуару:

– Ану мерщій, ану мерщій повертайтесь! Посуньте воза. Скільки метрів маете? Чотири?

Він видав квитанцію мадам Франсуа, а та почала витягати з полотняного гаманця гроші. Після цього панок подався далі, стукаючи

ціпком і продовжуючи сердито бурчати. Тимчасом мадам Франсуа, взявши Валтасара за вуздечку, примусила його податися назад так, щоб колеса воза впиралися в тротуар. Тоді, знявши з задка дошку і відмірявши на тротуарі свої чотири метри, які позначила жмутами соломи, вона попросила Флорана передавати їй городину по одному пучку. Жінка акуратно розкладала свій товар на кам'яних плитах, дбаючи, щоб виходило гарно, обрамляючи пучки городини зеленою гичкою. На диво швидко спорудила вона цілу піраміду, що в темряві скидалась на строкатий килим з симетрично розташованими плямами барв. Коли Флоран передав жінці великий оберемок петрушки, яку знайшов на дні воза, вона попросила його зробити їй ще одну послугу:

– Будь ласка, постережіть мій товар, доки я відведу підводу... Це за кілька кроків звідси, на вулиці Монторгейль, у "Золотому компасі".

Флоран сказав їй, що вона може йти спокійно, йому неважко було рухатись, але з того часу, як він прокинувся, голод знову дав себе знати. Флоран сів біля товару мадам Франсуа і сперся спиною на купу капусти, вирішивши, що так йому буде краще; він сидітиме не рухаючись і чекатиме. Флоран відчував якусь порожнечу в голові і не усвідомлював ясно, де він перебуває. В перші дні вересня ранками буває дуже темно. Ручні ліхтарики навколо нього поволі посувались у темряві, часом зупиняючись. Флоран сидів на краю широкої вулиці, але не впізнавав її. Вона губилася в нічній пітьмі, десь дуже далеко. Він ясно бачив тільки товар, якого пильнував. А далі на панелі невиразно вимальовувались обриси інших навалених куп. Посередині бруку валки возів перегороджували вулицю, і від краю до краю чути було дихання запряжених коней, яких у темряві не можна було побачити. Перегукування людей, стук дошки, брязкіт залізного ланцюга, що впав на брук, глухий шурхіт городини, яку скидали з возів, останній струс воза, що стукнувся колесами об тротуар, – всі ці звуки сповнювали ще сонне повітря тихим гулом могутнього пробудження, яке відчувалося в тремтливому присмерку. Флоран, повернувши голову, помітив по другий бік купи капусти чоловіка, що хропів, загорнувшися з ногами в плащ і поклавши голову на кошики з сливами. Трохи ближче, ліворуч, він

побачив хлопчика років десяти, що з ангельським усміхом на вустах спав між двома горами цикорію. А біля тротуару жваво пересувалися самі тільки ліхтарики, гойдаючись у невидимих руках і перестрибуючи через тих, хто спав на купах городини, очікуючи дня. Але найбільше дивували Флорана величезні павільйони по обидва боки вулиці; їхні дахи, нагромаджені один на один, наче виростали, витягалися, гублячись десь у золотистій імлі вогнів. У знесиленій уяві Флорана малювався ряд палаців, велетенських і струнких, легких, мов кришталевих, з тисячами вогняних смужок на безмежних, безперервних рядах жалюзі. Між тонкими ребрами пілястр вузькі жовті перекладини здавалися сяючими сходами, що піднімалися до темної лінії перших дахів, над якими підносилися верхні дахи, а в просвітах виднілися наскрізні остови величезних залів. Тут у жовтавому сяйві газу проступали нагромаджені в безладді сіруваті контури, невиразні й нерухомі. Флоран відвернувся, роздратований тим, що не тямить, де він опинився, стривожений цією маною, велетенською й тендітною. Глянувши вгору, він побачив освітлений циферблат годинника на церкві Сен-Есташ і сіру масу самої церкви. Це його дуже здивувало. Значить, він був на площі Сен-Есташ.

Тимчасом повернулась мадам Франсуа. Вона голосно сперечалася з чоловіком, який ніс мішок на плечах. Той давав їй по одному су за пучок моркви.

– Та що це ви говорите, Лакайль!.. Адже ви перепродасте її парижанам по чотири, по п'ять су за пучок; не заперечуйте. По два су, якщо хочете.

Коли чоловік пішов, вона продовжувала говорити вслід йому:

– Люди гадають, що воно в мене само по собі росте... Хай пошукає моркви по одному су цей п'яниця Лакайль!.. Ось побачите, він ще повернеться.

Це вже вона говорила до Флорана. Сівши коло нього, жінка продовжувала:

– Якщо ви давно не бували в Парижі, то, мабуть, ще не знаєте Центрального ринку? Його збудовано років п'ять тому... Отут, дивіться, поряд з нами – павільйон для продажу фруктів і квітів. Далі продають рибу, а позаду – городину, масло, сир... По цей бік шість павільйонів, а там, навпроти, чотири: в них продають м'ясо, тельбухи, птицю. Місця тут досить, тільки взимку дуже холодно. Кажуть, іще два павільйони збудують, як знесуть будинки навколо Хлібного ринку. Ви чули про це?

– Ні, – відповів Флоран. – Я був за кордоном... А як називається оця велика вулиця навпроти нас?

– Це нова вулиця, Пон-Неф. Вона починається від Сени і доходить сюди, до вулиць Монмартр і Монторгейль... Як розвидниться, то ви одразу впізнаєте.

Побачивши, що над її ріпою нахилилась якась жінка., мадам Франсуа встала і приязно промовила:

– А, це ви, тітко Шантмесс?

Флоран дивився вздовж вулиці Монторгейль. Саме тут міська варта схопила його в ніч на 4 грудня. Близько другої години дня він проходив Монмартрським бульваром, поволі посуваючись в юрбі, і усміхався, дивлячись, як багато солдатів виставив напоказ Єлісейський палац, щоб надати собі більше ваги. Раптом солдати почали стріляти просто в людей і очистили за якісь чверть години весь тротуар. Флорана стисли, і він, збитий з ніг, непритомний, упав на розі вулиці Вів'єн; оскаженіла юрба топтала його тіло в панічному жаху від пострілів. Коли уже все втихомирилось, він хотів підвестись, але не міг: на ньому лежала мертва молода жінка в рожевому капелюсі; її шаль, під якою була легенька косинка в дрібну складочку, зсунулася. На грудях косинка була пробита

двома кулями. І коли Флоран, щоб звільнити свої ноги, легенько зштовхнув труп молодої жінки, струмочки крові з обох ран потекли по його руках. Він скочив і, мало не збожеволівши од жаху, кинувся тікати, без капелюха, із закривавленими руками. До самого вечора блукав він, очманілий, а перед очима в нього весь час була вбита молода жінка, що лежала впоперек його ніг, її бліде обличчя та великі, широко розплющені блакитні очі. Її уста скривилися від страждання, вона немов дивувалася з своєї наглої смерті, а вигляд її був соромливий. У свої тридцять років Флоран не наважувався дивитись на жінок; проте це обличчя закарбувалося в його пам'яті й серці на все життя, неначе це була його кохана, яку він утратив. Увечері, ще схвильований жахливими подіями того дня, Флоран, несподівано для себе опинився у винарні на вулиці Монторгейль, де якісь люди розмовляли про те, що треба будувати барикади. Він пішов з ними, допомагав їм вибирати каміння з бруку, а потім, стомлений від блукань по вулицях, сів на барикаді, кажучи собі, що, як надійдуть солдати, він битиметься. При ньому не було навіть ножа, а голова його так і лишилась нічим не прикрита. Годині об одинадцятій Флоран заснув; йому снилися дві дірочки, пробиті на косинці в дрібну складочку; вони дивились на нього, мов червоні очі, повні кривавих сліз. Флоран прокинувся від того, що чотири сержанти міської варти били його кулаками. Оборонці барикади повтікали. Поліцаї, побачивши, що руки Флорана в крові, дуже розлютилися й мало не вбили його. То була кров молодої жінки.

Поринувши у спогади, Флоран звів очі на циферблат годинника на церкві Сен-Есташ, хоч стрілок на ньому не було видно. Вже було близько четвертої години. Центральний ринок не спав. Мадам Франсуа стояла, розмовляючи з тіткою Шантмесс, яка торгувалася за пучок ріпи. І Флоранові пригадалося, що його ледве не розстріляли тут, під стіною церкви Сен-Есташ. Взвод жандармів допіру розтрощив голови п'ятьом нещасним, захопленим на барикаді вулиці Гренета. П'ять трупів валялось на тротуарі там, де він сьогодні, здається, помітив рожеву редиску. Флоран урятувався тоді від розстрілу тому тільки, що поліцаї були озброєні самими лише шпагами, його відвели до найближчого поліцейського поста, залишивши начальникові караулу клаптик паперу,

на якому було надряпано олівцем: "Взятий із закривавленими руками. Дуже небезпечний". До самого ранку тягали його від участку до участку. Клаптик паперу незмінно супроводжував його. На Флорана наділи ручні кайданки й пильнували, як несамовитого божевільного. В участку на вулиці Ленжері п'яні солдати хотіли було його розстріляти та несподівано отримали наказ доставити арештованих в будинок поліцейської префектури. Через день Флоран був уже в казематі Бісетрського форту. Відтоді він весь час страждав від голоду, сотні арештованих сиділи в підземеллі, в задусі і наче звірам, посадженим у клітку, їм кидали шматочки хліба. Коли Флоран став перед слідчим, не маючи ні свідків, ні захисника, його звинуватили в таємній змові.

І коли він присягався, що це неправда, суддя витяг із справи клаптик паперу: "Взятий із закривавленими руками. Дуже небезпечний". Цього було досить. Його засудили до заслання. За шість тижнів, у січні, тюремник збудив уночі Флорана, і його разом з більш як чотиримастами інших арештантів було замкнено у дворі. Через годину цю першу партію, з кайданами на руках, і вирядили між двома шеренгами жандармів з зарядженими рушницями на понтони і в заслання.

Арештанти минули Аустерліцький міст, пройшли бульварами й прибули на Гаврський вокзал. То була весела карнавальна ніч: вікна ресторанів на бульварах сяяли вогнями; на розі вулиці Вів'єн, на тому самому місці, де Флоранові ще ввижалася забита жінка, чий образ він носив у собі, стояв екіпаж, в якому сиділи дами в масках, з голими плечима і весело розмовляли між собою. Вони були незадоволені, що не можуть проїхати далі "через отих каторжних, яким і краю не видно". Від Парижа до Гавра арештантам не дали ані крихти хліба, ані ковтка води: їм забули перед виїздом видати пайку. Вони поїли тільки через тридцять шість годин, коли ними, як оселедцями, напхали трюм фрегата "Канада".

Ні, голод більше не залишав його. Флоран перебирав свої спогади і не міг пригадати й години, коли він був ситий. Флоран увесь висох, шлунок йому стягло, шкіра присохла до кісток. А тепер він знову побачив Париж, розжирілий, пишний, де в нічній темряві їжа валилась аж через

край; він приїхав сюди на ложі з городини, він потопав у незвіданій їжі; ці гори їстівного хвилювали його. Значить, щаслива карнавальна ніч тривала аж сім років. Флоран знову бачив перед собою осяяні вікна на бульварах, веселих жінок, бачив місто-ласуна, яке покинув тієї далекої січневої ночі; і йому здавалося, що все це виросло, розквітло серед громад Центрального ринку, величний подих якого, ще важкий від учорашньої неперетравленої їжі, він нібито чув.

Тітонька Шантмесс таки наважилася купити дванадцять пучків ріпи. Вона тримала їх у фартусі, на своєму животі, від чого її гладкий стан зробився ще кругліший, і, стоячи, продовжувала розмовляти тягучим голосом. Коли вона пішла, мадам Франсуа знову підсіла до Флорана і сказала:

– Оцій бідній тітоньці Шантмесс щонайменше сімдесят два роки. Я ще дівчинкою була, коли вона вже купувала ріпу в мого батька. І в неї нікогісінько з родичів! Прийняла вона до себе якусь безпритульну, не знати звідки, але та їй погано віддячила... І ото живе собі, торгує зеленню й заробляє свої сорок су на день... Я б не могла так жити в оцьому чортовому Парижі день за днем, усе на тротуарі. І хоч би тобі один родич який тут був!

А що Флоран не відповідав вона спитала:

– А ви маєте рідню в Парижі?

Він удав, що не чує. До нього повернулась недовірливість. В голові його було повно розповідей про агентів, що чатували на людину за кожним рогом вулиці, про жінок, які продавали таємницю, вивідавши її в бідних утікачів. Мадам Франсуа сиділа поруч з ним; правда, вона здавалася йому порядною, таке спокійне було її широке обличчя на фоні чорно-жовтих смуг фулярової картатої хустки. Їй було, мабуть, років тридцять п'ять; трохи повна, вона була ще гарна, свіжа, бо жила весь час на повітрі; мужній вираз її обличчя пом'якшувався карими очима,

лагідними й щирими. Звичайно, вона була дуже цікава, але під цією цікавістю приховувалась її доброта.

Мадам Франсуа не образилася на Флорана за мовчання ї казала далі:

– У Парижі я маю небожа. Невдатний хлопець з нього вийшов, заплутався він у боргах. А добре, коли маєш де зупинитися. Ваші родичі, мабуть, дуже здивуються і зрадіють, як вас побачать?

Безперестану говорячи, вона не зводила з нього очей; її, мабуть, розчулила його надмірна худорлявість. Городниця відчувала, що він з "панів", дарма що ледь прикритий жалюгідним чорним лахміттям, і не насмілювалася сунути йому в руку срібну монету. Нарешті стиха пробурмотіла:

– А якщо ви зараз у чомусь відчуваєте потребу, то...

Але він відмовився з тривожною гордістю, запевняючи, що нічого йому не треба, що він має куди піти. Вона, здавалося, зраділа і кілька разів повторила, мов хотіла сама себе заспокоїти:

– Ну, то й добре, вам треба тільки дочекатися ранку.

Над Флорановою головою, на розі павільйону, де торгували фруктами, задзвонив великий дзвін. Звуки, повільні й розмірені, здавалось, усе далі проганяли з майдану сон. Раз у раз під'їжджали вози з провізією. Крики візників, ляскання батогів, гуркіт залізних шин та цокіт кінських підків по бруку посилювалися. Вози, часто зупиняючись, посувалися вперед, витягнувшись довгою валкою, яку не можна було окинути оком; початок її губився десь у сивому присмерку світанку, там, звідки долинав невиразний гамір. Уздовж усієї вулиці Пон-Неф ішло розвантажування; вози поприсовували до самих тротуарів, коні стояли тісно в ряд, нерухомо, мов на ярмарку. Увагу Флорана привернув великий віз чудової капусти, який ледве підкочували до тротуару; той віз

навантажили вище від газового ліхтаря, який був розташований поруч і яскраво освітлював гору лапатого листя, що згорталося, наче поли з темнозеленого оксамиту, гофровані й порізані по краях. Маленька селяночка, років шістнадцяти, в казакині та блакитному полотняному чепчику, вилізла на віз і заховалася за горою капусти; вона брала одну по одній головки і кидала комусь, хто стояв десь унизу, в тіні. Дівча, часом послизнувшися, зовсім щезало, завалене капустою; потім рожевий носик знову з'являвся з густої зелені; селянка реготала, а головки капусти знову починали літати, мелькаючи між ліхтарем і Флораном. Він машинально рахував їх. Коли віз спорожнився, йому стало нудно.

Тепер купи городини, вивантаженої на тротуар, тяглись аж до шосе. Торговці залишали між ними вузькі проходи, щоб люди могли рухатися. Весь широкий тротуар од краю до краю був завалений темними купами зелені. В невиразному рухливому світлі ручних ліхтарів виступали з темряви пишні пучки то м'ясистих артишоків, то ніжнозеленого салату, то рожеві коралі моркви, то жовтава, як слонова кістка, ріпа. І ці фарби немов спалахували перед очима і мелькали вздовж куп овочів, коли мимо них проходили з ліхтарями. Тротуар наповнювався людьми; вони пожвавлено ходили серед городини, зупиняючись, розмовляючи, гукаючи одне до одного. Чийсь гучний голос здалека кричав: "Гей! Цикорій!" Гратчасті ворота павільйону овочів щойно відчинились. Торговки з цього павільйону, в білих чепцях і косинках, пов'язаних поверх чорних кофт, у підсмиканих спідницях, щоб не забруднити подолу, накупляли товару на день, вантажили свої покупки у великі корзини носильників, поставлені на землю. Ці корзини що далі, то швидше мелькали між павільйоном і бруком серед штовханини, міцних словечок, крику захриплих голосів людей, які торгувалися по чверть години за одне су. І Флоран дивувався з того спокою, який зберігали в цій галасливій метушні городниці, запнуті напівшовковими хустками.

Позад нього, на тротуарі вулиці Рамбюто, продавали фрукти. Корзини, низенькі кошики з ручками, вкриті полотном або соломою, витяглися в ряд. У повітрі стояли пахощі перестиглої мірабелі. Ніжний повільний голос, який Флоран чув уже довгий час, примусив його

повернути голову. Він побачив чарівну маленьку брюнетку, яка, сидячи навпочіпки, торгувалася.

– Кажи ж, Марселю, продаси за сто су чи ні?

Чоловік у плащі не обзивався, і молода жінка, зачекавши добрих п'ять хвилин, починала знову:

– Кажи, Марселю, досить з тебе сто су за оцей кошик і чотири франки за отой? Це буде дев'ять франків. Віддаєш?

Знову мовчанка.

– Скільки ж тобі дати?

– Та я ж казав, десять франків та й годі... Слухай, Сар'єтто, де ти поділа свого Жюля?

Молода жінка засміялася, витягаючи з кишені жменю мідяків.

– А, хай йому біс, – сказала вона, – Жюль спить цілий ранок... Він гадає, що чоловіки не повинні працювати.

Вона заплатила й понесла обидва кошики до вже відчиненого фруктового павільйону. Центральний ринок все ще здавався легким, повислим у повітрі чорним кістяком з тисячами світлових смуг на жалюзі; у великих критих проходах уже сновигали люди, але павільйони були ще безлюдні, тоді як на тротуарах пожвавлення зростало. На майдані перед церквою Сен-Есташ пекарі та торговці вином знімали віконниці з вікон; у крамницях світився газ, багрові відблиски якого прорізували темряву вздовж сірих будинків. Флоран дивився на вікна булочної на вулиці Монторгейль, ліворуч. Повна товару, вона золотилася від рум'яних паляниць, щойно вийнятих з печі. Йому здавалося, що він чує приємні пахощі гарячого хліба. Було пів на п'яту ранку.

Тимчасом мадам Франсуа розпродала свою городину. В неї залишилось всього кілька пучків моркви, коли Лакайль повернувся з своїм мішком,

– Ну, віддасте по одному су? – запитав він.

– Я певна була, що ви знову прийдете, – спокійно відповіла городниця. – Беріть решту.Тут сімнадцять пучків.

– Значить, сімнадцять су?

– Ні, тридцять чотири.

Вони погодилися на двадцяти п'яти. Мадам Франсуа поспішала їхати. Коли Лакайль пішов собі з морквою в мішку, вона звернулась до Флорана:

– Бачите, він чатував на мене. Цей старий – найгірший проноза на весь базар. Часом торгується аж до останнього дзвону, а купить на чотири су... Ох, ці вже мені парижани! Торгуються за якихось два гроші, мало не б'ються, а в корчмі не шкодують пропити й останню копійку.

Мадам Франсуа говорила про Париж з іронією й презирством, як про якесь дуже віддалене місто, смішне й паскудне, куди можна заглянути тільки вночі.

– Ну, тепер я можу їхати, – продовжувала вона, знову сідаючи коло Флорана на городину своєї сусідки.

Флоран опустив голову. Він щойно вчинив крадіжку. Коли Лакайль відійшов, Флоран побачив на землі морковку, підняв її і затиснув у правій руці. Дражливий запах від купок петрушки й пучків селери лоскотав йому в горлі.

– Я можу вже їхати, – повторила мадам Франсуа. Вона зацікавилася цим невідомим чоловіком, відчуваючи, що він страждає. Городниця ще раз запропонувала йому свої послуги; але він знову відмовився з ще більшою гордістю. Флоран навіть встав і трохи постояв, щоб показати, який він бадьорий. А коли городниця відвернулася, поклав у рот моркву. Однак він мусив якийсь час тримати її в роті, дарма що йому страшенно хотілося розгризти її зубами; мадам Франсуа знову дивилася йому в обличчя, розпитувала його з добродушною цікавістю. А він, щоб не відкривати рота, відповідав кивками голови. Потім тихенько, поволі з'їв морковку.

Городниця зовсім було зібралася їхати, коли хтось голосно промовив до неї:

– Добридень, мадам Франсуа.

Це був худорлявий молодий чоловік, ширококостий, бородатий, з великою головою, дуже тонким носом і маленькими ясними очима, вдягнений у чорний фетровий капелюх, злинялий і пом'ятий, широченне, наглухо застебнуте пальто, яке мало колись ніжнокаштановий колір, а тепер вилиняло і від дощів взялося зеленкуватими смугами. Трохи згорблений, він якось неспокійно, нервово здригався, що, мабуть, стало його звичкою. Хлопець був у грубих шнурованих черевиках; з-під надто коротких штанів виглядали сині шкарпетки.

– Здорові були, пане Клод! – весело відповіла городниця. – Знаєте, я вас чекала в понеділок, а як побачила, що не приїдете, то сховала вашу картину; я повісила її на гвіздок у своїй кімнаті.

– Спасибі за ласку, мадам Франсуа, я приїду кінчати свій етюд Цими днями... В понеділок я не міг... Що, з вашої великої сливи листя ще не облітає?

– Звичайно, ні!

– Я, бачте, хочу намалювати її в кутку картини. Це гарно буде. Ліворуч від курника. Я весь тиждень думав над цим. Гм... Сьогодні вранці городина чудова. Я навмисне встав до схід сонця, бо знав, що ця нікчемна капуста в ранковому освітленні буде чарівна!

І він показав жестом уздовж возів.

Городниця продовжувала говорити:

– Ну, добре, я їду. Прощавайте... До побачення, пане Клод!

Від'їжджаючи, вона познайомила Флорана з молодим художником.

– Цей пан приїхав, здається, здалека. Він зовсім не впізнав вашого огидного Парижа. Мабуть, ви зможете йому щось порадити.

Нарешті городниця поїхала, задоволена, що залишає їх разом. Клод співчутливо поглядав на Флорана. Ця висока постать, тонка й хистка, здавалася йому оригінальною. Рекомендації мадам Франсуа було для нього досить. З фамільярністю любителя повештатися, звиклого до випадкових знайомств, він спокійно сказав:

– Я піду з вами. Ви куди?

Флоран зніяковів. Він знайомився не так швидко; але, відколи він приїхав, у нього на язиці крутилось одне запитання. Він наважився і спитав, з острахом чекаючи відповіді:

– А чи існує ще вулиця Пірует?

– Ну, звичайно, – відповів художник. – Дуже цікавий куточок старого Парижа ота вуличка. Вона крутиться, як танцюристка, а будинки схожі

на животи вагітних жінок... Я зробив з неї непоганий офорт! Коли зайдете до мене, покажу вам його... Це ви туди йдете?

Флоран заспокоївся й підбадьорився, почувши, що вулиця Пірует існує, але тут же почав присягатися, що не має чого туди йти і що взагалі він нікуди не поспішає. Настійливі запитання Клода знову викликали в ньому недовір'я.

– Ну, гаразд, мені однаково, – сказав той, – ходімте на вулицю Пірует. Уночі там, знаєте, такий колорит... Ходімте, адже це поблизу.

Флоран мусив піти з ним. Вони йшли поруч, як два товариші, переступаючи через кошики та городину. На тротуарі вулиці Рамбюто підносилися великі купи цвітної капусти, укладені надзвичайно рівно, мов піраміди ядер. Білі й ніжні серцевини капусти, схожі на велетенські троянди, виглядали з лапатого зеленого листя, наче весільні букети, розставлені вздовж гігантських жардиньєрок. Клод зупинився, вголос захоплюючись цим видовищем.

Дійшовши до вулиці Пірует, він почав показувати й описувати кожен будинок. На розі світився єдиний газовий ліхтар. Будинки тіснились, похилившись набік, вип'ячуючи свої піддашшя, "як вагітні жінки – животи", за виразом художника. Дахи їхні зсувались назад, і будинки наче спирались один на один. Три або чотири з них, забившись у тінь, здавалось, навпаки, ось-ось упадуть ниць. Газовий ліхтар освітлював один дуже білий, наново пофарбований будинок, схожий на стару, гладку, горбату бабу, дуже напудрену й розмальовану, наче жінка, що намагається здаватися молодою. Далі ламана лінія будинків з тріщинами й зеленими патьоками від дощів утопала в непроглядній темряві; безладна суміш кольорів і обрисів розсмішила Клода.

Флоран зупинився на розі вулиці Мондетур, навпроти передостаннього будинку ліворуч. Усі три поверхи його, кожен з двома вікнами без жалюзі, ще спали. Біленькі завіски були ретельно затягнені.

Вгорі, під дахом, на шторі вузенького віконця, пересувався то сюди, то туди відбиток світла... Але крамничка під навісом якось дивно схвилювала Флорана. Вона саме відчинялася, її хазяїн торгував вареними овочами. У глибині, під задньою стіною, блищали великі казани; на прилавках у мисках стояли круглі, гостроверхі паштети із шпинату та цикорію з устромленими позаду лопаточками, – видно було тільки їх держаки з білого металу. Побачивши цю крамничку, Флоран завмер на місці. Він наче впізнавав і не впізнавав її і, прочитавши ім'я власника на червоній вивісці "Годбеф", зовсім розгубився. Руки його опустилися, він роздивлявся паштети з шпинату з безпорадним виглядом людини, яку спіткало велике нещастя.

Тимчасом віконце під дахом одчинилось; з нього висунулася голова бабусі; стара подивилася спочатку на небо, потім на ринок, що виднівся вдалині.

– Еге, мадмуазель Саже – рання пташка, – сказав Клод, підвівши голову, і додав:

– Моя тітка жила колись у цьому будинку. Ото була язиката баба!..А ось і Мегюдени заворушились: он там, де світло, на третьому поверсі.

Флоранові хотілось його розпитати, але художник у вилинялому широченному пальті викликав у нього недовір'я. Флоран ішов за ним, не озиваючись ані словом, а той розповідав йому про Мегюденів. Обидві сестри Мегюден торгують рибою. Старша – пишна красуня, а молодша, що продає річкову рибу, схожа на одну з мадонн Мурільо, така вона світла та ніжна серёд своїх коропів і вугрів. Про Мурільо він сердито додав, що той малював, як пустотливий школяр. Потім, раптом зупинившись посеред вулиці, Клод запитав:

– Слухайте, куди ж, нарешті, ви йдете?

– Тепер нікуди, – відповів змучений Флоран. – Ходімо, куди хочете.

Коли вони виходили з вулиці Пірует, Клода покликав чийсь голос з винарні на розі. Клод увійшов туди і потяг за собою Флорана. Віконниці були зняті тільки з одного боку. В залі, який, здавалося, ще спав, світився газ. На столах валялись вчорашнє меню, покинута ганчірка, а вітер вривався у навстіж одчинені двері й освіжав нагріте задушливе повітря винарні. Клієнтів обслуговував сам господар Лебігр в самій жилетці, в зім'ятому комірці; його широке обличчя з правильними рисами було бліде й заспане. Чоловіки пили, стоячи коло прилавка. Вони кашляли, харкали, протирали очі, остаточно просипаючись від білого вина та горілки. Флоран упізнав Лакайля, мішок якого тепер був доверху наповнений городиною. Він випивав уже третю чарку з приятелем, що докладно розповідав йому, як купував кошик картоплі. Спорожнивши чарку, Лакайль пішов поговорити з Лебігром до маленької заскленої кімнатки в глибині винарні, де газ не світився.

– Що ви хочете випити? – запитав Клод Флорана.

Ще в дверях він привітався за руку з тим чоловіком, який його запросив. Це був здоровий, вродливий хлопець років щонайбільше двадцяти двох, голений, з маленькими, вусиками, бравий, у крислатому капелюсі, забрудненому крейдою, та у вишитому жилеті поверх голубої блузи. Клод називав його Олександром, поплескував по плечу і запитував, коли вони знову подадуться до Шарантона. Вони розмовляли про велику прогулянку, яку зробили вдвох у човні по Марні, після чого ввечері їли кроля.

– Ну, що ж ви будете пити? – знову запитав Клод.

Флоран, дуже збентежений, поглядав на прилавок.

Там, скраю, на маленькому синюваторожевому полум'ї газового прилада в чайниках з мідними обідками підігрівався пунш з вином. Він признався нарешті, що охоче випив би чогось гарячого. Лебігр подав три склянки пуншу. Біля чайників у кошичку лежали здобні булочки, допіру

вийняті з печі; від них іще йшла пара. Але ніхто не брав булок, і Флоран теж випив пунш без закуски. Він відчув, як цей напій ллється в його порожній шлунок, наче струмінь розплавленого свинцю. Олександр заплатив за всіх.

– Гарний хлопець оцей Олександр, – сказав Клод, коли вони вдвох опинилися знову на тротуарі вулиці Рамбюто. – На прогулянках за містом з ним дуже весело. Він виробляє усякі штуки. Та ще, шельма, прегарно збудований! Я бачив його роздягнутим. От коли б він згодився позувати мені на вулиці для рисунків з натури!.. Тепер, якщо хочете, ми можемо обійти Центральний ринок.

Флоран байдуже йшов за Клодом. Яскраве світло в кінці вулиці Рамбюто сповіщало, що настає день. Гомін на ринку ставав усе голоснішим; часом дзвін, що долинав з віддаленого павільйону, переривав цей наростаючий шум. Клод і Флоран увійшли в один із внутрішніх критих проходів між павільйоном морської риби та павільйоном живності. Флоран підвів очі, розглядаючи високе склепіння, внутрішні дерев'яні частини якого вилискували між чорним мереживом чавунного каркаса. Вийшовши на великий середній прохід, він подумав, що потрапив у якесь дивне місто з кварталами, передмістями, слободами, місцями для прогулянок, шляхами, майданами і перехрестями, заховане від дощу під одну покрівлю з примхи якогось велетня. Тінь, що дрімала у западинах дахів, збільшувала ліс пілястрів, безмежно розширювала тонкі перекладини, різьблені галереї, прозорі жалюзі; а над цим містом потопала в темряві пишно розквітла, колосальна рослинність з металу; її гіллясті стовбури, вигнуті сучкуваті віти вкривали цілий відокремлений маленький світ прозорцм листям віковічного лісу. Окремі квартали ще спали за спущеними гратами. Павільйони масла й живності були розгороджені на маленькі крамнички; між ними тяглися безлюдні заулочки з низкою газових ліхтарів. Павільйон морської риби щойно відкрився; жінки проходили між рядами білих кам'яних прилавків, на які падали тіні від кошиків і покинутих ганчірок. Там, де торгували городиною, квітами й фруктами, галас дедалі зростав. Пробудження поволі охоплювало місто: від кварталів простих, куди вже з

четвертої години ранку привозять капусту, до лінивих і багатих, що вивішують перед своїми крамничками каплунів та фазанів не раніше восьмої ранку.

Життя все більше прокидалось у великих критих проходах. Вздовж тротуарів по обидва боки ще видно було городників – дрібних хліборобів, які з'їхалися з околиць Парижа. Вони розкладали на кошиках те, що зібрали вчора ввечері: пучки городини, купки фруктів.

Поміж юрбою, що весь час сновигала сюди й туди, в'їжджали під склепіння вози, уповільнюючи гучні кроки коней. Два вози, поставлені впоперек, загороджували вулицю. Щоб пройти вперед, Флоран мусив упертися в один із сіруватих мішків, подібних до лантухів з вугіллям; під вагою цих мішків, від яких тхнуло свіжими морськими водоростями, гнулись осі. Один мішок тріснув, і з нього чорною масою сипались великі черепашки. Тепер на кожному кроці друзям доводилося зупинятися. Свіжа морська риба все прибувала. Один за одним просувалися вози, навантажені високими дерев'яними клітками, повними закритих кошиків, у яких доставляють по залізниці різні продукти океану. Уступаючи дорогу возам з морською рибою, які поквапливо в'їжджали під навіс, Клод і Флоран мало не потрапили під колеса підвід з маслом, яйцями та сиром, великих жовтих хур з кольоровими ліхтарями, запряжених четвернею коней. Ринкові носильники знімали ящики з яйцями, кошики з сиром і маслом і відносили їх до павільйону, де відбувалися торги: там службовці у кашкетах щось записували до своїх книжечок при газовому світлі. Клода чарувала ця метушня; він захоплювався то світловим ефектом, то групою блузників, що розвантажували віз. Нарешті приятелі вийшли на вільне місце, йдучи вздовж головного проходу, вони відчули чудові пахощі, які наче супроводжували їх. Хлопці потрапили на місце, продажу зрізаних квітів. На тротуарах, справа і зліва, сиділи жінки перед квадратними кошиками, повними троянд, фіалок, пеонів і стокроток. Пучки квітів темніли, мов криваві плями, або ніжно ясніли сріблястосірим, невимовном'яким кольором. Біля одного кошика горіла свічка; в її світлі виступали з навколишньої темряви яскраві тони кольорів: строкаті головки стокроток, кривавий пурпур пеонів, синьочервоні відтінки

фіалок, живі рум'янці троянд. Не можна було уявити собі щось миліше, що більше нагадувало б весну, ніж оці ніжні пахощі, які пестили нюх після гострих запахів морської риби та смороду масла й сирів.

Блукаючи без мети, Клод і Флоран постояли серед квітів і повернули назад. Вони з цікавістю зупинилися перед жінками, що продавали в'язки папороті і пучки виноградного листя, акуратно складені і перев'язані по двадцять п'ять штук. Потім приятелі повернули в кінець критого проходу, майже безлюдного, де їхні кроки голосно лунали, наче під церковним склепінням. Тут вони побачили маленького ослика, запряженого у возик, завбільшки з тачку; він, мабуть, знудився і, побачивши їх, почав кричати так голосно й протяжно, що аж затремтіли велетенські дахи Центрального ринку. Осликові відповіло іржання коней; зчинилося тупотіння, цілий переполох; розростаючись, гул прокотився по всій будівлі і завмер у далечині.

На вулиці Берже, у відчинених навстіж комісійних складах, Клод і Флоран помітили між голими брудними стінами, яскраво освітленими газом, купи кошиків і фруктів; на стінах олівцем були написані цілі стовпчики цифр. Зупинившись, молоді люди побачили гарно вбрану жінку, що з виразом приємної знемоги відкинулась у куточок фіакра, який помаленьку пробирався серед возів на шосе.

– Он Сандрільйона повертається додому без черевичка, – сказав, усміхаючись, Клод.

Так розмовляючи між собою, вони повернули знову до ринку. Клод заклав руки в кишені і, насвистуючи, розповідав, як він любить цей надмір провізії, яку привозять щоранку в самий центр Парижа. Часом він цілими ночами бродить по тротуарах, мріючи про колосальні натюрморти, про незвичайні картини. Він навіть почав був писати одну таку картину й присилував позувати свого приятеля Маржолена та негідницю Кадіну. Тільки це важко: надто вже красиві ці чортові овочі і фрукти, риба і м'ясо! Флоран слухав запальні слова художника і йому корчило живіт. Очевидно, в цю хвилину Клод навіть і не думав про те, що всі ці чудові

речі можна їсти. Він їх любив тільки за колорит. Раптом художник замовк, звичним рухом затягнув тугіше довгий червоний пояс, який носив під своїм вицвілим пальтом, і промовив з хитрим виглядом:

– Та я тут і снідаю, принаймні очима; все ж таки це краще, ніж нічого не їсти. Іноді, якщо забуду пообідати напередодні, то на другий день у мене буває розлад шлунка, коли я дивлюся, як привозять сюди всякі смачні речі. Такими ранками моя городина мені ще миліша... Ні, знаєте, найбільш прикрим і несправедливим є те, що всю цю розкіш поїдають негідники-буржуї.

І Клод розповів про вечерю, якою частував його у Баратта один приятель, що одержав добрі гроші, їм подавали устриці, рибу, дичину. Але Баратт збанкрутував; усю пишноту старого базару Дезінносан тепер поховано; нині процвітає Центральний ринок, цей чавунний велетень з своїм новим, таким оригінальним містечком. Хай дурні базікають, що хочуть, але тут відбилася ціла епоха. Флоран не міг добре розібрати з слів художника, що він гудить: мальовничий бік сучасності чи страви Баратта. Далі Клод почав лаяти романтизм: для нього купи капусти кращі за лахміття середніх віків. Він кінчив тим, що вилаяв себе за свій офорт вулиці Пірует як за вияв малодушності. Власне кажучи, слід було знищити всі ці старі халупи й спорудити нові будинки.

– Почекайте, – сказав Клод, зупиняючись, – гляньте ось на те місце на тротуарі. Чи не правда, зовсім готова картина? Вона вийшла б далеко людяніша, ніж уся їх проклята сухотна мазанина.

Уздовж критого проходу жінки почали продавати каву та суп. Широке коло споживачів обступило торговку, що продавала суп з капустою. Бляшане вилуджене відро з варивом диміло на маленькій низькій жаровні, крізь отвори якої видно було блідий відблиск жару. Жінка, озброївшись великим ополоником, розливала суп у жовтенькі мисочки і брала тонкі шматки хліба з кошика, застеленого рушником. Навколо неї товпились і дуже чистенькі торговки, і городники в блузах, і брудні носильники, на засмальцьованій одежі яких зосталися сліди від

тої провізії, яку вони вивантажували, і голодранці в лахмітті – одне слово, всі голодні ранкові відвідувачі ринку. Вони їли, обпікаючись і трохи висуваючи підборіддя, щоб не замастити одежі. А художник у захваті, мружачи очі, відшукував найвигідніший пункт для спостереження, щоб охопити картину в "усьому ансамблі". Однак від цього чортового супу з капустою страшенно пахло. Флоран відвернувся; його бентежили повні миски, які споживачі мовчки опорожнювали, скоса поглядаючи вбік, немов недовірливі тварини. Нарешті, коли жінка наливала супу новому покупцеві, сам Клод зніяковів від запашної пари, що війнула йому просто в лице.

Він підтягнув пояс, сердито посміхаючись; потім, рушивши далі, пошепки сказав Флоранові, натякаючи на пунш, яким їх пригостив Олександр:

– Як це смішно! Та ви й самі, мабуть, це помічали: завжди знайдеться приятель, що охоче заплатить за вашу випивку, а от за страву ніхто не заплатить!

Світало. В кінці вулиці Косонрі будинки Севастопольського бульвару здавались зовсім чорними, а над різко окресленою лінією черепичних дахів висока дуга великого критого проходу виступала ясним півмісяцем на блідоблакитному небі. Клод спочатку нахилився над гратами, що закривали отвори в тротуарі; крізь них було видно глибокий льох, освітлений мерехтливим газовим світлом. Потім підвівся й почав дивитися вгору, між високими пілястрами, шукаючи чогось на дахах, що відливали синявою на фоні ясного неба. Нарешті він знову зупинився, втупивши очі в одну з тонких залізних драбин, які сполучали два поверхи покрівель, даючи змогу проходити по них. Флоран запитав, що він там побачив.

– Ну й чортеня цей Маржолен! – промовив художник, не відповідаючи на запитання. – Мабуть, заліз у якусь ринву, якщо не ночував у льоху, де ховають живність... Мені він потрібний для етюда.

Клод розповів, що його приятеля, Маржолена, якась торговка знайшла одного ранку в купі капусти, і дитя росло на волі серед базарної метушні. Коли хлопчика вирішили віддати до школи, то він аж захворів, і його довелось повернути назад на ринок. Він знав там найменші закутки і любив їх з синівською ніжністю; він жив у цьому чавунному лісі, проворний, як білка. З них була гарна пара – з Маржолеца і негідниці Кадіни, яку тітка Шантмесс знайшла колись увечері в кутку старого ринку Дезінносан і взяла до себе. Цей кремезний бельбас у стилі Рубенса, з золотистим волоссям і рудим пушком, що мов притягає до себе сонячне світло, був чудовий. А в Кадіни, маленької, в'юнкої, тоненької, була дуже кумедна мордочка, шо виглядала з-під чорної шапки розкуйовджених кучерів.

Так розмовляючи, Клод прискорив ходу і привів свого супутника знову на майдан Сен-Есташ. Флоран просто впав на лавку коло станції омнібусів; його ноги знову підгиналися. Холоднішало. В кінці вулиці Рамбюто небо молочного кольору з рожевими відблисками нагадувало мармур, покреслений широкими сірими смугами. Ранок був сповнений таких пахощів, що Флоранові на хвилину здалося, наче він десь у селі, на якомусь горбі. Але Клод показав йому на ринок прянощів, що був по другий бік лави. Вздовж тротуару на ринку тельбухів простягалися ніби цілі ниви кмину, лаванди, часнику, цибулі, а стовбури молодих платанів на тротуарі були обвиті довгими гілками лавру, наче зеленими трофеями. Міцний запах лавру перебивав усі інші.

Світлий циферблат годинника на башті Сен-Есташ поступово блід, наче каганець, захоплений ранком. У виноторговців, у кінці сусідніх вулиць, газові ріжки згасали один по одному, немов зірки, потопаючи в морі світла. І Флоран дивився, як велетенський Центральний ринок виринав з темряви, з царини мрій, де простягались у безмежні простори ажурні палаци. Він втрачав свою прозорість, набуваючи зеленавосірого кольору, і здавався тепер ще більшим велетнем. Будинки з лісом пілястрів, що підтримували безмежні простирадла дахів, нагромаджували один на один свої геометричні маси. Коли внутрішнє освітлення погасло і сонячне проміння залило ринок, чотирикутні,

однотипні будинки стали здаватися частинами якоїсь новітньої машини незмірної величини, якогось парового механізму, на зразок казана, призначеного для перетравлювання цілого народу; це було ніби велетенське черево з металу й дерева, скла й чавуну, в якому витонченість сполучалась з могутньою силою механічного двигуна, що працює в насиченій жаром атмосфері, під страшенний шум та шалений гуркіт коліс.

Клод від захоплення аж на лаву виліз, запрошуючи і свого супутника помилуватися, як сходить сонце над городиною, її було ціле море. Воно простягалось від церкви Сен-Есташ до Ринкової вулиці між двома рядами павільйонів. А на обох кінцях, біля двох перехресть, це море ще більше розлилося, городина заповнила навіть брук. День займався поволі, надзвичайно ніжний, сіруватий, надаючи всьому навколишньому ясного кольору акварелі. Ці купи городини, що здіймались, наче хвилі під вітром, ця річка зелені, яка, здавалось, текла річищем шосе, подібно до поводі від осінніх дощів, мінилися ніжними перлистими відтінками, ласкавими ліловими півтонами, молочнорожевими, зеленими, що переходили в жовтий колір, – усіма тими блідими відтінками, що вранці перетворюють небо на різнобарвну шовкову тканину. І в міру того, як зоря розгорялась язиками полум'я, городина на вулиці Рамбюто поволі прокидалась, виходила з синяви, що стелилася по землі. Салат, латук, цикорій, що порозпускались і були ще масні від чорнозему, відкривали свої яскраві серцевинки; пучки шпинату, щавлю, букети артишоків, купи квасолі та гороху, римського салату, перев'язаного соломою, грали всіма відтінками зеленого кольору – від яскравої зелені стручків до темнозеленого забарвлення листя. Ця безперервна гама поволі завмирала, обривалась на строкатих стеблах селери та пучках порею. Проте найрізкішими, крикливими тонами були все-таки яскраві плями моркви і чисті плями ріпи, розсипані у величезній кількості вздовж ринку; вони освітлювали його яскравістю своїх двох кольорів. На перехресті Ринкової вулиці здіймалися гори капусти: великі білі; головки, дебелі й тверді, мов ядра з металу, що втратив блиск, кучерява капуста, велике листя якої було подібне до бронзових чаш, і, нарешті, червона, яку вранішня зоря перетворювала на пишні квіти відтінку винної гущі з карміновими та

темнопурпуровими жилками. На другому кінці, на перехресті біля церкви Сен-Есташ, вхід на вулицю Рамбюто був перегороджений барикадами з жовтогарячих гарбузів, що лежали у два ряди, випинаючи свої товсті, роздуті черева. Золотавокоричневі, мов лаковані, цибулини в кошику, кривавочервона купа помідорів, жовтавий відблиск огірків, темнофіолетова барва синіх баклажанів спалахували там і тут ясним полум'ям; а велика чорна редька, укладена в ряд траурними смугами, здавалася похмурими дірками на фоні радісного торжествуючого пробудження.

Клод аж у долоні заплескав від такого видовища. Він казав, що "ця паскудна городина" ексцентрична, химерна, чудова, і запевняв, що вона не мертва: зірвана напередодні, вона чекає сходу сонця, щоб попрощатися з ним на ринковому бруку. Клод бачив, як ця городина жила, як розкривала своє листя, немов її корінню було ще спокійно й тепло в угноєній землі. Він казав, що чує тут передсмертний крик усіх городів паризьких околиць.

Тимчасом юрба білих чепців, чорних кофт і синіх блуз заповнювала вузькі стежки між купами зелені, ніби сюди вдерлося ціле галасливе село. Великі кошики носильників важко просувались над головами людей. Торговки, рознощики, продавці фруктів поспішно розкуповували товар. Капрали і черниці товпилися навколо гір капусти, шкільні кухарі вичікували й винюхували, шукаючи, де б купити якнайдешевше. А вози все розвантажувались; візки вивалювали свій товар на землю, мов каміння для бруку, додаючи до колишніх хвиль нову хвилю, що вдарялась тепер об протилежний тротуар. З глибини вулиці Пон-Неф валки возів усе прибували й прибували.

– Все-таки це страх як гарно! – бурмотів у захваті Клод.

Флоран змучився. Він думав про надлюдські спокуси. Він не хотів більше нічого бачити на ринку і дивився на церкву Сен-Есташ, що стояла збоку, наче написана сепією на синьому небі, з її розетками, широкими склепистими вікнами, з дзвіничками та шиферними покрівлями. Він

зупинявся коло темного заглиблення вулиці Монторгейль, де впадали в очі краї яскравих вивісок на розі вулиці Монмартр, де сяяли прикрашені золотими літерами балкони. А коли повертався до перехрестя, його цікавили інші вивіски: "Москательний і аптекарський магазин", "Продаж борошна й сушеної городини". Ці слова було написано великими червоними і чорними буквами на злинялому кольоровому фоні. Наріжні будинки, з вузькими вікнами прокидались, доповнюючи широку перспективу нової вулиці Пон-Неф добротними жовтими старовинними фасадами старого Парижа. На розі вулиці Рамбюто, залізши на порожні вітрини великого магазина новинок, гарно вбрані продавці в жилетках, вузьких штанях і широких сліпучобілих нарукавниках, влаштовували виставку. Далі торговельний дім Гілу, суворий, мов казарма, спокусливо виставляв за своїми дзеркальними вітринами золотисті пачки бісквітів і глибокі блюда з печивом. Усі крамниці тепер були вже відчинені. Вулицю поспішно переходили робітники в білих блузах, з інструментами під пахвою.

Клод не злазив зі своєї лави. Він ставав навшпиньки, щоб зазирнути далі, вглиб вулиць. Раптом художник помітив у юрбі, над якою він підносився, русяву кудлату голову й біля неї чорну голівку, кучеряву й розпатлану.

– Гей, Маржолен! Гей, Кадіно! – гукнув він.

Проте його голос загубився в галасі вулиці. Клод скочив на землю й побіг. Потім, згадавши про Флорана, повернувся до нього одним стрибком і кинув скоромовкою:

– Запам'ятайте: в кінці тупика Бурдоне... Моє ім'я написане крейдою на дверях: Клод Лантьє... Приходьте подивитись на офорт вулиці Пірует.

Клод зник. Він не знав імені Флорана. Розповівши йому про свої художні смаки, покинув його, як і познайомився з ним, – на тротуарі.

Флоран залишився сам. Спочатку він зрадів цьому. Відтоді, як мадам Франсуа підняла його на вулиці Нейльї, він перебував у стані сонливості і терпів муки, що не давали йому ясно усвідомлювати все навколишнє. Нарешті він був вільний, і йому захотілося розворушитися, скинути з себе нестерпний кошмар велетенських запасів харчів, який переслідував його. Але голова його залишалась порожньою, і в глибині свідомості він знаходив лише невиразний страх. Ранок світлішав. Тепер кожен міг побачити Флорана, тому він почав оглядати свої жалюгідні штани й сюртук. Він застебнув свій редінгот, почистив штани від пилюки і постарався надати собі пристойного вигляду, йому здавалося, що його чорне лахміття голосно промовляє, звідки він прийшов.

Флоран сів на лаву поруч з нещасними голодранцями, нічними волоцюгами, які прийшли сюди, чекаючи ранку. Ночувати на ринку – це велике щастя для таких безпритульних. Двоє поліцаїв, ще в нічній формі, в плащах та кепі, ходили поруч туди й сюди по тротуару. Щоразу, проходячи повз лаву, вони, заклавши руки за спину, поглядали на здобич, яку відчували в цих голодранцях. Флоранові здалося, що вони впізнали його і змовляються про те, щоб його арештувати, йому зробилося страшно. Він відчув божевільне бажання встати і втекти. Але не смів поворухнутись і не знав, як йому піти. А погляди, які раз у раз кидали на нього поліцаї, їх повільне й спокійне спостерігання були для Флорана справжніми тортурами. Нарешті він встав з лави, насилу втримуючись, щоб не кинутися щосили бігти, і почав повагом відходити, зіщулившись від страху, що ось-ось грубі руки поліцаїв ухоплять його ззаду за комір.

У Флорана була тепер одна тільки думка, одна потреба – віддалитись од ринку. Він зажде й пошукає потім, коли тут буде вільніше. Три вулиці, що виходили на перехрестя, – Монмартр, Монторгейль і Тюрбіго, – були захаращені різними повозками, а тротуари завалені овочами. Тоді Флоран пішов навмання до вулиці П'єр-Леско, але та частина ринку, де продавали крес-салат і картоплю, здалася йому непрохідною, і він вирішив піти вулицею Рамбюто. Проте на Севастопольському бульварі він натрапив на таку масу хур, візків і шарабанів, що йому довелося

повернути назад, щоб пройти вулицею Сен-Дені. Тут він знову застряг у городині. По обидва боки панелі торговці ринку розкладали свої товари на дошках, покладених на високі кошики; знову ринув потік капусти, моркви та ріпи. Ринок був переповнений до краю. Флоран спробував вийти з цього потоку, що, здавалось, переслідував його. Він хотів пройти вулицею Косонрі, вулицею Берже, сквером Дезінносан, вулицями Феронрі і Ринковою і, нарешті, зупинився у відчаї, ошалілий, нездатний вирватися з цього зачарованого кола зелені, що почало, кінець кінцем, крутитись круг нього, обплутуючи йому ноги тонкою травою. Вдалині, аж до вулиці Ріволі і майдану Ратуші, безконечні ряди коліс і запряжених коней губились у купах навантажуваного товару; великі хури везли товар для городників цілого кварталу; шарабани, боки яких тріщали від вантажу, від'їздили до передмість. На вулиці Пон-Неф Флоран остаточно заблудився, наткнувшись на стоянку ручних візочків; там рознощики прикрашали свої пересувні виставки. Між ними Флоран упізнав Лакайля, що йшов вулицею Сент-Оноре, штовхаючи поперед себе тачку з морквою та цвітною капустою. Флоран пішов за ним, сподіваючись, що той допоможе йому вибратися з метушні. Брук зробився слизький, дарма що стояла суха погода. Купи артишокових стеблин, листя та гички валялись під ногами, і ходити було небезпечно. Флоран спотикався на кожному кроці; Лакайля він загубив на вулиці Вовільє. З боку Хлібного ринку вулиці теж були заставлені возами та візками. Флоран вже не намагався пробиратися вперед; ринок знову захопив його, і потік поніс його назад. Він поволі вернувся і знову опинився на площі Сен-Есташ.

Тепер Флоран чув безперервний стукіт коліс, що долітав з ринку. Париж розжовував куски для свого двомільйонного населення. Це було ніби велетенське серце, що гарячково пульсувало і розносило по венах живлющу кров; здавалось, лунав стукіт величезних щелеп, шалений шум машини, створеної для постачання продовольства зажерливому місту, – починаючи від ляскання батога перекупників, що їхали на ринки своїх кварталів, і кінчаючи човганням капців бідних жінок, що ходять з кошиками від дверей до дверей, пропонуючи салат.

Флоран увійшов в один з критих проходів зліва, між чотирма павільйонами, велику й нерухому тінь яких він помітив ще минулої ночі. Бідолаха сподівався знайти собі там якийсь притулок. Але тепер і ці павільйони прокинулись, як і інші. Він пройшов до кінця вулиці. Швидко під'їздили вози, заставляючи пташиний ряд клітками з живою птицею і чотирикутними кошиками, де різану птицю було накладено в кілька шарів. На протилежному тротуарі з інших підвід вивантажували цілі туші телят, загорнуті в полотно і покладені на бік, мов сонні діти, в довгасті кошики, звідки стирчали тільки чотири розчепірені, закривавлені культяпки. Тут були й цілі туші баранів, і четвертини волових туш, стегна й лопатки. Різники у великих білих фартухах штампували м'ясо, підвозили його, важили й розвішували на гаках в оціночному залі. Притиснувшись лицем до залізних грат, Флоран дивився на ряди розвішаних туш, на червоне м'ясо волів та баранів, на телят блідішого кольору з жовтими плямами жиру та жил, з розпоротими черевами. Звідти він пройшов до відділу тельбухів, між білявими телячими головами та ногами, акуратно згорнутими кишками в коробках, мозками у плескатих кошиках, обережно складеними вряд кривавими печінками, синюватими нирками. Він зупинився коло довгих візків на двох колесах, під парусиновим круглим навісом; на них привозили розрубані навпіл свинячі туші і підвішували їх на гаках по обидва боки гратів над солом'яними устілками. Відкриті задки цих візків, на яких яскравими барвами палало оголене м'ясо, нагадували освітлені катафалки або скінії; а на солом'яній підстилці стояли бляшані коробки, повні крові, що стікала з свинячої туші. Тут Флорана охопила глуха злоба; нудотний запах різниці, їдкий сморід тельбухів став йому нестерпним; він вийшов з критого проходу, зважившись ще раз повернутись на вулицю Пон-Неф.

То була смертельна мука. Від ранкового холоду Флоран трясся, немов у пропасниці; цокотів зубами, боячися, що впаде і більше не встане. Бідолаха шукав і не знаходив місця на лаві; він заснув би на ній, навіть рискуючи тим, що його збудять поліцаї. Відчуваючи, що в нього паморочиться в голові, Флоран притулився спиною до дерева і заплющив очі. У вухах шуміло. Сира морква, яку він з'їв, майже не розжувавши, завдавала йому жорстокого болю в шлунку, а випита склянка пуншу

вдарила в голову. Він сп'янів од страждань, утоми, голоду. Під грудьми у нього знову почало страшенно пекти; часом він притискав до цього місця обидві руки, наче хотів затулити, отвір, звідки, як йому здавалось, виходило з нього життя. Тротуар хитався під ним. Муки Флорана були такі нестерпні, що він знову вирішив затамувати їх ходьбою. Він пішов просто перед собою й знову потрапив у море городини – і там загубився. Флоран вибрав вузьку стежку, звернув на іншу; йому довелося вернутись, але він помилився в напрямку й опинився серед зелені. Деякі купи були такі високі, що люди ходили немов між двома стінами із в'язок та пучків. Голови перехожих ледве виднілися над ними; миготіли тільки чорні або білі плями головних уборів; а великі кошики, що гойдались на головах носильників, подібні були до човнів, які пропливали по озеру, зарослому очеретом. Флоран раз у раз наштовхувався на різні перешкоди: на носильників, які вантажили на себе товар, на торговок, що сперечалися хрипкими голосами; його ноги ковзалися по товстому шару покидьків від городини та овочів, що вкривали брук. Він задихався від гострого духу розчавленого листя. Зовсім ошалілий Флоран нарешті зупинився, байдуже зносячи штовхани одних, лайку інших; він був наче нежива річ, яку тріпали й крутили хвилі морського припливу.

Бідолаха зовсім занепав духом. Він готовий був жебрачити. Безглузда гордість, яку він проявив минулої ночі, злила його. Коли б Флоран прийняв милостину від мадам Франсуа, коли б не злякався, як дурень, Клода, то не був би тут, не подихав би серед капусти. Особливо дратувало його, що він не розпитав художника про вулицю Пірует. Тепер він був сам один і міг здохнути на бруку, наче бездомний собака.

Флоран востаннє підвів очі й почав дивитись на Центральний ринок. Будівлі палали на сонці; широкий промінь проникав у глиб критого проходу, пронизуючи павільйони і утворюючи в них немов світлий портик, а на широкі пласкі дахи сипався цілий вогняний дощ. Великий чавунний кістяк розпливався, синів, вирисовуючись темним силуетом на полум'яному від вранішнього сонця тлі.. Вгорі засвітилася скляна рама; крапля світла докотилася до ринви по схилу широких цинкових листів. Ринок перетворився на галасливе місто, оповите золотим летючим

пилом. Звуки пробудження все наростали – від хропіння городників, що спали на возах під своїми плащами, до пожвавленого гуркоту обозів з провізією. Тепер усе містечко повідкривало свої грати; бруківки гули, павільйони гуркотіли; все подавало свій голос, і сукупність цих звуків являла собою наче могутній розвиток тієї музичної фрази, зародження якої Флоран чув від четвертої години ранку і яка поволі розросталась у темряві. Справа і зліва, з усіх боків, верескливі голоси оцінювачів на торгах приєднувалися пронизливими звуками маленької флейти до глухих басів ревучої юрби. Це заявляли про себе морський улов, сири і масло, живність і м'ясо. Звуки дзвона давали поштовх рокоту все нових і нових відділів ринку. Сонце запалювало навколо Флорана городину. Він не впізнавав більше ніжної акварелі, блідих барв світанку. Розквітлі серцевини салату палали, гама зеленого кольору вражала силою розкішних відтінків, морква густо червоніла, ріпа здавалась розпеченою до білого жару в цій тріумфальній пожежі. Ліворуч від Флорана усе розвантажували вози з капустою. Він відвів очі й побачив удалині вози з провізією, що безупинно тяглися з вулиці Тюрбіго. Морський приплив наростав. Спочатку Флоран почував, що цей приплив доходить йому до колін, потім до живота; тепер він загрожував потопити його з головою. Осліплений, занурений у нього, відчуваючи дзвін у вухах і тягар у шлунку від усього, що він бачив, угадуючи нові безперервні хвилі їжі, Флоран почав благати милосердя, йому стало до болю прикро від думки, що він має вмерти з голоду у ситому Парижі, серед сліпучого пробудження Центрального ринку. Великі гарячі сльози покотилися в нього з очей.

Флоран дійшов до широкого проходу. Дві жінки, одна – маленька бабуся, а друга – висока й сухорлява, пройшли перед ним, розмовляючи й простуючи до павільйонів.

– Що, за покупками йдете, мадмуазель Саже? – запитала висока й сухорлява.

– О мадам Лекер, які вже там мої покупки... Самі ж знаєте; я людина самотня, так перебиваюся... Хотілося б трошки цвітної капусти купити, та таке все дороге!.. А почому сьогодні масло?

– По тридцять чотири су... В мене є дуже добре. Може, заглянете до мене?..

– Так-так. Далебі, не знаю, в мене лишилося ще трохи сала...

Флоран, зробивши над собою неймовірне зусилля, пішов за обома жінками. Він згадав, що чув прізвище бабусі від Клода на вулиці Пірует, і хотів звернутися до неї, коли вона попрощається з високою сухорлявою жінкою.

– А як там ваша небога? – поцікавилась мадмуазель Саже.

– Сар'єтта робить все, що схоче, – ущипливо відповіла мадам Лекер. – Вирішила жити самостійно, і тепер це мене більше не обходить. Як чоловіки обдеруть її, то я й шматка хліба їй не дам.

– Ви були до неї такі добрі!.. А вона, мабуть, має чималі гроші: фрукти цього року дорогі... А ваш зять?

– Е, що там мій зять!..

Мадам Лекер стиснула уста і, здавалось, не хотіла більше говорити про це.

– Все те саме? – допитувалася мадмуазель Саже. – Хороша він людина... Тільки мені казали, що в нього гроші так і пливуть.

– Хто зна, де він діває свої гроші, – брутально перервала її мадам Лекер. – Я вам скажу, – така скритна людина, такий скнара. Мій зять скоріше дасть мені з голоду здохнути, аніж позичить сто су... Він дуже добре знає, що на масло, сир та яйця в цю пору року попиту немає, а в нього чудово йде всяка живність... І ото ані разу, ані жодного разу він мені не запропонував своїх послуг. Звичайно, я надто горда, щоб позичати у нього, але це мені було б приємно.

– А ось і ваш зять. Про вовка промовка, а він і тут, – підхопила мадмуазель Саже, притишивши голос.

Вони обидві повернулись і почали дивитись, на якогось чоловіка, що переходив брук, прямуючи у великий критий прохід.

– Я поспішаю, – пробурмотіла мадам Лекер, – бо залишила свою крамницю без догляду. До того ж, я не хочу з ним розмовляти.

Флоран також мимохіть повернувся і побачив невисокого, майже квадратного чоловіка з сяючим обличчям; сиве волосся його було низько підстрижене. Під обома пахвами він тримав по жирному гусаку, голови яких теліпались і били його по стегнах. Флоран, забувши про втому, радісно кинувся за цим чоловіком.

– Гаваре! – скрикнув він, ударивши його по плечу.

Той підвів голову і здивовано почав оглядати високого похмурого чоловіка, якого він ніяк не міг упізнати. Нарешті скрикнув, уражений несподіванкою:

– Як, це ви? Ви? Та чи ж це може бути?

Він ледве не впустив жирних гусаків і ніяк не міг заспокоїтись. Але раптом, помітивши свою родичку і мадмуазель Саже, які з цікавістю стежили здалека за їхньою зустріччю, Гавар пішов далі, говорячи:

– Не зупиняймось тут, ходімте... Тут є зайві очі і зайві язики.

Зайшовши в критий прохід, вони розговорилися. Флоран розповів, що був на вулиці Пірует. Гаварові це здалось дуже кумедним; він багато сміявся і розповів утікачеві, що його брат Кеню переїхав на іншу квартиру і знову відкрив ковбасну за два кроки звідти, на вулиці Рамбюто, навпроти Центрального ринку. Ще його дуже насмішила розповідь

Флорана, як він цілий ранок гуляв з Клодом Лантьє, кумедним диваком, який, до того ж, був небожем мадам Кеню. Гавар узявся провести Флорана до ковбасної, але коли почув, що той повернувся до Франції з фальшивими документами, відразу почав корчити дуже таємничі й багатозначні міни. Він вирішив іти попереду Флорана, на відстані кроків п'яти, щоб не притягати нічиєї уваги. Пройшовши павільйон живності, де він повісив гусей у своїй крамниці, Гавар перетяв вулицю Рамбюто; Флоран увесь час ішов за ним. Тут, зупинившись серед бруку, Гавар підморгнув йому, вказавши на велику гарну ковбасну.

Сонце скісним промінням пронизувало вулицю Рамбюто, запалюючи фасади, між якими проїзд на вулицю Пірует здавався чорною дірою. На другому кінці масивний корпус церкви Сен-Есташ потопав у золотому пилу сонячного проміння, неначе величезна рака з мощами. І серед метушні здалека, з перехресту, виступала армія підмітальників, що посувались лавою, орудуючи влад мітлами, а сміттярі тимчасом кидали сміття вилами на хури, що зупинялися через кожні двадцять кроків і деренчали, як розбитий посуд. Але Флоран нічого не бачив, крім великої відчиненої ковбасної, що сяяла в ранковому світлі.

Вона стояла майже на розі вулиці Пірует. Очам радісно було на неї дивитись. Крамниця, здавалось, посміхалася, – така була світла, з плямами яскравих барв, що наче співали серед білого мармуру. Вивіска під склом, де прізвище "Кеню-Градель" сяяло великими золотими літерами в рамці з гілок і листя на ніжному тлі, була намальована олійними фарбами. На бокових вивісках, теж розмальованих і під склом, були зображені маленькі повновиді амури, що гралися серед кабанячих голів, свинячих котлет та гірлянд із сосисок; ці натюрморти, прикрашені завитками й розетками, були намальовані такою ніжною аквареллю, що сире м'ясо набувало рожевих відтінків варення. В цій приємній рамці відкривалась вітрина. Виставлена в ній провізія була розкладена на підстилці з дрібно нарізаного блакитного паперу. Ретельно дібране листя папороті перетворювало тарілки на букети, прикрашені зеленню. Це був цілий світ смачних, жирних речей, що танули в роті. На самому низу, коло скла, стояли банки з свинячою печенею та слоїки з гірчицею. Вище

лежали маленькі окости з вийнятою кісткою, такі гарні, круглі, жовті від тертих сухариків, з зеленим паперовим помпоном на кінці! Далі, стояли великі блюда: червоні й блискучі фаршировані страсбурзькі язики, що здавалися кривавими поряд з блідими сосисками та свинячими ніжками; чорні кров'яні ковбаси, що поскручувались, мов змії, і, здавалось, ось-ось тріснуть; звичайні ковбаси, подібні до спини дяка в срібних ризах; зовсім гарячі паштети з маленькими ярличками у вигляді прапорців; великі шинки, свинина й телятина з гарніром із желе, прозорим, наче леденець. Були тут і широкі мидки, де лежало м'ясо та різний фарш в озерах застиглого жиру. Між тарілками та блюдами в мальовничому безладді були розкидані скляні баночки з консервами, соусами і трюфелями, мисочки з страсбурзьким паштетом, бляшані коробки з скумбрією та сардинками. Коробки з молочними сирами й інші з равликами в олії, посипаними петрушкою, були недбало розставлені по кутках. Нарешті, на самому верху, з зубчатої перекладини, звисали намиста сосисок, звичайних і мозкових ковбас, розподілені симетрично, подібно до шнурів та торочок на дорогих драпіровках; а позаду них висіли згортки здору, наче мереживо або м'ясисте тло з білого гіпюру. І там, на останній приступочці цієї каплиці черева, серед кінців бахромчатого здору, між двома букетами червоних квітів, на вершині цього жертовника стояв квадратний акваріум, прикрашений черепашками, де весь час плавали дві золоті рибки.

Флоран відчув, що в нього мороз пішов, поза шкірою; на порозі ковбасної він побачив жінку, яка вийшла погрітися на сонечку. Вона довершувала картину щасливого достатку, сита й задоволена серед усієї цієї спокусливої жирної їжі. Жінка займала всю ширину дверей, але не була надто товста, а тільки повногруда. Вона була ніби втіленням достиглої краси тридцятилітньої жінки. Вона щойно встала, її гладеньке, наче лаковане волосся було зачесане на скроні. Це надавало їй надзвичайно чепурного нигляду, її спокійне тіло було прозоробіле, шкіра тоненька, рожевувата, як звичайно в людей, що живуть серед сала й сирого м'яса. Жінка була серйозна, надзвичайно спокійна, з дуже повільними рухами; тільки очі в неї були веселі, а губи не посміхались,її шию огортав накрохмалений полотняний комірець, білі нарукавники

доходили до ліктів, а білий фартух спускався низько, закриваючи носки черевиків, так що видно було тільки край чорного кашемірового плаття, яке щільно облягало круглі плечі й повний бюст, шо аж розпирав корсаж. На всій цій білизні палало сонце. Проте залита світлом красуня з синьочорним волоссям і рожевою шкірою, в білих нарукавниках і фартусі, не мружила очей; у блаженному спокої приймала вона цю ранкову сонячну ванну, і її лагідні очі посміхались до переповненого ринку. У молодої жінки був дуже благопристойний вигляд.

– Це жінка вашого брата, ваша невістка Ліза. – вказав Гавар Флоранові.

Він привітався, кивнувши їй злегка головою, потім зайшов у сіни, весь час додержуючи незвичайних пересторог; він не дозволив Флоранові увійти через крамницю, дарма що там нікого небуло, йому, мабуть, дуже подобалося брати участь у цій, як йому здавалося, небезпечній пригоді.

– Заждіть, – сказав він, – я гляну, чи нема там кого у вашого брата... Ви зайдете, коли я лясну в долоні.

Гавар штовхнув двері в глибині коридора. Та коли Флоран почув за цими дверима братів голос, він одним стрибком проскочив туди. Кеню, який дуже любив Флорана, кинувся його обіймати. Вони цілувались, як малі діти.

– А хай йому біс, це ти! – мурмотів Кеню. – От не чекав!.. Я гадав, що ти помер, і ще вчора казав Лізі: бідолаха Флоран...

Він зупинився і крикнув, просунувши голову до крамниці:

– Гей, Лізо! Лізо!

Потім, звернувшись до маленької дівчинки, яка залізла в куток, додав:

– Полінко, біжи за мамою.

Але мала не рушила з місця. Це була чудова п'ятилітня дівчинка; її кругле, повне личко було дуже схоже на обличчя красивої ковбасниці. Дівчинка тримала на руках великого рудого кота, що не пручався й лежав, відкинувши лапи. А вона стискала його рученятами, згинаючись під його вагою, наче боячись, що цей пан, так погано вдягнений, може вкрасти її жота.

Ліза поволі увійшла до кімнати.

– Це Флоран, мій брат, – повторив Кеню.

Невістка назвала його "мсьє" і повелася з ним дуже привітно. Вона спокійно оглянула Флорана від голови до ніг, не виявляючи й тіні непристойної цікавості. Тільки на губах її з'явилася ледве помітна зморшка. Ліза стояла на місці й нарешті посміхнулась, дивлячись, як її чоловік стискає брата в обіймах. Але Кеню потроху заспокоївся і лише тепер звернув увагу на те, який Флоран худий та обдертий.

– О мій бідний друже! – сказав він. – Ти там не дуже покращав. А я, дивись, який гладкий... Що поробили!

Кеню справді був товстий, надто товстий на свої тридцять років. Його тіло випирало з сорочки, з фартуха, з білизни; у всьому цьому він був схожий на величезне немовля. Його голене обличчя розтяглося і чимось нагадувало свиняче рило, адже він щодня возився з свининою, руки його постійно занурювались у м'ясо, жили в ньому. Флоран ледве впізнав брата. Він сів і поглядав на нього, на красуню Лізу, на крихітку Поліну. Від них усіх пашіло здоров'ям – вони були пишні, майже квадратні і просто лисніли; всі троє поглядали на Флорана з якимсь подивом, з невиразною тривогою товстунів, що бачать перед собою худу людину. Навіть кіт, на якому шкіра мало не тріскалася від сала, недовірливо позирав на Флорана жовтими очима.

– Ти ж почекаєш сніданку, правда? – запитав Кето. – Ми снідаємо дуже рано, о десятій годині.

В кімнаті чути було сильні пахощі з кухні. Флоранові пригадалася жахлива минула ніч, його в'їзд до Парижа на городині, його смертельна мука серед повного по вінця ринку, безперервний потік харчів, від якого він щойно втік. І він промовив тихим голосом, несміливо посміхаючись:

– Ні, я, бачиш, дуже голодний.

II

Флоран тільки почав вивчати в Парижі право, коли померла його мати. Вона жила у Вігані, в департаменті Гард, і вийшла заміж вдруге за нормандця з Івто, на прізвище Кеню, якого привіз на південь один супрефект і одразу ж забув про його існування. Кеню залишився служити в супрефектурі і вважав, що країна ця дуже гарна, вино чудове, а жінки надзвичайно милі. За три роки після шлюбу він помер від шлункової хвороби. У спадщину своїй дружині нормандець залишив тільки опецькуватого хлопчика, дуже схожого на нього. Тимчасом матері і без того тяжко було платити щомісяця в училище за Флорана, свого старшого сина від першого шлюбу. Флоран давав їй багато радості: він був лагідний, дуже ретельно вчився, одержував перші нагороди. На нього мати перенесла всю свою любов, поклала всі надії. Можливо, що в особі цього блідого, худенького хлопчика мадам Кеню віддавала перевагу своєму першому чоловікові, який походив з провансальців, лагідних та ніжних, тим більше що він сам любив її до нестями. Або, може, Кеню, який спочатку привабив молодицю своєю веселою, рівною вдачею, виявився потім надто жирним, надто самозадоволеним і впевненим у тому, що найкращі радощі містяться в ньому самому. В усякому разі вона вирішила, що з її молодшого сина – а на півдні ще й досі нерідко сім'ї жертвують молодшими дітьми заради старших – не вийде нічого путнього. Мати обмежилась тим, що послала малого вчитись у приватну школу, до сусідки, старої діви, де він навчився тільки пустувати. Брати росли далеко один від одного, немов чужі.

Коли Флоран приїхав до Вігана, його матір уже поховали. Ще за життя вона вимагала, щоб від нього приховували її хворобу до останньої хвилини, бо не хотіла стати на перешкоді його заняттям. Флоран знайшов маленького Кеню, якому минуло тоді дванадцать років, у кухні: хлопчик гірко плакаїв, сидячи на столі. Торговець меблями, що жив по сусідству, розказав йому, як бідувала і як померла його бідна мати. Вона витратила все, що мала, і замучила себе роботою, аби тільки син мав змогу вивчати право. Крім торгівлі стрічками, що давала мало прибутку, бідна жінка мусила братись до всякої іншої роботи, працюючи до пізньої ночі. Мрія побачити свого Флорана адвокатом, почесною особою в місті, зрештою зробила мадам Кеню суворою, скупою, немилосердною до себе й до інших. Малий Кеню ходив у латаних штанцях, у блузах з подертими ліктями; він не смів ні до чого доторкнутись за столом і чекав, доки мати відріже йому порцію хліба. Собі вона різала такі самі тоненькі скибочки. Від недоїдання вона й померла, тяжко журячись, що не встигла поставити на ноги старшого сина.

Ця історія дуже вразила чутливе серце Флорана. Юнака душили сльози. Він обняв молодшого братіка і, пригорнувши до себе, цілував його, немов хотів повернути йому ту ніжність, якої хлопчик був позбавлений через нього. Флоран дивився на жалюгідні діряві черевики, на подерті лікті, брудні руки, на все убозтво занедбаної дитини і казав Кеню, що візьме його з собою, що йому там буде добре. Другого дня, ознайомившись із справами, Флоран з острахом побачив, що йому, мабуть, невистачить грошей повернутися в Париж. Тимчасом він ніяк не хотів залишатись у Вітані. Йому пощастило вигідно продати крамничку стрічок і заплатити материні борги, хоч вона була надзвичайно акуратна в грошових справах. Через те що у Флорана нічого не залишилось із грошей, сусід, торговець меблями, запропонував йому п'ятсот франків за меблі й білизну небіжчиці. Це було вигідно Флоранові. Юнак подякував йому із сльозами на очах. Потім одягнув свого молодшого брата у все новеньке й забрав його з собою того ж самого вечора.

Приїхавши в Париж, він не міг навіть думати про те, щоб продовжувати відвідувати заняття з правознавства в училищі. Флоран

відклав на якийсь час усі свої честолюбні прагнення. Він знайшов деякі уроки й оселився з Кеню на розі вулиць Руайє-Колар і СенЖак, у просторій кімнаті, де поставив два залізні ліжка, шафу, стіл та чотири стільці. Він ставився до брата, як до своєї дитини. Батьківські обов'язки захоплювали Флорана. Спочатку, повертаючись додому, він пробував учити хлопця, але той був неуважним учнем; виявилося, що в нього погані здібності, він плакав, шкодуючи за тим часом, коли мати дозволяла йому бігати по вулицях. Флоран, у розпачі не знаючи, що робити, припиняв урок, утішав дитину і обіцяв відкласти навчання на невизначений час. А щоб виправдати в своїх очах таку слабість, він говорив собі, що взяв братіка не на те, щоб мучити його. Старший брат твердо вирішив, що Кеню ростиме, не знаючи горя. Він обожнював його, милувався з його веселого сміху, йому втішно було бачити біля себе хлопчика, від якого пашіло здоров'ям, веселістю та безтурботністю. Флоран, як і раніше, був худий, завжди ходив у витертому чорному пальті, лице його почало жовтіти, – так впливали на нього жорстокі жарти учнів. А Кеню ставав справжнім круглячком, трохи дурнуватим; він ледве вмів читати й писати, зате завжди був у гарному настрої, і від цього їхня велика похмура кімната на вулиці Руайє-Колар ставала веселішою.

Тимчасом роки минали. Флоран, який успадкував від матері самовідданість, тримав Кеню дома, наче ліниву дівчину. Він не допускав його навіть до дрібних турбот по господарству, сам ходив за провізією, чистив одяг, прибирав у кімнаті, варив їсти. Казав, що це розважає його від сумних думок. Звичайно Флоран був похмурий і вважав себе злим. Увечері, коли повертався додому, задрипаний, з похнюпленою головою, змучений ненавистю чужих дітей, його зворушував ласкавими обіймами цей товстий, здоровий хлопчик, що сидів на підлозі кімнати, запускаючи дзигу. Кеню сміявся з того, як брат незграбно смажить яєчню або з надто серйозним виглядом ставить суп на плиту. Часом Флоран, погасивши лампу і вже лежачи у ліжку, знову поринав у сумні думки. Він мріяв продовжувати вивчати право, стараючись придумати, як би його знайти годинку, щоб відвідувати лекції, йому вдалося це зробити, і він був цілком щасливий. Але невелика простуда, що протримала його

тиждень вдома, так розладнала їхній бюджет і так стурбувала Флорана, що він облишив усяку думку скінчити курс, його дитина підростала. Він узяв посаду вчителя в пансіоні на вулиці Естрапад з платнею в тисячу вісімсот франків. Це було ціле багатство. Живучи економно, він міг заощаджувати гроші, щоб влаштувати Кеню. Флоран поводився з вісімнадцятирічним юнаком, наче з панночкою, якій треба придбати посаг.

Під час недовгої хвороби брата Кеню теж узявся за розум. Одного ранку він заявив, що хоче працювати, що він уже досить великий і може заробити на себе. Флоран був дуже зворушений. Навпроти їхнього будинку, на другому боці вулиці, наймав кімнату годинникар. Хлопець бачив, як той цілий день сидить коло вікна, схилившись над невеличким столиком, і з великим терпінням перебирає якісь маленькі, надзвичайно тендітні, речі, розглядаючи їх крізь лупу. Це подобалось Кеню; він вирішив, що має нахил до годинникарства, і зайнявся цією справою. Але за два тижні вже почав нудьгувати, хвилюватись і нарешті розплакався, як десятилітній хлопчик, кажучи, що ця робота надто складна і що він ніколи не годен буде вивчити "всі оті штучки, що є в годиннику". Тепер він уже волів бути слюсарем. Але слюсарство втомлювало його. Протягом двох років він перепробував понад десять професій. Флоран вважав, що брат має рацію: не слід братися за роботу, до якої не лежить серце. Проте зворушлива рішимість Кеню заробляти самому на себе завдавала великої шкоди хазяйству двох молодих людей. Відколи Кеню почав бігати по майстернях, з'явилася безліч нових витрат: доводилось витрачатися на одежу, платити за обіди поза домом, частувати товаришів. Тисячі восьмисот франків платні Флоранові тепер невистачало. Він змушений був узяти ще два вечірніх уроки.

У братів з'явився приятель. Їхній дім одним із своїх фасадів виходив на вулицю Сен-Жак; там відкрилася велика харчова крамниця, яку тримав статечний чоловік на прізвище Гавар; дружина його вмирала від сухот, постійно вдихаючи запах смаженої птиці. Коли Флоран повертався додому надто пізно й не міг сам приготувати якусь страву, він купував унизу кусок смаженої індички або гуски на дванадцять су. В такі дні в

братів було велике свято. Гавар з часом зацікавився худорлявим юнаком, узнав його історію, приголубив молодшого брата. Незабаром Кеню зовсім не покидав його крамниці. Тільки-но Флоран виходив, він зараз же спускався вниз і сідав у кутку крамниці, милуючись чотирма велетенськими рожнами, що крутилися з приємним шумом перед високим яскравим полум'ям.

Широка мідна обшивка каміна вилискувала, від смаженої птиці йшла пара, на листі шипіло сало; рожни починали розмовляти між собою, лагідними словами промовляючи до Кеню, що з ополоником у руках побожно поливав золотисті черевця круглих гусок та великих індичок. Хлопець проводив таким чином цілі години, невиразно посміхаючись до птиці, що смажилась на рожні, весь розчервонілий від вогню, що танцював у каміні, і трохи очманілий. Він отямлювався тільки в ту хвилину, як смажене м'ясо вже знімали з рожна. Смажена живність падала на блюдо; з пташиних животів виймали рожен, що аж парував, наче від вогню; крізь проколоті дірки з пташиних животів виливався сік, і кімната наповнювалася міцними пахощами печені. Тоді хлопець, стоячи біля вогню й стежачи за операцією, ляскав у долоні, розмовляв з птахами, казав їм, що вони дуже смачні, що їх з'їдять, а кішкам залишать тільки кісточки. І аж підстрибував з радощів, коли Гавар давав йому шматочок хліба, що майже півгодини пряжився на листі в гарячій підливці.

Мабуть, отут Кеню і полюбив кухню. Згодом, перепробувавши всілякі ремесла, він неминуче май повернутися до птахів, смажених на рожнах, до соковитих розкішних підлив. Спочатку він трохи боявся, що це не сподобається братові. Флоран їв мало і про різні смачні речі говорив з презирством нетямущої людини. Проте, побачивши, що старший брат слухає його, коли він пояснює спосіб приготування якоїсь дуже складної страви, Кеню відкрив йому, до чого він має нахил, і пішов працювати до ресторану. Відтоді життя обох братів налагодилося. Вони, як і раніше, жили в кімнаті на вулиці Руайе-Колар, де сходилися щовечора: один з лицем, червоним від плити, другий пригнічений убозтвом свого учительського животіння. Флоран продовжував ходити у витертому

чорному сюртуці і не мав вільної хвилини, все виправляв зошити своїх учнів, а Кеню, щоб почувати себе вільніше, знов одягав свій фартух, білу куртку й білий ковпак кухарчука, крутився біля печі, готуючи заради розваги щось смачненьке. Іноді обидва вони, зустрічаючись поглядами, посміхались – один у всьому білому, другий – у чорному. І велика кімната здавалась наполовину сердитою, наполовину веселою від цього суму і цих веселощів. Ніколи ще такі дві надто різні істоти не жили так дружно. Хоч старший чимдалі худішав, згоряючи від палких почуттів, успадкованих од батька, а молодший гладшав, як гідний нащадок нормандця, – вони любили один в одному свою матір, жінку, що була втіленням ніжності.

У Парижі в них був родич, рідний дядько з боку матері, Градель, що тримав ковбасну на вулиці Пірует у кварталі Центрального ринку. Він був дуже скупий і брутальний. Коли хлопці прийшли до нього вперше, він повівся з ними, як із старцями. Тому вони рідко провідували його. В день його народження маленький Кеню ходив з букетом вітати дядька і одержував від нього в подарунок десять су. Хворобливо гордий Флоран ображався, коли Градель розглядав його вбогий сюртук тривожним, підозріливим оком скнари, що носом чує, хто хоче напроситися до нього обідати або виманити сто су. З сердечної простоти, нічого не маючи на думці, він розміняв у дядька кредитку в сто франків. З того часу старий вже менше лякався приходу "хлопців", як він їх називав. Та родинне зближення між ними далі цього не пішло.

Останні роки минули для Флорана як солодкий і журливий сон. Він пізнав усі гіркі радощі самопожертви. Вдома він не бачив нічого, крім ніжності. А поза домом, з учнями, які принижували його, серед штовханів на тротуарах бідолаха почував, що стає злим. Його незадоволене самолюбство перетворювалося в озлоблення. Багато часу минуло, доки він скорився долі і вже покірно терпів страждання людини, некрасивої, нічим не видатної і вбогої. Бажаючи затамувати в собі вибухи злості, Флоран віддався ідеальній доброті, почав мріяти про досконалу справедливість і правду. У цей період свого життя він зробився республіканцем і так прийняв республіку, як дівчата, розчарувавшись у

житті, приймають чернецтво. Але не знаходячи в республіці досить урівноваженості і спокою, щоб приспати свої страждання, він створив собі власну ідеальну республіку. Книжки йому не подобалися; вся ця писанина, що заповнювала його життя, нагадувала йому смердючий клас, кульки з жованого паперу, якими кидалися школярі, тортури довгих, по-пустому втрачених годин. Крім того, книжки говорили йому тільки про обурення, будили його гордощі, а він так потребував забуття й миру! Приспати себе, заснути, бачити уві сні, що він цілком щасливий, що світ іде до щастя, будувати республіканське місто, в якому б йому схотілося жити, – ось на чому відпочивав Флоран, ось до чого він повсякчас повертався у вільні години. Він покинув читати і брався до книжки, тільки коли цього вимагали необхідність та його професія. Флоран любив гуляти по вулиці Сен-Жак, доходив до зовнішніх бульварів і робив іноді велике коло, повертаючись через Італійську заставу. Під час прогулянки, поглядаючи на квартал Муфтар, що стелився в нього під ногами, Флоран обмірковував високоморальні заходи, гуманні законопроекти, які перетворили б це нещасне місто на обитель щастя.

Коли лютневі дні залили Париж кров'ю, Флоран, схвильований, бігав по клубах, вимагаючи спокутувати цю кров "братерським поцілунком республіканців усього світу". Він зробився одним із тих промовців-мрійників, що проповідували революцію як нову релігію, релігію покірливості та спокутування. Щоб вилікувати його від цієї всесвітньої любові, потрібні були грудневі дні. Він був обеззброєний і дозволив узяти себе, як баран, а з ним поводились, як з вовком. Флоран отямився від своєї проповіді братерства, коли вже вмирав з голоду на холодній кам'яній підлозі Бісетрського каземату.

Кеню, який мав тоді двадцять два роки, відчув смертельну тривогу, бачачи, що брат не повертається. Другого дня він пішов на Монмартрське кладовище шукати його серед забитих на бульварі. Трупи були розкладені рядами і вкриті соломою; голови мерців були жахливі. Серце Кеню завмирало, сльози сліпили його, і він двічі пройшов уздовж рядів забитих. Нарешті, коли минув уже цілий тиждень, хлопцеві сказали в поліцейській префектурі, що його брат арештований. Кеню не

дозволили побачитися з Флораном, а коли він почав домагатися побачення, йому пригрозили арештом. Він кинувся до дядька Граделя, бо мав його за дуже велику особу й гадав, що той може врятувати Флорана. Але дядько Градель розсердився; він сказав, що так Флоранові й треба, що не слід було цьому дурневі втручатися не в своє діло і водитися з тими мерзотниками-республіканцями. Старий додав, що Флоран, мабуть, погано закінчить, це й по його обличчю було видно. Кеню заливався слізьми і не рушав з місця, захлинаючись від ридань. Дядькові стало трохи соромно. Почуваючи, що він повинен щось зробити для небожа, Градель запропонував юнакові залишитися в нього. Він знав, що Кеню – добрий кухар, а йому потрібний був помічник. Кеню так боявся повертатися до своєї великої спорожнілої кімнати на вулиці Руайє-Колар, що прийняв цю пропозицію і того ж вечора залишився у дядька ночувати, в якійсь дірі під самим дахом, де ледве міг випростати ноги. Тут він менше плакав, не бачачи перед собою порожнього братового ліжка.

Зрештою хлопець добився побачення з Флораном. Але, повернувшись з Бісетра, він захворів; лихоманка тримала його в ліжку майже три тижні в стані апатії та сонливості. Це була його перша і єдина хвороба. Градель посилав свого небожа-республіканця під три чорти. Коли одного ранку він довідався, що Флорана відправили в Кайєнну, він збудив Кеню і, шарпаючи його за руку, грубо сповістив йому цю новину, чим викликав таку кризу, що другого дня юнак уже встав. Горе Кеню розтануло, м'яке тіло товстуна наче увібрало в себе його останні сльози. За якийсь місяць він уже сміявся, гніваючись на себе за цей сміх; але його весела вдача брала гору над докорами сумління, і Кеню сміявся уже мимоволі.

Він узявся вивчати ковбасне виробництво, і це було йому ще приємніше, ніж куховарити. Але дядько Градель сказав йому, що він не повинен кидати кухні, бо ковбасник і разом з тим добрий кухар – явище рідкісне, що для нього було дуже вигідно потрапити спочатку в ресторан, а потім у ковбасну. При цьому Градель використовував таланти Кеню в своїх інтересах: він примушував його варити обіди на замовлення, доручав смажити на рожні та готувати свинячі котлети з корнішонами.

Через те що юнак добре знав діло і справді був йому дуже корисний, дядьку по-своєму полюбив його і часом, коли був у доброму настрої, щипав його руки. Градель продав убогий мотлох з вулиці Руайє-Колар і тримав у себе ті сорок з чимось франків, які взяв за всю обстановку, аби цей пройдисвіт Кеню, як він казав, не порозкидав їх по-дурному. Проте зрештою Градель почав давати небожеві по шість франків у місяць на маленькі розваги.

Не маючи грошей, терплячи іноді грубощі дядька, Кеню все-таки був цілком щасливий. Він любив, щоб ним керували. Флоран надто розбестив його, виховуючи, як ліниву панночку. Крім того, Кето знайшов собі приятельку в домі дядька Граделя. Коли в Граделя померла дружина, йому довелось узяти продавщицю. Він вибрав собі здорову, привабливу дівчину, знаючи, що це подобається покупцям і прикрашає крамницю. У старого була одна знайома вдова, яка жила на вулиці Кюв'є біля Ботанічного саду. Її чоловік був директором пошти в Пласані, південній супрефектурі. Ця дама жила дуже скромно, маючи невеличку довічну ренту. Вона привезла з Пласана пишку, вродливу дівчину, яку любила, наче рідну дочку. Ліза доглядала її; вона була завжди спокійна, лагідна, трохи серйозна, а коли посміхалася, то робилася справжньою красунею. Головною її принадою була та грація, з якою вона дарувала свою нечасту посмішку. Тоді її погляд пестив і звичайна серйозність надавала ще більшої ціни цій несподіваній здатності чарувати. Старенька дама часто казала, що за Лізину посмішку вона готова піти в пекло. Вдова померла від астми, залишивши своїй нерідній дочці всі заощадження – близько десяти тисяч франків. Ліза прожила тиждень на вулиці Кюв'є; туди й прийшов Градель відвідати її. Він знав дівчину, бо часто бачив її, коли вона з своєю хазяйкою приходила до нього на вулицю Пірует. Під час похорону Ліза здалася йому такою гарною, такою пишною, що він вирішив провести її до кладовища. Поки труну опускали в могилу, старий міркував, що ця дівчина була б прикрасою для його ковбасної. Він підрахував і вирішив, що їй можна дати тридцять франків платні, харч та квартиру. Коли ковбасник запропонував це Лізі, вона попросила дати їй двадцять чотири години на роздум. І от якось вранці дівчина прийшла по ковбасної Граделя з невеличким клунком та десятьма тисячами франків,

захованими за корсаж. Минув місяць – і всіх у ковбасній уже скорила її чарівна посмішка: і Граделя, і Кеню, – всіх до останнього кухарчука. Кеню заради неї готовий був піти в огонь і воду. Коли вона усміхалася, він прикипав до місця і, дивлячись на неї, сам сміявся з радощів.

У Лізи, старшої дочки подружжя Маккар із Пласана був іще живий батько. Вона казала, що він за кордоном, і ніколи не писала йому. Часом тільки дівчина прохоплювалася словом, що її покійна мати була дуже працьовита і що вона вдалася в матір. Справді, Ліза в роботі була дуже терпляча. Тільки вона додавала, згадуючи про матір, що ця добра жінка до смерті замучила себе, працюючи на сім'ю. При цьому молода продавщиця говорила про обов'язки жінки й чоловіка так розсудливо, з такою чесністю, що Кеню не тямив себе від захоплення. Він запевняв, що цілком поділяє її думки. А думки Лізи були такі: всі люди повинні самі заробляти на себе, кожен мусить сам шукати собі щастя; потурати ледарству – великий гріх; якщо на світі є нещасні, то тим гірше для ледарів. У тих словах виявлялось явне засудження пияцтва та нечуваного ледарства старого Маккара. Проте, сама не помічаючи цього, Ліза була справжньою Маккар, тільки Маккар порядною, розсудливою, логічною у своїй потребі жити в добрі, вона розуміла, що як хочеш солодко спати в теплі, то мусиш сам собі постелити м'якеньке ліжко. І весь свій час, усі свої думки дівчина віддавала на те, щоб придбати собі оте щасливе ліжко. Ще як їй було шість років, вона ладна була цілий день просидіти тихенько на своєму стільчику і не пустувати, аби увечері дали їй солоденького пиріжка.

У ковбасника Граделя Ліза продовжувала жити тим самим спокійним, розміреним життям, освітлюючи його своїми чарівними усмішками. Дівчина не наосліп прийняла пропозицію старого дивака; вона знала, що знайде в ньому чесного опікуна; мабуть, чуттям людини, якій щастить у житті, Ліза вгадувала, що в цій темній крамничці на вулиці Пірует її чекає добре майбутнє, про яке вона мріяла, життя, сповнене здорових насолод, праця без утоми, що повсякчасно приносить нагороду. Дівчина виконувала обов'язки продавщиці з тією ж спокійною ретельністю, з якою ходила за вдовою директора пошти. Чистота Лізиних фартухів

стала правити за приклад в їхньому кварталі. Дядько Градель був такий задоволений цією гарною дівчиною, що часом говорив, перев'язуючи сосиски мотузком:

– Коли б мені не було шістдесят з гаком, я, слово честі, наробив би дурниць і одружився з нею... Адже така жінка – просто скарб у торгівлі!

Кеню після цього почав ще більше цінити Лізу. Проте він просто у вічі засміявся сусідові, коли той під дразнив його, сказавши, що він закоханий у Лізу. І справді, Кеню не відчував ніяких любовних мук. Юнак і дівчина лишалися добрими друзями. Ввечері, перед сном, вони разом піднімалися нагору. Продавщиця займала маленьку кімнатку поряд з темною комірчиною Кеню; вона перетворила її на дуже світлий і затишний куточок, прикрасивши її серпанковими завісками. Кеню і Ліза із свічкою в руці на хвилинку зупинялись на площадці, розмовляючи між собою, доки вставляли ключ у замкову щілину. Потім вони замикали двері кожен у себе, по-дружньому промовивши:

– На добраніч, мадмуазель Лізо.

– На добраніч, пане Кеню.

Кеню лягав спати, прислухаючись, як Ліза порається у своїй кімнаті. Перегородка була така тоненька, що він міг стежити за кожним рухом сусідки. Він думав собі: "Ось вона засуває завіску на вікні. А чого це їй треба так довго стояти біля комода?.. Ну, тепер сіла на стілець і скидає черевики. Погасила свічку. – На добраніч! Буду і я спати". Почувши, як під нею рипить ліжко, він шепотів, усміхаючись: "От чорт, ну й важкенька мадмуазель Ліза!" Ця думка тішила його, і він нарешті засинав, думаючи про шинку та свіжопросолену свинину, яку мав завтра приготувати.

Так тривало цілий рік, і ні разу Ліза не почервоніла, ні разу Кеню не зніяковів. Вранці, коли дівчина заходила до кухні під час роботи, їхні руки зустрічались

у рубленому м'ясі. Іноді вона своїми гарними повненькими пальчиками допомагала Кеню тримати кишки, поки він напихав туди м'яса та сала. Часом вони обоє пробували на язик сиру начинку, щоб узнати, чи досить у ній солі та перцю. Ліза завжди вміла дати якусь добру пораду, бо знала, як та чи інша страва готується на півдні Франції, а Кеню з успіхом користався з її рецептів. Часто він відчував, що дівчина стоїть за його спиною, заглядаючи через плече в миски, підходить до нього так близько, що її повні груди впираються йому в спину. Вона подавала йому то ложку, то блюдо. Обоє червоніли від вогню. В такі хвилини Кеню ні за що в світі не перестав би перевертати жирні куски, що розбухали на вогні, а Ліза з надзвичайною серйозністю міркувала вголос, чи дійшла печеня. Після полудня, коли крамничка пустішала, вони цілими годинами спокійно розмовляли. Вона залишалася за прилавком, сиділа, трохи спираючись на спинку стільця, і з механічною правильністю перебирала в'язальні спиці. Він сідав на колоду, де рубали м'ясо, звішував ноги і бив п'ятами об дерево. Хлопець і дівчина дуже добре розуміли одне одного і говорили про все, а найбільше про кухню, потім про дядька Граделя та про жителів свого кварталу. Наче малій дитині, Ліза розповідала Кеню різні казки, – вона знала їх чимало, – і чудесні легенди, де говорилося про ягняток та янголяток. Коли вона говорила, її голос звучав ніжно, як флейта, а обличчя зберігало серйозний вираз. Коли заходив покупець, Ліза, щоб не рухатися з місця, просила Кеню передати їй банку з топленим салом або консервованими равликами. Об одинадцятій годині вони знову, як і напередодні, повільно піднімалися сходами до своїх спалень. Потім, зачиняючи двері, говорили спокійним голосом:

– На добраніч, мадмуазель Лізо.

– На добраніч, пане Кеню.

Якось вранці апоплексичний удар, мов блискавка, вбив дядька Граделя, коли він готував галантир. Старий упав обличчям на стіл, де рубали м'ясо. Ліза не втратила спокою. Вона сказала, що не слід залишати покійника в кухні, і наказала віднести його до маленької

кімнатки, де він звичайно спав. Потім звеліла слугам говорити, що господар помер у ліжку, а то покупці гидуватимуть їхньою ковбасою і більше не зайдуть до них.

Кеню допомагав переносити покійника: він немов очманів і сам дивувався з своей байдужості. Потім Кеню й Ліза поплакали вдвох. Кеню і Флоран були єдиними спадкоємцями дядька. Кумоньки з усього кварталу запевняли, що Градель залишив значну спадщину. А насправді у покійника не знайшлося й копійки готівкою. Ліза хвилювалась. Кеню бачив, що вона замислюється й оглядається навколо себе, немов щось загубила. Нарешті вона вирішила зробити в домі велику чистку, бо, мовляв, ходять різні плітки про смерть Граделя і треба всім показати, як у них чисто. Одного разу по обіді, просидівши години зо дві в погребі, де вона сама вимивала кадуби на солонину, Ліза вийшла звідти, тримаючи щось у фартусі. Кеню рубав свинячу печінку. Байдуже розмовляючи з ним, вона зачекала, поки він скінчить. Але очі її якось незвичайно світились, і вона посміхнулася йому своєю чарівною усмішкою, кажучи, що їй треба з ним поговорити. Дівчина насилу підіймалася по сходах; їй, мабуть, заважала ноша, що лежала у фартусі, який мало не подерся від її ваги. Дійшовши до третього поверху, Ліза задихалася й мусила зупинитись на хвилинку, спершись на поручні. Здивований Кеню, не промовивши й слова, йшов за нею аж до дверей її кімнати. Тут вона вперше запросила його зайти до неї. Тоді щільно зачинила двері і, випустивши кінці фартуха із своїх задерев'янілих пальців, помалесеньку висипала на ліжко цілий дощ срібних і золотих монет. Вона знайшла скарб дядька Граделя на дні кадуба з солониною. Ця купа грошей утворила велику западину на м'якій і ніжній дівочій постелі.

Ліза й Кеню раділи стримано. Вони сіли на край постелі, – Ліза в головах, а Кеню в ногах, – по обидва боки купи монет, і взялися лічити гроші на ковдрі, щоб вони не дзвеніли. Там було сорок тисяч франків золотом, три тисячі сріблом і сорок дві тисячі банкнотами, що лежали в бляшанці. Юнак і дівчина добрих дві години рахували цей капітал. Руки Кеню трошки трусились. Більша частка роботи припала Лізі. Вони розставляли стовпчики червінців на подушці, залишаючи срібло на

перині. Підрахувавши, нарешті, величезну для них суму – вісімдесят п'ять тисяч франків, хлопець з дівчиною почали розмовляти. Звичайно, вони говорили про своє майбутнє, про своє весілля, дарма що ніколи й слова не сказали одне одному про кохання. Ці гроші немов розв'язали їм язики. Вони посідали зручніше на ліжку під легенькою білою завісою і попритулялись спинами до стінки, витягши ноги. Оскільки під час палкої розмови вони перебирали срібло, то руки їхні зустрілися серед монет по сто су і залишились одна в одній. Так вони досиділи до присмерку. І тоді вперше Ліза почервоніла, побачивши поруч себе юнака. Постіль була зім'ята, простирадла збилися; на подушці, що лежала між ними, від золота утворились ямки, наче від розпалених пристрастю двох голів.

Ліза й Кеню встали, зніяковівши, наче закохані, що вперше согрішили. Зім'ята постіль з грішми на ній свідчила, що вони впивалися забороненою насолодою при зачинених дверях.

Для них це було гріхопадінням. Поправляючи з винуватим виглядом вбрання, Ліза пішла до комода взяти свої десять тисяч. Кеню хотів, щоб вона поклала їх разом з дядьковими вісімдесятьма п'ятьма тисячами, і зі сміхом змішав гроші докупи, кажучи, що й гроші також повинні з'єднатися. Було вирішено, що "скарб" переховуватиметься в Лізи. Коли вона замкнула його в комоді й поправила постіль, юнак і дівчина спокійно спустилися вниз. Тепер вони стали чоловіком і жінкою.

Весілля відбулося через місяць. Жителі кварталу вважали цей шлюб цілком природним і дуже вдалим. До них дійшли невиразні чутки про скарб, і чесність Лізи зробилася предметом нескінченних похвал. Адже вона могла взяти гроші собі, нічого не сказавши Кеню. А оскільки вона не взяла їх собі, то, значить, послухалася свого сумління, бо ніхто ж не бачив її в погребі. Вона заслужила, щоб Кеню одружився з нею. Ну й щасливий цей Кеню, дарма що невродливий: знайшов собі жінку-красуню, яка відкопала йому скарб! Захоплення вчинком Лізи дійшло до того, що. люди пошепки казали одне одному: "Ну й дурницю зробила Ліза!" Ліза посміхалась, коли їй на це натякали. Вона з чоловіком жила як і раніше, дружно, мирно й щасливо. Вона допомагала йому в роботі:

місила разом з ним фарш для ковбас, причому їхні руки зустрічалися в рубленому м'ясі, і нахилялася через його плече, заглядаючи в миски. І якщо вони й червоніли, то тільки від вогню, що палав у печі.

Проте Ліза була жінка розумна; вона незабаром зрозуміла, що безглуздо тримати в комоді дев'яносто п'ять тисяч франків без жодної користі. А Кеню охоче поклав би їх назад на дно кадуба з солониною, чекаючи, поки він придбає ще стільки ж; тоді він і дружина поїхали б у Сюрень, містечко в околицях Парижа, що подобалося їм обом. Але дружина мала інші честолюбні наміри. Вулиця Пірует була для неї недосить чиста, не відповідала її потребі у свіжому повітрі, світлі, у бездоганному здоров'ї. Крамниця, де дядько Градель по копійці склав собі багатство, була темна, наче яма; це була одна з тих підозрілих ковбасних у старих кварталах, де од вичовганої кам'яної підлоги тхне міцним духом м'яса, хоч як її мий. А молода жінка мріяла про світлий магазин у новому дусі, розкішно прибраний, мов вітальня, який би виходив своїми прозорими дзеркальними вікнами на тротуар широкої вулиці. А втім, це не було дріб'язковим бажанням грати за прилавком роль поважної господині: вона тільки добре усвідомлювала сучасні вимоги розкошів у торгівлі. Кеню спочатку злякався, коли дружина почала йому доводити, що необхідно знайти інше приміщення й витратити частину грошей на прикраси для магазина. Ліза тільки знизувала трохи плечима й посміхалася.

Одного разу присмерком, коли в ковбасній ще не засвітили лампи, молоде подружжя почуло, як біля їхніх дверей одна жителька їхнього кварталу казала іншій:

– Ну, ні, уклінно дякую, я в них, моя мила, перестала купувати; і кусочка ковбаси не візьму з їхньої крамниці: знаєш, у них же в кухні був мертвяк!

Кеню аж заплакав, почувши це. Поголос про мертвяка на кухні усе ширився між людьми. Кінчилось тим, що Кеню почав червоніти, коли бачив, як покупець обнюхує його ковбасу. Тепер він сам заговорив з

дружиною про те, що слід знайти інше приміщення для магазина. Ліза без жодних балачок взялася за це і знайшла потрібний будинок у двох кроках від старої крамниці, на вулиці Рамбюто, в чудовому місці: навпроти відкривався Центральний ринок, тому кількість покупців могла потроїтися, і їхня ковбасна мала стати відомою на весь Париж. Кеню дав себе умовити й погодився на шалені витрати: мармур, дзеркальні вітрини і позолота коштували понад тридцять тисяч франків. Ліза цілі години проводила з робітниками, вникаючи в найменші дрібниці. Зате, коли вона нарешті сіла за своїм прилавком, покупці посунули до них лавою, щоб тільки подивитись. Стіни були облицьовані білим мармуром, у стелю вправлено величезне чотирикутне дзеркало, а навколо нього йшов широкий позолочений бордюр з прикрасами; в центрі висіла люстра з чотирма газовими ріжками; позаду прилавка на всьому простінку – і зліва, і на задній стінці – були дзеркала, що здавались між мармуровими дошками ясними озерами, дверима, які відкривались у безмежні зали, так само наповнені виставленим м'ясом. Особливо подобався всім витончено оздоблений прилавок, що стояв справа; він був прикрашений ромбами з рожевого мармуру у вигляді симетричних медальйонів. Підлога була викладена білими й рожевими плитками з темночервоним бордюром на грецький взірець. Увесь квартал пишався своєю ковбасною, і ніхто більше не згадував про кухню на вулиці Пірует, де був мертвяк. Цілий місяць сусідки зупинялись на тротуарі, щоб тільки глянути на Лізу крізь виставлені на вікні ковбаси та сосиски. Захоплювались і рожевобілим кольором її шкіри, і білим мармуром крамниці. Ліза була мов душею, живим світлом, здоровим і справжнім кумиром ковбасної; відтоді її називали не інакше, як "красуня Ліза".

Справа від магазина була їдальня, напрочуд чиста кімната з буфетом, столом і плетеними стільцями з світлого дуба. Плетена рогожка на паркеті і шпалери на стінах були ясножовтого кольору. Клейонка під дуб надавала їдальні холодного вигляду, який оживлявся тільки блиском мідної лампи під великим абажуром з прозорого фарфору, яка звисала над столом зі стелі. З їдальні двері вели просто до великої квадратної кухні. З кухні був вихід на маленьке бруковане подвір'ячко, що правило за склад і було захаращене мисками, падубами й різним запасним

начинням; ліворуч від водойми, на краю стічної труби, куди зливали жирні помиї, засихали зів'ялі квіти, зняті з вітрини.

Справи ковбасної йшли чудово. Кеню, який був злякався великих витрат, тепер просто благоговів перед дружиною, вважаючи її дуже розумною. Через п'ять років у них було майже вісімдесят тисяч франків, покладених під добрі проценти. Ліза пояснювала, що вони не женуться за великими грішми, не поспівають забагатіти. Інакше вона влаштувала б так, що чоловік її виручав би "тисячі і сотні тисяч", зайнявшись оптовою торгівлею свинями. Та вони ще молоді, встигнуть набити кишені; крім того, брудна робота їм не до смаку, вони не хочуть працювати надміру і тим укорочувати собі віку.

– Скажу вам, – додавала Ліза в хвилини відвертості, – що тут, у Парижі, є в мене двоюрідний брат. Ми з ним не бачимось, наші сім'ї посварилися. Він змінив прізвище і почав називатися Саккар, щоб забулися деякі його вчинки... Так оцей двоюрідний брат наживає мільйони. Та що з того? Йому й жити нема коли. Він просто вбиває себе: усе в роз'їздах, завжди зайнятий диявольськими спекуляціями. Ну, скажіть, чи може така людина спокійно пообідати ввечері? Ми – люди прості, знаємо принаймні, що їмо. В нас немає такої мороки. Гроші можна любити, бо вони дають засоби до життя, і цілком природно, що людина цінує свій добробут. Але багатіти тільки для того, щоб багатіти, мучити себе, не маючи ніякого задоволення, – цього я, слово честі, не розумію. Краще вже сидіти склавши руки. Хотіла б я бачити ці братові мільйони; я просто не вірю в них! Нещодавно я зустріла Саккара на вулиці; він їхав у кареті жовтий-прежовтий. І так похмуро дивився! Людина, що стільки заробляє, не матиме такого вигляду Проте, як там собі хоче, а ми воліємо придбати краще сто су, але використати їх для себе.

І справді, їм жилося добре. В перший же рік по весіллі у них народилася дочка. На них трьох було приємно дивитися. В їхньому домі всього було вдосталь, жили вони щасливо, як того хотіла Ліза, не надривались на роботі. Вона по можливості уникала всього, що могло призвести до неприємностей, дбаючи, щоб їхні дні мирно минали в цьому

повітрі, просякнутому запахом сала, в атмосфері добробуту ситих людей. Це був куточок розумного щастя, комфортабельні ясла, де відгодовувалися батько, мати й донька. Тільки Кеню часом журився, згадуючи свого бідного Флорана. До 1856 року він коли-не-коли одержував від нього листи, а потім уже звісток не було. В одній газеті Кеню прочитав, що троє засланців хотіли втекти з Чортового острова, але не дістались до берега й потонули. В поліцейській префектурі, куди він звертався, йому не могли дати точних відомостей; мабуть, висланого брата вже не було на світі. Проте Кеню ще плекав надію. Тимчасом місяці минали один по одному, Флоран блукав по Голландській Гвіані і боявся писати, сподіваючись колись таки повернутися до Франції. Нарешті Кеню почав оплакувати його, як небіжчика, з яким навіть не довелося попрощатись. Ліза не знала Флорана. Вона вміла втішити чоловіка, коли той починав журитися при ній. Вона примушувала його розказувати в сотий раз про свою молодість, описувати велику кімнату на вулиці Руайє-Колар, епізоди того часу, коли Кеню брався вивчати різні ремесла, та як він, одягнений у біле, варив різні смачні страви, тоді як Флоран ходив у всьому чорному. Жінка спокійно і дуже терпляче слухала його.

І раптом серед цих радощів, якими так розумно користувалися і які давали такі добрі плоди, одного вересневого ранку з'явився, як сніг на голову, Флоран. Ліза саме вигрівалася на сонечку, а Кеню, ще заспаний, ліниво пробував пальцем перетоплений учора смалець. Уся ковбасна схвилювалася. Гавар хотів, щоб родичі сховали "вигнанця", як він називав Флорана, трохи роздуваючи щоки. Ліза, блідіша й поважніша, ніж звичайно, повела нарешті Флорана на п'ятий поверх, де запропонувала йому кімнату однієї їхньої продавщиці. Кеню нарізав хліба й шинки. Але Флоран майже не міг їсти: його нудило, паморочилася голова. Він звалився і пролежав п'ять днів у страшній гарячці; у нього починалась нервова пропасниця; на щастя, її вдалося подолати енергійними заходами. Коли Флоран опритомнів, то побачив у себе в головах Лізу: вона нечутно розмішувала в чашці якесь питво. Хворий хотів їй подякувати, але Ліза порадила, щоб він мовчав; вони ще матимуть час поговорити. За три дні хворий уже підвівся. І от одного ранку Кеню

піднявся до нього нагору і сказав, що Ліза чекає їх у своїй кімнаті, на другому поверсі.

Кеню займали маленьке приміщення із трьох кімнат і невеличкої комірчини. Спочатку треба було пройти порожню кімнату, де стояли самі стільці, потім невеличку вітальню, де меблі, сховані під білими чохлами, скромно дрімали в півтемряві, бо завіси завжди були спущені, щоб ніжноблакитиий репс не вилиняв на сонці; далі була спальня, єдина жила кімната, з меблями червоного дерева, дуже комфортабельна. Особливо вражало тут ліжко з чотирма матрацами, чотирма подушками, товстим шаром ковдр і пуховою периною, – уособленням ситого сну з повним черевом. То була постіль тільки для того, щоб спати. Дзеркальна шафа, комод з туалетом, круглий стіл під тамбурною салфеткою, стільці, прикриті гіпюровими квадратами, надавали всьому буржуазної пишноти, акуратної і солідної. На лівій стіні, по обидва боки каміна, прикрашеного мідними візами з намальованими на них пейзажами і годинником, на якому позолочений Гутенберг стояв, замислившись і поклавши палець на книжку, висіли в недоладних овальних рамках портрети Кеню і Лізи, написані олійними фарбами. Кеню посміхався, а Ліза мала вигляд надзвичайно достойної дами; обоє були в чорному, чистенькі, прилизані, з обличчями ніжнорожевого кольору. Триповий килим, на якому складні розетки перемішувалися з зірками, лежав на паркеті. Коло ліжка простяглась пухнаста доріжка з довгих смуг крученої шерсті – кропітка робота вродливої ковбасниці, сплетена нею за прилавком. Але серед усіх цих новеньких речей найбільше притягало увагу велике бюро коло стіни справа, квадратне, присадкувате, підновлене лаком, хоч мармурові прикраси на ньому вже давно лупились, а червоне дерево від старості потріскалось. Ліза захотіла зберегти цю річ, що понад сорок років служила дядькові Граделю. За її словами, вона повинна була принести їм щастя. Щоправда, бюро мало вічні залізні закріпи, справжні тюремні замки і було таке важке, що його не можна було зрушити з місця.

Коли Флоран і Кеню зайшли до кімнати, Ліза сиділа, за відкинутою дошкою бюро й писала, виводячи цифри крупним, дуже чітким округлим

почерком. Чоловіки сіли. Флоран здивовано розглядав кімнату, портрети, годинник та ліжко.

– Ну, – сказала нарешті Ліза, сумлінно перевіривши цілу сторінку рахунків. – Слухайте... ми повинні скласти вам звіт, дорогий Флоране.

Це вперше вона його так назвала. Взявши списаний аркуш, Ліза казала далі:

– Ваш дядько Градель помер, не залишивши заповіту. Ви з братом – єдині спадкоємці... Тепер ми повинні віддати вам вашу частку.

– Але ж я нічого не вимагаю! – скрикнув Флоран. – Мені нічогісінько не треба.

Кеню, мабуть, не знав про наміри дружини, бо трохи зблід і з досадою глянув на неї. Він щиро любив свого брата, але ж навіщо нав'язувати йому дядькову спадщину? Ще буде час подумати про це.

– Я добре знаю, дорогий Флоране, – говорила Ліза, – що ви повернулись не для того, щоб вимагати те, що вам належить, але справи є справи, і краще покінчити з ними тепер... Капітал вашого дядька становив вісімдесят п'ять тисяч франків. Я записала на вас сорок дві тисячі п'ятсот франків. Ось вони.

Вона показала йому цифру на аркуші паперу.

– На жаль, не так легко оцінити крамницю, реманент, товар, клієнтуру. Я оцінила, як могла, на мою думку, досить високо... В мене вийшло п'ятнадцять тисяч триста десять франків. Отже, вам припадає з цього сім тисяч шістсот п'ятдесят п'ять франків, а всього п'ятдесят тисяч сто п'ятдесят п'ять франків. Будь ласка, перевірте.

Вона чітко вимовляла цифри і простягнула йому аркушик паперу, який він мусив узяти.

– Але ж, – скрикнув Кеню, – ніколи ковбасна старого не могла коштувати п'ятнадцять тисяч франків! Я й десяти не дав би за неї!

Дружина сердила його. Не можна ж бути такою вже занадто чесною! Хіба Флоран питав її про ковбасну? До того ж, він і сам сказав, що нічого йому не треба.

– Ковбасна коштувала п'ятнадцять тисяч триста десять франків, – спокійно повторила Ліза. – Ви розумієте, дорогий Флоране, що нам не варто звертатись у такій справі до нотаріуса. Ми самі поділимося, якщо ви вже воскресли з мертвих... Коли ви повернулись, я, звичайно, подбала про це і, доки ви лежали нагорі хворий, по змозі склала опис інвентаря. Бачите, тут усе згадано. Я копалася в наших старих рахівничих книжках, згадувала, що могла. Читайте ж голосно, а я вам буду давати пояснення, яких ви забажаєте.

Флоран нарешті посміхнувся. Його зворушила ця простодушна, наче цілком природна чесність. Поклавши папірець з рахунками на коліна молодій жінці, він узяв її за руку і сказав:

– Дорога Лізо, я радий, що ваші справи йдуть добре, але мені не треба ваших грошей. Спадщина належить братові і вам, бо ви доглядали дядька аж до його смерті... Мені нічого не треба, і я зовсім не хочу розладнувати ваші торгові операції.

Ліза наполягала, навіть гнівалась, тоді як її чоловік стояв мовчки і стримувався, кусаючи пальці.

– Але ж, – заперечив, сміючись, Флоран, – коли б дядько вас почув, то він ладен був би з того світу повернутись і забрати у вас ці гроші. Не любив мене покійний дядько Градель!

– Ага, так, так, він тебе не любив, – пробурмотів Кеню, який не міг уже більше стримуватися.

Проте Ліза стояла на своєму. Вона казала, що не хоче тримати у себе в бюро чужі гроші, що це для неї мука, що вона не зможе жити спокійно з цією думкою. Тоді Флоран, продовжуючи жартувати, запропонував їй вкласти його гроші в ковбасну. А втім, він не відмовлявся від їхньої матеріальної допомоги; напевне, йому не пощастить швидко знайти роботу. Та й виглядає він досить-таки непристойно і насамперед мусить одягнутись.

– Та хай йому біс! – скрикнув Кеню. – У нас і житимеш, і харчуватимешся, і купимо тобі все необхідне. Це вже звісно... Та невже ж ми покинули б тебе на вулиці!

Він зовсім розчулився. Йому було навіть трохи соромно, що він спочатку злякався необхідності одразу віддати такі великі гроші. Кеню почав жартувати, казав, що береться добре підкріпити Флорана. А Флоран тільки злегка кивав головою. Тимчасом Ліза склала папірець, списаний цифрами, і замкнула в шухляді стола.

– Це ви погано робите, – сказала вона, мов бажаючи закінчити розмову. – Я виконала свій обов'язок. А тепер хай буде по-вашому... Але, бачте, я не могла б жити спокійно: неприємні думки надто хвилюють мене.

Вони заговорили про інше. Треба було якось пояснити присутність Флорана, щоб у поліції не виникло підозрінь. Флоран розказав братові й Лізі, що він міг повернутись до Франції тільки завдяки документам одного бідолахи, який помер від жовтої гарячки в Сурінамі. Цілком випадково той хлопець теж називався Флораном, але це було його ім'я, а не прізвище. Флоран Лакер'єр мав у Парижі тільки двоюрідну сестру, про смерть якої сповістили йому в Америку. Тому дуже легко було видати себе за нього. Ліза сама запропонувала бути його двоюрідною сестрою.

Вони вирішили пустити чутку, наче до Кеню-Граделів, як називали подружжя в кварталі, повернувся з-за кордону їхній двоюрідний брат, якого спіткали там невдачі. Він залишиться в них, аж доки знайде собі місце. Коли про все це було домовлено, Кеню захотів показати братові свою квартиру і похвалитися всім, що було в ній, аж до останньої табуретки. З кімнати, де стояли самі стільці, Ліза відчинила двері до комірчини, сказавши, що тут спатиму продавщиця, а Флоран може залишатися в кімнаті на п'ятому поверсі.

Увечері Флорана одягли в усе нове. Він зажадав, щоб йому купили чорний сюртук і чорні штани, незважаючи на поради Кеню, який запевняв, що чорний колір наганяє сум. Флорана більше не ховали. Ліза розповідала всім бажаючим історію свого двоюрідного брата. Він проводив усі дні в ковбасній, іноді сидів у кухні або стояв у крамниці, спершися спиною на мармурову стіну За столом молодший брат напихав його їжею і гнівався, що він мало їсть, лишаючи половину страв на тарілці. Ліза знову повернулась до своїх звичок, до колишньої повільності в рухах, до свого поважного задоволення. Вона терпіла Флорана навіть ранками, коли він заважав їй займатися з покупцями. Ліза забувала про нього і, зненацька побачивши перед собою його чорну постать, здригалася, але зараз же посилала йому одну з своїх чарівних усмішок, щоб він не образився за її неуважність. Безкорисливість цього худющого чоловіка вразила Лізу; вона мала до нього якусь пошану з домішкою невиразного страху. Але Флоран відчував навколо себе тільки атмосферу великої любові.

Коли наставав час лягати спати, Флоран, трохи втомлений від свого порожнього дня, підіймався нагору з двома хлопцями, що служили в ковбасній і жили на мансарді по сусідству з ним. Учень Леон мав щонайбільше років п'ятнадцять; цей худенький хлопчик, на вигляд дуже покірливий, крав обрюки шинки й забуті куски ковбаси, ховав свою здобич під подушку і з'їдав її вночі без хліба. Кілька разів Флоранові здавалося, що Леон о першій годині ночі справляє бенкети: йому чулися стримані голоси, майже шепіт, голосне плямкання, шарудіння паперу, а іноді тихий сміх, схожий на приглушену трель кларнета в тиші заснулого

будинку. Другий службовець, Огюст Ланду а, був родом з Труа; він був огидно товстий, з великою головою і вже лисий, хоч мав тільки двадцять вісім років.

У перший же вечір, підіймаючись по сходах, Огюст дуже нудно й досить недоладно розповів Флоранові свою історію. Спочатку він приїхав до Парижа з метою тільки вдосконалити своє ремесло і, повернувшись в Труа, відкрити там власну ковбасну. На нього чекала його двоюрідна сестра Огюстіна Ландуа. У них був один хрещений батько, тому їм дали однакові імена. Та й прізвища в них були однакові. Але в юнака прокинулося честолюбство: тепер він мріяв оселитися в Парижі й відкрити тут ковбасну на ті гроші, що залишилися йому в спадщину від матері і зберігалися тепер в одного нотаріуса в Шампані. Коли вони зійшли на п'ятий поверх, Огюст затримав Флорана ї почав вихваляти мадам Кеню. Вона згодилася виписати Огюстіну Ландуа на місце попередньої продавщиці, що погано поводилась. Огюст тепер уже добре знає своє ремесло, а Остюстіна вчиться торгувати. За рік або півтора вони одружаться і відкриють власну крамницю, може, у Плезансі або в якійсь іншій багатолюдній околиці Парижа. Огюст не поспішав з весіллям, бо цього року торгівля салом була погана. Він ще розповів, що на свято Сент-Уана сфотографувався разом з своєю нареченою. Після цього продавець увійшов до Флоранової кімнати, бажаючи глянути на фотографію, яку Огюстіна залишила на каміні, щоб кімната двоюрідного брата мадам Кеню мала кращий вигляд. Ландуа постояв тут хвилинку, дуже блідий у жовтому світлі свічки, і оглянув кімнату, де все ще нагадувало присутність молодої дівчини. Він підійшов до ліжка і запитав, чи добре Флоранові тут спати. Огюстіна жила тепер унизу; це навіть краще, бо в мансардах узимку буває дуже холодно. Нарешті він пішов, залишивши Флорана самого в ліжку; навпроти на каміні стояла фотографія. Огюст був копією Кеню, тільки блідою; Огюстіна нагадувала Лізу, але ще недостиглу.

Флоран заприятелював з підмайстрами, брат всіляко догоджав йому, Ліза спокійно ставилась до його присутності, і все ж він почав жахливо нудьгувати. Йому не вдалося знайти уроків, дарма що він старанно

шукав їх. Правда, він не хотів іти до шкільного кварталу, боячись, що його там упізнають. Ліза натякала, що Флоранові краще звернутися до якогось торгового дому, де він міг би вести кореспонденцію або торгові книги. Вона весь час поверталась до цієї думки і нарешті запропонувала підшукати йому місце. Згодом молодицю почало дратувати, що він увесь час стирчить у неї перед очима, нічого не роблячи, не знаючи, де себе подіти. Спочатку це була природна огида до ледаря, який тільки їсть та п'є, а діла не робить. Невістка ще не закидала йому того, що він їх об'їдає. Вона звичайно говорила:

– А я не могла б отак жити, цілими днями мріючи про щось. Звичайно, тоді й їсти не захочеться ввечері... Розумієте, треба почувати себе втомленим.

Гавар, з свого боку, теж шукав Флоранові посаду. Але робив це на свій власний манір, так би мовити, підпільним шляхом, йому хотілося знайти для свого приятеля якесь драматичне або хоч би сповнене гіркої іронії амплуа, яке личило б "вигнанцеві". Гавар був опозиціонер, йому вже минуло п'ятдесят років, і він хвалився, що підготував крах чотирьох урядів. Карл X, попи, аристократи, – вся ця наволоч, яку він викинув за поріг, ще й досі змушувала його презирливо знизувати плечима. Луї Філіпп із своїми буржуа був, на його думку, дурень. Згадуючи про нього, Гавар розповідав історію про вовняні панчохи, куди "король-громадянин" ховав свої гроші. Що ж до республіки 48 року, то це був фарс; робітники його підвели. Торговець живністю не признавався, що він вітав 2 грудня, бо тепер вбачав у Наполеоні III особистого ворога, який зачинявся з де-Морні [1] та іншими і "бенкетував". Гавар без кінця міг розводити теревені на цю тему; він стиха запевняв, що в Тюїльрі щовечора привозять жінок у каретах з опущеними завісками і що він сам на власні вуха чув з Карусельної площі шум оргій. Гавар вважав за свій священний обов'язок якнайбільше допікати урядові. Не раз він утинав з властями такі штуки, що потім цілими місяцями потайки реготав. По-перше, він подавав голос за кандидата, який обіцяв "дрочити міністрів" у Законодавчому корпусі. Потім, коли Гавар міг щось приховати від оподаткування, навести поліцію на фальшивий слід, здійснити будь-яку

рисковану аферу, то завжди старався надати цьому яскравого забарвлення політичного протесту. Насправді ж він брехав, удавав із себе небезпечну людину, говорив так, наче "банда з Тюїльрі" особисто знала його і тремтіла перед ним, казав, що половину тих мерзотників треба гільйотинувати, а другу половину відправити на заслання, як тільки знову "собаки погризуться". Вся його балаканина і палкі політичні випади зводились до похвальби, безглуздих вигадок і випливали з пошлої потреби в галасі й кепкуванні, що спонукає кожного паризького крамаря одчиняти віконниці в дні, коли на вулицях будують барикади, щоб глянути на забитих. Тому, коли Флоран повернувся з Кайєнни, Гавар одразу відчув, що тут можна буде потішитися досхочу, і взявся вишукувати дотепний спосіб пошити в дурні імператора, міністрів – усіх урядовців аж до останнього поліцая.

До Флорана Гавар ставився з якоюсь прихованою цікавістю. Він не зводив з нього очей, підморгував, таємниче шепотів про звичайнісінькі речі і навіть потиснув руку так, наче робив умовний масонський знак. Нарешті йому пощастило натрапити на цікаву пригоду: тепер у нього був приятель, справді скомпрометований перед урядом, і Гавар міг до певної міри правдиво похвалятись небезпеками, які йому загрожували. Він дійсно відчував таємний жах, поглядаючи на цього чоловіка, який втік з каторги і був виснажений тяжкими стражданнями. Але цей жах був чудовий, він підносив Гавара у власних очах, переконував його в тому, що він робить героїчний вчинок, приятелюючи з такою небезпечною людиною. Флоран зробився для нього чимсь святим; тепер Гавар божився й присягався тільки Флораном і посилався на Флорана, коли йому невистачало аргументів, а він хотів остаточно дискредитувати уряд.

Гавар поховав дружину, ще коли жив на вулиці Сен-Жак, через кілька місяців після державного перевороту. Він торгував живністю аж до 1856 року. Тоді пройшла чутка, що він нажив великі гроші, вступивши в компанію з своїм сусідою-бакалійником, який взяв підряд на постачання сушеної городини для Східної армії. І справді, Гавар продав свою крамницю і цілий рік жив на проценти з капіталу. Однак він не любив розказувати про те, звідки в нього взялися гроші; це йому заважало, не

давало відверто висловлювати свою думку про Кримську кампанію, яку він вважав рискованою авантюрою, "затіяною з єдиною метою укріпити трон і наповнити декому кишені". Тимчасом за рік Гавар смертельно залудився в своїй парубоцькій квартирі. Буваючи майже щодня у Кеню-Граделів, він заприятелював з ними і оселився ближче, на вулиці Косонрі. Тут його полонив Центральний ринок з його галасом і неймовірними плітками. Він надумав зняти собі місце в павільйоні живності тільки для того, щоб розважитись і заповнити порожнечу свого життя базарними пересудами. І справді, тут Гавар поринув у море пліток, був у курсі найдрібніших скандалів ринкового кварталу, в голові його завжди гуло від верескливих пронизливих голосів. Це дуже приємно лоскотало йому нерви, він знайшов нарешті свою стихію, блаженствував, з насолодою занурюючись у неї, наче короп, що плаває проти сонечка.

Флоран заходив часом до його крамниці. Вдень ще бувала велика спека. Посідавши вздовж вузьких проходів, жінки скубли різаних птахів. Сонячне світло де-не-де пробивалося між піднятими полотняними наметами, пір'я вилітало з-під пальців, як той сніг, крутилось у розпеченому повітрі, в золотій куряві сонячного проміння. Торговки зазивали Флорана, підлещувались до нього; сипався цілий дощ пропозицій: "Може, вам добру качечку, пане? Зайдіть до мене, будь ласка, ось жирні курчата! Пане, пане, візьміть оцих двох голубів!" Оглушений, зніяковілий Флоран старався відкараскатися від них. Торговки, відбиваючи одна в одної покупців, продовжували скубти своїх птахів, і дрібні пушинки летіли на Флорана; він задихався в цьому повітрі, яке було ніби просякнуте теплим димом, що здавався ще густішим від сильного запаху пташиного м'яса. Нарешті серед проходу, біля фонтана, він зустрічав Гавара, що стояв біля своєї крамнички у самій жилетці, склавши руки на нагруднику синього фартуха, і розводив теревені. Тут, у групі з десяти-дванадцяти жінок, він царював з виглядом доброзичливого принца. Гавар був єдиним чоловіком у цій частині ринку. Він так розпустив язика, що пересварився з п'ятьма чи шістьма продавщицями, яких послідовно наймав до своєї крамниці, і вирішив торгувати сам, наївно запевняючи, що ці дурні баби тільки й знають цілий

день язиком молоти, і з ними, мовляв, нічого не вдієш. Та все ж йому треба було

залишати когось у крамниці, коли він сам виходив, і Гавар взяв до себе Маржолена, що валандався без роботи, перепробувавши до цього всі промисли на ринку. Часом Флоран цілу годину просиджував у Гавара, дивуючись його невгамовному базіканню, молодецтву і невимушеності, з якою він поводився з усіма цими бабами, перебиваючи одну, лаючись з другою десь за десять крамниць, відбиваючи покупця в третьої, здіймаючи галас гірше за сотню своїх балакучих сусідок, які горлали так, що аж залізні плити павільйону починали вібрувати й деренчати, немов тамтам.

У торговця живністю не було нікого з родичів, крім невістки та племінниці. Коли померла його дружина, старша сестра покійниці, мадам Лекер, що овдовіла рік тому, взялася вже надто ревно оплакувати покійницю, приходячи майже щовечора втішати нещасливого вдівця. Мабуть, вона мала тоді надію сподобатися йому і зайняти ще тепле місце молодшої сестри. Та Гавар не терпів худих жінок, говорячи, що йому гидко відчувати їхні кістки під шкірою; він гладив тільки жирних котів і собак, почуваючи особливу насолоду від круглих, товстих спин. Мадам Лекер образилась, розлютилася, що гроші її зятя не потраплять до неї, і спалахнула до нього страшенною ненавистю. Вона вважала його своїм смертельним ворогом, і ця ворожнеча заповнювала все її життя. Коли Гавар осів на ринку, за два кроки від павільйону, де вона торгувала маслом, сиром та яйцями, мадам Лекер почала запевняти, що він "навмисне це вигадав, щоб їй нашкодити, зробити її нещасною". Відтоді вона вічно скаржилась, ще більше пожовкла і так лютувала весь час, що й справді її почали обминати покупці і справи в неї пішли погано. У мадам Лекер довгий час жила донька однієї з її сестер, селянки, яка прислала до неї дівчину й більше не цікавилася своєю дитиною. Дитя виросло на ринку. Прізвище дівчинки було Сар'є, тому й прозвали її Сар'єттою. В шістнадцять років Сар'єтта була вже такою гарненькою, що чоловіки навмисне заходили до її тітки купувати сир, щоб тільки глянути на тієї. Та панами вона не цікавилася. Ця дівчина з блідим личком чорнявої мадонни

і блискучими, як жаринки, очима тяглася до простого люду. Вона обрала собі моторного носильника, молодого хлопця з Менільмонтана, що був на посилках у мадам Лекер. Коли Сар'єтті минуло двадцять років, вона відкрила власну фруктову торгівлю на гроші, які в неї з'явилися невідомо звідки. З того часу її коханець, якого називали паном Жюлем, склав руки, почав носити чисті блузи й оксамитовий кашкет; на ринок він приходив лише опівдні і то в капцях. Сар'єтта і Жюль оселились разом на вулиці Вовільє, на третьому поверсі великого будинку, де внизу було кафе. Невдячність Сар'єтти остаточно розлютила мадам Лекер, і та лаяла свою племінницю щонайгіршими словами. Вони посварилися, тітка затялась у своїй люті, а Сар'єтта з паном Жюлем вигадували всякі історії про тітку, і Жюль потім розносив їх по павільйону молочних продуктів. Гавар вважав, що Сар'єтта кумедна, ставився до неї дуже прихильно і, зустрівши її на ринку, гладив по щічці: вона була така пухкенька, і шкіра в неї була така ніжна!

Одного разу по обіді, коли Флоран сидів у ковбасній, натомившись після марної ходьби в пошуках роботи, увійшов Маржолен. Цей здоровий хлопець, товстий і тихий, як справжній фламандець, був улюбленцем Лізи. Вона казала, що він не злий, трошки дурнуватий, але дужий, як кінь, і цікавий уже тим, що ніхто не знав, хто були його батько та мати. Мадам Кеню і влаштувала його до Гавара.

Ліза сиділа за прилавком, сердита через те, що Флоран закаляв своїми брудними чоботами її підлогу, викладену рожевими та білими квадратами. Вона вже двічі вставала й посипала її тирсою. Молодиця всміхнулась до Маржолена.

– Пан Гавар, – почав хлопець, – прислав мене запитати... – Він зам'явся, оглянув магазин і продовжував, притишивши голос: – Хазяїн казав мені неодмінно почекати, доки всі вийдуть, і тоді повторити вам його слова, які він примусив мене завчити напам'ять: "Запитай їх, чи немає якої небезпеки і чи можу я прийти поговорити з ними про відому справу".

– Перекажи панові Гавару, що ми його чекаємо, – відповіла Ліза, уже звикнувши до таємничого тону торговця живністю.

Проте Маржолен не йшов; він ніби прикипів до місця і з ніжнопокірним виглядом не зводив очей з красуні-ковбасниці. Наче зворушена цим німим обожнюванням, вона запитала:

– Подобається тобі у пана Гавара? Він добрий чоловік, і ти повинен старатися йому догодити.

– Авжеж, мадам Лізо.

– Так, але сам ти дурниці робиш. Ще вчора я бачила тебе на даху ринку. Крім того, ти приятелюєш з усякими паршивими хлопцями та дівчиськами. Ти ж тепер уже зовсім дорослий, тобі час подумати про майбутнє.

– Авжеж, мадам Лізо.

Лізі довелося зайнятися дамою, що зайшла купити фунт котлет з корнішонами. Вона вийшла з-за прилавка й пішла до дерев'яної колоди, поставленої під задньою стіною. Тут вона відрізала вузьким ножем од четвертини свинячої туші три котлети і, взявши голою сильною рукою сікач, тричі вдарила по м'ясу. При кожному з цих ударів спідниця її чорної шерстяної сукні трошки підіймалася, а під туго натягнутою матерією корсажа випинались кісточки корсета. Лишаючись увесь час серйозною, зі стуленими губами, Ліза неквапливо зібрала котлети і зважила їх. Очі її при цьому були ясні.

Коли дама пішла, мадам Кеню помітила, з яким захопленням Маржолен дивився на те, як вона тричі спритно, сильно і розмірено вдарила сікачем по кусках свинини.

– Як, ти ще тут? – вигукнула вона.

Та коли він повернувся йти, Ліза затримала його:

– Слухай, якщо я ще раз побачу тебе з цим паршивим дівчиськом Кадіною... Не заперечуй! Сьогодні вранці ви були разом у тельбушному ряду, ви дивились, як розбивають баранячі голови... Просто не розумію, як це такий гарний парубок може зв'язатися з цією повією, з цією вітрогонкою!.. Ну, йди скажи панові Гаварові, щоб зараз приходив, поки нікого нема.

Маржолен пішов присоромлений і похмурий, не відповівши й слова.

Красуня Ліза стояла за прилавком, трохи повернувши голову до ринку, а Флоран мовчки поглядав на неї, дивуючись з її вроди. Ще й досі він не розгледів як слід своєї невістки, бо зовсім не вмів розглядати жінок. Тепер йому видно було її з-за м'яса на прилавку. Перед нею лежали на білих порцелянових блюдах початі арльські та ліонські ковбаси, копчені язики, куски вареної просоленої свинини та свиняча голова, залита желе; стояла відкрита банка з дрібно нарізаною свининою, смаженою на салі, і коробка сардинок, з-під кришки якої видно було прованську олію. Далі, праворуч і ліворуч, на полицях були розкладені кружала свинячого паштету і стояли блюда з холодцем, звичайна шинка блідорожевого кольору і шинка йоркська з кривавим м'ясом під товстим шаром сала. Були ще тут блюда і круглі, і овальні з нашпигованими язиками, з трюфельним холодцем, фаршированою свинячою головою з фісташками; коло Лізи, якраз під рукою, виставлялася нашпигована телятина, а в жовтеньких мисочках – паштет з гусячої печінки і паштет із зайця. Гавар забарився, господиня тимчасом прибрала грудинку з краю прилавка на маленьку мармурову гірку, поставила рівніше банку із смальцем та банку з салом з-під печені, повитирала чашки мельхіорових терезів, помацала рукою металеву шафку, де вистигав лист. Потім мовчки відвернулась і почала дивитися в глиб ринку. Від м'яса йшов приємний запах; здавалось, що обважніла в цій ситій обстановці молода жінка сп'яніла від пахощів трюфелів. Сьогодні вона сяяла надзвичайною свіжістю. Білизна її фартуха та нарукавників наче продовжувала білизну блюд і досягала пухкої шиї й

рожевих щік, на яких повторювались ніжні тони шинки та бліда прозорість сала. Флоран бентежився, приглядаючись до невістки його охопила невиразна тривога перед цією огрядною постаттю; тоді він почав крадькома придивлятися до Лізи в дзеркалах, що сяяли на стінах крамниці; він бачив її навіть на стелі вниз головою, з тугою зачіскою, з маленькими, зализаними на скроні бандо. То була ціла юрба Ліз з широкими плечима, товстими руками, випнутими грудьми, такими невиразними і могутніми, що вони навіть не збуджували ніякої похітливої думки і більше скидались на живіт. Флоран задивився на її профіль, що відбивався в дзеркалі коло нього, між двома половинами свинячої туші. Вздовж мармурових стін і дзеркал на перекладинах з гаками висіли свинячі туші і куски сала. І профіль Лізи, з її дебелою шиєю, округлими формами і випнутим бюстом здавався серед усього цього сала та сирого м'яса зображенням огрядної королеви, що аж розпливалася від повноти. Потім красуня-ковбасниця нахилилась, ласкаво посміхаючись до двох золотих рибок, що невтомно плавали в акваріумі на вітрині вікна.

Увійшов Гавар і подався просто на кухню покликати Кеню. Потім сів боком на маленький мармуровий столик, залишивши Флоранові стілець. Ліза сиділа за прилавком, а Кеню притулився до розрубаної свинячої туші. Нарешті Гавар сповістив, що знайшов "вигнанцеві" посаду, що вони досхочу посміються з цього, а уряд спіймає облизня.

Та він одразу ж замовк, побачивши, що в ковбасну входить мадмуазель Саже, яка відчинила двері, помітивши ще з вулиці, що в Кеню-Граделів зібралась якась компанія. Це була маленька бабуся в злинялому платті, з незмінним чорним кошиком у руці, в чорному капелюшку без стрічок, що кидав похмуру тінь на її бліде обличчя. Вона вклонилася чоловікам і в'їдливо посміхнулась до Лізи. Саже була знайома Кеню-Граделів; вона й досі мешкала в тому самому будинку на вулиці Пірует, де поселилася сорок років тому, живучи, мабуть, на маленьку ренту, про яку вона ніколи й не згадувала. Правда, одного разу мадмуазель Саже згадала про Шербург, додавши, що там її батьківщина. Та більше нічого про неї не знали. Вона говорила тільки про інших, знаючи геть усе, навіть скільки хто віддає сорочок щомісяця до пральні.

Звичка сунути носа в чужі справи призводила до того, що стара підслухувала під дверима і розпечатувала чужі листи. Її язика боялись від вулиці Сен-Дені до вулиці Жан-Жака Руссо і від вулиці Сент-Оноре до вулиці Моконсейль. Цілісінький день мадмуазель Саже сновигала з своїм чорним кошиком, удаючи, наче купує провізію, а насправді нічого не купуючи, тільки переносячи новини, стежачи за найменшими подіями, і в її голові поступово складалась повна історія будинків, поверхів та мешканців кварталу. Кеню був переконаний, що це вона поширила чутку, наче старий Градель помер на дошці, де рубають начинку; відтоді він її зненавидів. А вона справді знала все про дядечка Граделя і подружжя Кеню; вона їх розбирала по кісточках, переминала на зубах і "знала їх, як облуплених". І все ж протягом останніх двох тижнів Саже була збита з пантелику приїздом Флорана; її просто лихоманка трясла від цікавості. Вона майже захворювала, коли в її відомостях траплялася прогалина.

Тимчасом стара готова була заприсягтися, що десь уже бачила цього цибатого довганя.

Мадмуазель Саже підійшла до прилавка і, розглядаючи одне по одному блюда, промовляла тоненьким голоском:

– Навіть не знаю, що його їсти. Як настає час обідати, то я, наче грішна душа, блукаю по крамницях,.. Така біда, в мене зовсім зник апетит... Чи не залишилось у вас котлет у сухариках, мадам Кеню?

І, не чекаючи відповіді, вона трохи підняла одну з покришок мельхіорової шафки. Там лежали кров'яні ковбаси, сосиски і ковбаси з печінки. Лист уже давно вистиг, на ньому залишилася тільки одна звичайна ковбаса.

– Подивіться з другого боку, мадмуазель Саже, – відповіла ковбасниця. – Здається, там знайдеться для вас котлетка.

– Та ні, мені вже перехотілось, – пробурмотіла стара, сунувши однак свого носа під другу покришку. – В мене з'явилось було таке бажання, та, знаєте, ввечері їсти биті котлети важко для шлунка... Я взяла б краще чогось такого, що не треба буде навіть розігрівати.

Вона повернулась до Флорана, розглядаючи його, потім подивилась на Гавара, який кінчиками пальців вистукував відбій по мармуровому столу. Мадмуазель Саже усмішкою заохочувала їх продовжувати розмову.

– Може, ви візьмете кусочок солоної свинини? – спитала Ліза.

– Кусочок солоної свинини? Мабуть, таки доведеться...

Стара взяла виделку з держальцем з білого металу,

що лежала на краю блюда, і почала тикати й перевертати кожен кусочок. Вона легенько стукала по кістках, щоб дізнатись, чи не дуже вони великі, копалася в м'ясі, розглядала обрізки рожевого м'яса, що лежали поряд, і все промовляла:

– Ні, це мені не підходить!

– Тоді візьміть язика, кусок свинячої голови або телятини, – терпляче радила ковбасниця.

Проте мадмуазель Саже заперечливо хитала головою. Вона ще хвилину постояла в магазині, з гидливою гримасою оглядаючи блюда; побачивши, що Кеню не хочуть розмовляти при ній і що їй не вдасться нічого рознюхати, стара зрештою вийшла, сказавши:

– Та ні, бачте, мені хотілось котлетки в сухариках, але та єдина, що у вас лишилась, надто жирна... Візьму іншим разом.

Ліза нахилилася, щоб з-під гірлянди сосисок, що висіли на вітрині, простежити за Саже. Вона побачила, як стара перейшла вулицю і зайшла до фруктового павільйону.

– Стара шкапа! – пробурмотів Гавар.

Вони, нарешті, були самі, і він сказав, що знайшов Флоранові місце. Тут вийшла ціла історія. Один його приятель, якийсь Верлак, наглядач з павільйону морської риби, так захворів, що мусив узяти відпустку. Ще сьогодні вранці бідолаха казав, що був би дуже радий, якби міг порекомендувати когось на свого тимчасового заступника, щоб утримати посаду за собою до того часу, коли він одужає.

– Ви розумієте, – додав Гавар, – що Верлак не протягне й півроку і посада лишиться за Флораном! А місце, скажу вам, хороше... Та ще й поліцію ми вмішаємо в цю справу. На цю посаду призначає префектура. Ну й посміємося ж ми, коли Флоран піде до поліцая одержувати гроші!

Він реготав від задоволення, бо все це здавалося йому дуже кумедним.

– Я не хочу цього місця, – сказав відверто Флоран. – Я поклявся нічого не брати від імперії. Краще з голоду вмерти, ніж переступити поріг префектури. Це неможливо, Гаваре, розумієте?

Гавар слухав, трохи збентежений цими словами. Кеню повісив голову. А Ліза повернулася, втупивши у Флорана пильний погляд; шия в неї роздувалася, корсаж мало не тріскався від тиску схвильованих грудей. Вона тільки розтулила рота, щоб заговорити, як у магазин вбігла Сар'єтта. Знову запанувала мовчанка.

– От лихо! – скрикнула дівчина з ніжним сміхом. – Я зовсім забула купити сала. Відріжте мені, мадам Кеню, дванадцять кусочків, але

тоненьких, будь ласка; це мені жайворонків смажити... Жюлеві заманулося жайворонків!.. Ну, як ся маєте, дядю?

Вона наповнила весь магазин своїми спідницями, що розлітались на всі боки, і посміхалася до всіх присутніх, її свіже личко було біле, як молоко, а зачіска з одного боку розтріпалася від протягу на ринку. Гавар узяв її за обидві руки.

– Можу побитися об заклад, що коли я ввійшла, ви говорили про мене, – сказала Сар'єтта з властивою їй безцеремонністю. – Що ж ви говорили, дядечку Гавар?

Ліза покликала її до себе:

– Ану, гляньте, чи досить тоненько я нарізала?

Ковбасниця акуратненько нарізала сала на кінці

дошки, тоді загорнула його в папір, питаючи:

– Більше нічого вам не треба?

– Та вже якщо я зайшла сюди, то дайте мені ще фунт топленого свинячого сала. Я страшенно люблю смажену картоплю! В мене виходить цілий сніданок з картоплі на два су та пучка редиски... Так, дайте мені фунтик смальцю, мадам Кеню!

Ковбасниця поклала аркуш грубого паперу на шальку ваги. Вона брала свиняче сало з банки під етажеркою буксовою лопаткою і потроху легеньким рухом руки додавала його, поки набралася добра купка. Коли шалька вагів опустилася, Ліза зняла папір і спритно загорнула кінчиками пальців.

– Двадцять чотири су, – сказала вона, – і на шість су свинячого сала, всього тридцять су. Більше нічого не бажаєте?

Сар'єтта відповіла, що не бажає. Вона заплатила, продовжуючи сміятись, поблискуючи зубами, заглядаючи чоловікам в обличчя. Її сіра спідниця перекрутилась набік, бордова хустинка, зав'язана абияк, відкривала посередині білу смужку грудей. Виходячи, Сар'єтта сварилась на Гавара пальцем:

– То ви не хочете мені сказати, про що говорили, коли я ввійшла? Я з вулиці бачила, як ви тут реготали... Он ви який потайний! Не буду вас більше любити.

Вона вийшла з крамниці і побігла через вулицю.

– Це мадмуазель Саже підіслала до нас Сар'єтту, – сухо зауважила Ліза.

Мовчанка тривала далі. Гаварові прикро було, що Флоран так поставився до його пропозиції. Першою заговорила ковбасниця дуже лагідним тоном:

– Даремно, Флоране, ви відмовляєтесь од місця наглядача в павільйоні морської риби... Ви знаєте, як тепер важко знайти будь-яку посаду. І становище ваше таке, що не можна дуже перебирати.

– Я сказав, чому відмовляюся, – відповів той.

Мадам Кеню знизала плечима.

– Слухайте, це ж несерйозно... Я розумію, що вам нема за що любити уряд. Але ж це не повинно стати на перешкоді заробляти собі на хліб. Це було б по-дурному. Та й, зрештою, імператор зовсім не злий, мій друже: Звичайно, я вірю, що ви багато страждали. Та хіба ж він міг знати, що вас

там годували запліснявілим хлібом і смердючим м'ясом? Хіба ж може він сам до всього доходити? А гляньте на нас: адже ж він не заважає нам вдало вести наші справи... Ні, ви не праві, зовсім не праві!

Гавар що далі, то більше ніяковів. Він не міг припустити, щоб при ньому так вихваляли Наполеона III.

– Ні, мадам Кеню, ні, – пробурмотів він. – Це ви вже занадто. Всі вони мерзотники...

– О, – жваво перебила красуня Ліза. – Ми знаємо, що ви за людина. Вас одного дня пограбують і вб'ють! От до чого призведуть усі ваші балачки. Та не будемо говорити про політику, це мене дратує... Адже тут мова йде тільки про Флорана, чи не так? Ну, от я й кажу, що йому конче треба погодитися на посаду наглядача. А ти як думаєш, Кеню?

Кеню досі й слова не промовив. Раптове запитання жінки було йому неприємне.

– Посада добра, – ухилився він від прямої відповіді.

І, через те що знову настала ніякова пауза, Флоран сказав:

– Облишмо це, прошу вас. Моя думка незмінна. Я почекаю чогось іншого.

– Ви почекаєте, – підхопила господиня, втрачаючи терпіння.

Дві рожеві плями спалахнули на її щоках. Її широкі стегна були обтягнуті білим фартухом; вона стримувалася, боячись, що от-от в неї зірветься з язика якесь різке слово. Але до крамниці зайшла нова людина, і це не дало вибухнути її гніву. Завітала мадам Лекер.

– Чи не можете ви дати мені з півфунта різної закуски по п'ятдесят су за фунт? – запитала вона.

Спочатку мадам Лекер вдала, що не помічає свого зятя; згодом вона мовчки кивнула йому головою. Клієнтка оглядала всіх трьох чоловіків з голови до ніг, мабуть, сподіваючись вивідати їхній секрет – з того, як вони чекали, коли вона піде. Мадам Лекер відчувала, що перешкодила їм, і це робило її ще незграбнішою, ще неприємнішою; спідниці її обвисли, а довгі, наче у павука, вузлуваті руки ховалися під фартухом. Вона трохи закашлялася.

– Ви застудилися, чи, що? – запитав Гавар, збентежений мовчанкою.

Мадам Лекер сухо відповіла:

– Ні.

Шкіра в неї на вилицях була червона, як цегла, а повіки, запалені від внутрішнього жару, виказували хворобу печінки від постійного заздрісного роздратування. Мадам повернулась до прилавка, стежачи за кожним рухом Лізи недовірливим поглядом покупниці, переконаної, що її хочуть обманути.

– Не кладіть мені мозкової ковбаси, – сказала вона, – я її не люблю.

Ліза взяла тонкий ніж і почала відрізати кусочки ковбаси. Потім перейшла до копченої й простої шинки і стала нарізати ласі кусочки, трошки зігнувшись і дивлячись на ніж. Її пишні руки яскраворожевого відтінку м'яко й легко торкались м'яса, наче запозичили в нього свій жир і ніжність, а пальці у суглобах злегка припухли. Ковбасниця підсунула миску і спитала:

– А чи не хочете ви нашпигованої телятини?

Мадам Лекер довго міркувала, потім погодилася.

Ліза різала тепер м'ясо просто в мисках. Вона брала на кінець ножа з широким лезом кусочки нашпигованої телятини й заячого паштету і клала кожен кусочок на середину паперового аркуша, що лежав на терезах.

– А ви не дали мені свинячої голови з фісташками, – сказала мадам Лекер своїм неприємним голосом.

Ліза мусила дати і свинячої голови з фісташками. Але торговка маслом робилася вже надто вередливою. Вона захотіла ще два кусочки галантиру, кажучи, що дуже його любить. Ліза, вже роздратована, граючи від нетерплячки ручками ножів, марно тлумачила їй, що галантир з трюфелями і що вона може давати його тільки по три франки за фунт. Гаварова невістка продовжувала заглядати в блюда, шукаючи, чого б іще попросити. Коли суміш була зважена, Лізі довелося ще додати желе й корнішонів. Кусок желе, викинутий на фарфорову дошку з форми, наче савойський пиріг, затрусився під її руками, що тремтіли від гніву. Виймаючи кінчиками пальців два великих корнішони з тієї банки, що стояла за шафкою, Ліза розлила оцет.

– Двадцять п'ять су, так? – спроквола запитала мадам Лекер.

Вона дуже добре помічала глухе роздратування Лізи і насолоджувалася ним, поволі витягаючи гроші, начебто в кишені її було повно мідяків. Вона спідлоба поглядала на Гавара; її тішила ніякова мовчанка в крамниці, яка затяглася через її присутність; вона присягалась про себе, що не піде звідси, коли тут "щось приховують од неї". Нарешті ковбасниця дала їй пакунок, і торговці хоч-не-хоч довелося йти. Вона мовчки вийшла, обвівши поглядом усю крамницю.

Коли торговка пішла, Ліза не витримала:

– І цю прислала Саже. Та невже стара падлюка примусить увесь ринок побувати в нас, щоб довідатись, про що ми тут розмовляємо?.. А які хитрі! Ну, хто бачив, щоб люди купували котлети в сухариках і холодну закуску о п'ятій годині вечора?! Та вони згодні, щоб у них животи поболіли, аби тільки щось розвідати про нас... Ну, чекайте: якщо Саже підішле ще одну шпигунку, побачите, як я з нею поговорю. Хай це буде хоч моя рідна сестра, я і її вижену.

Чоловіки принишкли, побачивши, що Ліза дуже розгнівалася. Гавар підійшов і сперся на мідну балюстраду прилавка. Він замислився, повертаючи кулю з гранчастого кришталю, яка трохи відстала від латунного трикутника.

– Я дивлюся на це просто як на комедію, – сказав він, помовчавши трохи і підвівши голову.

– На що? – запитала господиня, ще тремтячи від гніву.

– На місце наглядача в павільйоні морської риби.

Вона тільки розвела руками, ще раз глянула на Флорана і, зціпивши зуби, мовчки сіла на обтягнений матерією ослін біля прилавка. Гавар почав докладно розвивати свою думку: уряд пошиється в дурні, якщо буде змушений видавати платню своєму ворогові. І він улесливо повторював:

– Та ж ці мерзотники примушували вас умирати з голоду, чи не так, друже? Ну, то хай тепер годують вас... Це так кумедно, що я мало не вмер зо сміху.

Флоран посміхався, продовжуючи відмовлятися. Кеню, щоб догодити жінці, зробив спробу вмовити брата. Та Ліза, здавалося, більше не слухала. Якусь хвилину вона уважно дивилася на вулицю в напрямку ринку і раптом рвучко підвелась.

– Ага, тепер до мене підсилають Нормандку! – вигукнула вона. – Тим гірше, Нормандка поплатиться за інших.

Двері крамниці відчинила огрядна брюнетка. Це була вродлива торговка рибою Луїза Мегюден, на прізвисько Нормандка. Її визивна краса зразу впадала в око. Ніжна, майже така ж повна, як і Ліза, вона мала більш зухвалі очі і не такі мертві груди. Вона ввійшла з молодецьким виглядом, на фартусі у неї бряжчав золотий ланцюжок, непокрите волосся було зачесане помодному, а на шиї був зав'язаний мереживний бант, що робив з неї одну з кокетливих цариць Центрального ринку. Від Нормандки трохи тхнуло морською рибою, а на руці в неї, коло мизинця, присохла луска з оселедця, немов перламутрова мушка. Обидві молодиці жили якийсь час в одному будинку на вулиці Пірует і дуже здружились. Найбільше їх зблизило суперництво, бо вони весь час стежили одна за одною. І Лізу, і Нормандку в кварталі вважали красунями. Це викликало між ними змагання: обидві вони не хотіли поступитися одна перед одною, і кожна намагалася підтримати славу своєї вроди. Трохи нахилившись над своїм прилавком, ковбасниця бачила в павільйоні навпроти торговку рибою серед семги та палтусів. Жінки стежили одна за одною. Красуня Ліза ще дужче затягала корсет, красуня Нормандка ще більше каблучок надівала собі на пальці, ще більше бантів чіпляла на плечі. Зустрічаючись, вони були надзвичайно милі та чемні, і в той же час кожна з них непомітно оглядала свою приятельку, вишукуючи вади. Вони купували одна в одної товар, вдавали, що дуже люблять одна одну.

– Скажіть, будь ласка, завтра ввечері ви робитимете кров'яну ковбасу? – спитала, посміхаючись, Нормандка.

Та Ліза залишилася холодною. Гнів дуже рідко спалахував у ній, зате був тривалий і невмолимий. Вона відповіла сухо, крізь зуби:,

– Так.

– Бачте, я надзвичайно люблю гарячу ковбасу, яку щойно вийняли з каструлі... Я прийду до вас по неї.

Луїза Мегюден відчула, що їй,нічого сподіватися на люб'язний прийом. Вона глянула на Флорана, немов зацікавилася ним; потім, ніби для того, щоб не піти мовчки, не залишивши за собою останнього слова, мала необачність додати:

– Я позавчора купила у вас кров'яної ковбаси... Вона була не дуже свіжа.

– Не дуже свіжа! – тремтячими устами повторила зблідла ковбасниця.

Може б, Ліза ще стрималася, щоб Нормандка не подумала, наче вона позаздрила її мереживному банту. Але ж сусідки не тільки підглядали за нею, вони приходили сюди ображати її. Це вже перевищувало всяку міру терпіння. Мадам Кеню нахилилася, спираючись кулаками на прилавок, і промовила хрипкуватим голосом:

– А минулого тижня, коли ви продали, мені дві камбали, хіба ж я приходила до вас говорити при чужих людях, що ваша риба була смердюча?

– Смердюча!.. Моя камбала смердюча? – закричала,спалахнувши, торговка.

Вони якусь хвилину стояли над м'ясом, задихані, занімілі й страшні. Зворушливої дружби як не було; досить було одного слова, щоб з-під привітної посмішки показались гострі зуби.

– Ви грубіянка, – сказала Луїза Мегюден – Ніколи ноги моєї більше тут не буде!

– Від такої чую, – відповіла мадам Кеню. – Знаємо ми, що ви за одна.

Торговка рибою вийшла, кинувши таке слівце, від якого ковбасниця аж затремтіла вся. Ця сцена відбулася так швидко, що приголомшені чоловіки не встигли втрутитись. Ліза швидко оволоділа собою. Вона продовжувала розмову, не роблячи жодного натяку на те, що сталось, Коли повернулася продавщиця Огюстіна, яку десь посилали в справах, Ліза відвела Гавара вбік і сказала йому, щоб він не давав іще відповіді Верлакові; вона обіцяла, що вмовить Флорана, попросивши для цього щонайбільше два дні строку. Кеню повернувся на кухню. Гавар забрав Флорана з собою. Коли вони заходили до Лебігра випити по чарці полинівки, торговець показав

Флоранові на трьох жінок, що розмовляли в критому проході між павільйоном морської риби та павільйоном живності.

– Ач, як мелють язиками! – пробурмотів він заздрісно.

На ринку було порожньо. Справді, мадмуазель Саже, мадам Лекер і Сар'єтта зійшлися на краю тротуара. Стара діва розпиналася:

– А що, казала я вам, мадам Лекер, що ваш зять і днює, і ночує в їхній крамниці? Ось самі бачили його там!

– Та бачила, бачила на власні очі! Сидів на столі, як у себе вдома.

– А я, – підхопила Сар'єтта, – нічого поганого не чула. Не знаю, що ви там забрали собі в голову.

Мадмуазель Саже знизала плечима.

– У вас у самих, моя красунечко, душа добра, – заперечила вона, – то ви й не бачите поганого. Хіба ж ви не розумієте, нащо Кеню заманюють до себе Гавара?.. А я б'юсь об заклад, що він усе своє майно залишить маленькій Поліні.

– Ви так гадаєте? – скрикнула мадам Лекер, аж позеленівши від злості. Потім продовжувала говорити змученим голосом, наче їй завдали тяжкого удару:

– Звичайно, я жінка одинока, беззахисна; цей чоловік може зробити все, що захоче... Ви ж чуєте, як за нього заступається племінниця? Вона забула, скільки коштувала мені, і ладна вже зрадити мене.

– Та ні, тіточко, – заперечила Сар'єтта. – Ви ж самі раз у раз на мене наговорюєте.

Тут між ними сталося примирення, і вони поцілувалися. Племінниця обіцяла більше не дрочити тітки, а тітка заприсяглася всіма святими, що любить Сар'єтту, як рідну дочку. Тоді мадмуазель Саже порадила їм, як поводитись, щоб Гавар не розкидався так своїм добром. Вони всі троє вирішили, що Кеню-Граделі – нікчемні люди і за ними треба добре наглядати.

– Не знаю, що там у них робиться, – сказала стара діва, – але там тхне чимось негарним. Скажіть, що ви думаєте про цього Флорана, двоюрідного брата мадам Кеню?

Три жінки підступили ближче одна до одної і притишили голоси.

– Ви ж знаєте, – казала далі мадам Лекер, – що одного ранку ми бачили його в подертих черевиках, у запорошеному одязі? Він був схожий на злодія, який щойно вчинив злочин... Я просто боюся цього чоловіка.

– Ні, він хоч і худий, а людина непогана, – пробурмотіла Сар'єтта.

Мадмуазель Саже замислилась, а тоді раптом сказала вголос:

– Вже два тижні я ламаю собі голову, і хай мене Господь поб'є... Звичайно, Гавар його знає... Я сама десь зустрічала його, та тільки пригадати не можу.

Вона ще копалась у своїх спогадах, коли раптом на них вихором налетіла Нормандка, що вибігла з ковбасної.

– Нічого сказати, чемна ж ота гладка тварюка Кеню! – закричала вона, рада, що є перед ким полегшити своє серце. – Подумайте, ця падлюка сказала мені, що я продаю смердючу рибу! Ну, й вишпетила ж я її! От вони так справді труять людей гнилою свининою у своїй поганій крамниці.

– Що ж ви їй сказали? – запитала стара, не тямлячись від радості, що приятельки посварились.

– Я? Та нічого, нічогісінько!.. Я зайшла і дуже ввічливо сказала, що прийду завтра ввечері по кров'яну ковбасу, а вона як визвіриться на мене! Наговорила сім мішків гречаної вовни... Підла ліцемірка! Ще чесну вдає! Пождіть, вона поплатиться за це дорожче, ніж гадає.

Три жінки відчували, що Нормандка бреше, та це анітрохи не завадило їм підтримати її. Вони повернулися в бік вулиці Рамбюто, лаючись, вигадуючи неймовірні речі про бруд на кухні Кеню, зводячи на ковбасників чудернацькі обвинувачення. Коли б ті торгували людським м'ясом, то й тоді б вибух обуреная торговок не міг бути страшнішим. Торговка рибою мусила тричі повторити свою розповідь:

– Ну, а що казав двоюрідний брат? – лукаво запитала Саже.

– Двоюрідний брат! – ущипливо підхопила Нормандка верескливим голосом. – Та невже ви вірите, що він і справді двоюрідний брат? Цей довгань – просто її полюбовник!

Три інші кумоньки почали голосно заперечувати. Лізина чеснота була відома всьому кварталу, і в неї вірили непохитно.

– Та облиште! Ці товсті недоторки оброслі жиром...Хотіла б я побачити її голу, цю хвалену праведницю... Та чоловік її – така роззява, що вона, напевне, наставила йому роги!

Мадмуазель Саже похитала головою, немов бажаючи сказати, що й вона не від того, щоб приєднатися до цієї думки. Потім тихесенько додала:

– Авжеж. Тим більше, що той двоюрідний брат наче з неба звалився, і історія, яку Кеню про нього розповіли, досить-таки непевна.

– Так, це полюбовник товстухи, – знову підтвердила торговка рибою. – Якийсь волоцюга, пройдисвіт, якого вона десь на вулиці підібрала... Це одразу видно!

– Худі чоловіки дуже палкі, – переконливо підхопила Сар'єтта.

– Вона його в усе новеньке одягла, – зауважила мадам Лекер. – Він, мабуть, недешево їй коштує.

– А так, так, ви, може, й маєте рацію, – белькотіла Саже. – Треба розвідати.

Жінки домовилися стежити за всім, що робиться в крамниці Кеню-Граделів. Торговка маслом збиралася відкрити очі своєму зятеві на ті будинки, в які він учащає. Тимчасом Нормандка трохи заспокоїлась; ця добродушна жінка навіть трохи гнівалась на себе, що надто розпустила свого язика. Коли вона пішла, мадам Лекер ущипливо зауважила:

– Я певна, що Нормандка сама зачепила мадам Кеню; це на неї схоже... Та й не їй би патякати про двоюрідних братів, що з неба

звалились, після того як вона сама знайшла дитину в себе в рибній крамниці.

Всі троє, усміхнувшись, перезирнулись. Потім, коли мадам Лекер теж пішла, Сар'єтта сказала:

– І чого моїй тітці займатись отими плітками? Вона ще гірше сохне від того. Вона мене била, коли на мене задивлялися чоловіки, а сама вона, звичайно, вже не знайде собі немовлятка під подушкою, хоч би як шукала!

Мадмуазель Саже знову засміялась. Коли ж вона залишилася сама й поверталася на вулицю Пірует, то подумала, що ці "три дурепи" не варті й вірьовки, на якій їх слід було б повісити. А втім, її могли бачити з ними, а сваритися з Кеню-Граделями, людьми багатими, яких у всякому разі всі поважають, було б недоречно. Тому стара діва пішла в обхід на вулицю Тюрбіго у булочну Табуро, найкращу на весь квартал. Мадам Табуро, щира Лізина приятелька, мала у всіх питаннях непохитний авторитет. Коли говорили: "Мадам Табуро казала так і так", – ніхто вже не насмілювався заперечувати. Під тим приводом, що їй треба довідатись, о котрій годині будуть топити піч у пекарні, щоб принести зварити грушки, стара мадмуазель завітала до булочниці й почала вихваляти надзвичайну чистоту ковбасної Кеню та їхню смачну кров'яну ковбасу. Потім, задоволена з свого морального алібі, радіючи, що їй пощастило роздмухати полум'я лютої ворожнечі, яку вона носом чула, і в той же час удати, наче її хата з краю, стара повернулась, нарешті, додому в чудовому настрої, міркуючи тільки над тим, де раніше вона могла бачити двоюрідного брата мадам Кеню.

Того ж дня по обіді Флоран вийшов з дому прогулятись у критих проходах Центрального ринку. В повітрі стояв легкий туман; порожні павільйони були оповиті сірою млою, пронизаною жовтавими слізками газу. Вперше Флоран відчув себе зайвим і зрозумів, як грубо він, наївний дурень з виснаженим тілом, вторгся непроханим гостем у цей щасливий маленький світ товстунів, йому стало ясно, що він перешкоджає всьому

кварталові, завдає клопоту подружжю Кеню, живучи в них як контрабандний двоюрідний брат, підозрілий на вигляд. Від цих міркувань він зажурився, не тому, що помітив у брата або невістки хоч найменшу тінь незадоволення; ні, вони були до нього добрі, але сама добрість їх примушувала його страждати. Флоран дорікав собі, що так неделікатно оселився в них. У нього з'явилися сумніви. Після сьогоднішньої розмови в ковбасній у нього залишився якийсь осадок, йому було дуже ніяково. Запах м'яса на прилавку наче переслідував його; і Флоран почував, що піддається спокусі ситого життя, яка затягує його в грузьке болото. Може, він дарма відмовився од пропонованого йому місця наглядача? Ця думка викликала в ньому жорстоку внутрішню боротьбу. Він відчував потребу розвіятися, щоб розбурхати своє заснуле сумління. У критому проході повіяв вогкий вітер, і Флоран мусив застебнути сюртук. Він уже трохи заспокоївся і зробився більш упевненим у собі. Вітер виганяв з його одежі масні пахощі ковбасної, що розслабляли його.

Повертаючись додому, Флоран зустрів Клода Лантьє. Художник у своєму широченному зеленкуватому пальті говорив глухим голосом і був розлютований. Він лаяв живопис, казав, шо це собаче ремесло, і присягався, що ніколи в світі не візьме до рук пензля. Сьогодні по обіді він прорвав полотно і зіпсував етюд, який писав з негідниці Кадіни. Клод зазнавав вибухів гніву митця, який розуміє своє безсилля втілити в серйозних, сповнених життя картинах ті образи, про які він мріє. В такі хвилини Лантьє забував про все; він тинявся по вулицях, усе бачив у похмурому світлі й чекав наступного ранку, як свого воскресіння з мертвих. Звичайно він говорив, що вранці почуває себе веселим, а надвечір – страшенно нещасним. Кожен день для нього був довгим, відчайдушним зусиллям. Флоран не впізнав у ньому безтурботного хлопця, що никав ночами по Центральному ринку. Вони вже зустрічалися в ковбасній. Клод, який знав історію втікача, потиснув йому руку й сказав, що він славний хлопець. Та проте Клод рідко коли відвідував Кеню.

– А ви все ще в моєї тітки? – запитав Лантьє. – Не розумію, як ви можете жити серед цього безконечного куховарства! Адже там

смердить. Я коли в них посиджу годину, то мені здається, що наївся на три дні. Даремно я прийшов до них сьогодні вранці: через це мені і не вдався етюд.

Потім, ступивши мовчки кілька кроків, він почав знову:

– Ох, ці вже порядні люди! Аж шкода їх, такі вони здорові. Я хотів був написати з них портрети, та мені ні разу не вдавалися ці круглі обличчя без кісток… Ну, та моя тітонька Ліза ніколи не закине своєї каструлі. А я, дурний, продірявив голову Кадіни! Тепер, наскільки я пригадую собі, вона не так уже погано була написана.

Вони розговорилися про тітку Лізу. Клод сказав, що його мати вже давно не зустрічається з ковбасницею. Він натякнув, що Ліза трохи соромиться сестри, яка одружилася з простим робітником; а втім, мадам Кеню взагалі не любить бідних людей. Про себе він розповів, що один добрий чоловік надумав віддати його в училище, захопившись фігурками бабусь та осликів, яких Клод малював з восьми років. Але той добрий чоловік помер, залишивши Клодові в спадщину тисячу франків щорічної ренти; це його й рятує від голодної смерті.

– Проте, – додав Клод, – я б волів бути робітником, хоч би, наприклад, столяром. Щасливі люди ці столяри! От уявіть, що треба їм зробити стіл. Вони його зробили і лягають спати, раді, що закінчили роботу, цілком задоволені... А я майже не сплю вночі. Всі ці прокляті етюди, яких я не можу закінчити, крутяться у мене в голові. Я ніколи нічого не кінчав, ніколи, ніколи...

Його голос зривався, переходячи майже в ридання. Клод то силкувався засміятись, то проклинав себе, вишукуючи найбільш лайливі слова, топтав себе в болото з тією холодною люттю, яка притаманна людям з витонченим розумом, коли вони зневіряються в собі. Кінець кінцем івін присів навпочіпки навпроти одного з маленьких вікон ринкового льоху, де постійно горів газ, і показав Флоранові Маржолена з

Кадіною, які спокійненько вечеряли собі в глибині льоху, на великому камені, де ріжуть птахів. Ці бродяжки примудрялися якось ховатися в льохах і залишатися там, коли гратчасті двері зачинялись на ніч.

– Ох, яка ж тварина, яка гарна тварина! – повторював художник, говорячи про Маржолена із заздрісним захопленням. – І ця тварюка щаслива, подумайте тільки... Наїдяться вони з Кадіною овочів і полягають удвох у великий кіш з пір'ям, якого тут дуже багато. Оце справді життя!.. Їй-Богу, ви добре зробили, що оселилися в ковбасній: може, й самі почнете товстіти.

Він повернувся й пішов. Флоран піднявся на свою мансарду, збентежений нервовою тривогою художника, яка пробуджувала його власні сумніви. Другого дня, щоб не сидіти зранку в ковбасній, він довго гуляв по набережній. Проте за сніданком його скорила чарівна лагідність Лізи. Невістка знову завела з ним розмову про посаду наглядача в павільйоні морської риби, не дуже наполягаючи, але говорячи про це, як про таку річ, яку варто обдумати. Флоран слухав її, сидячи над повною тарілкою, відчуваючи, що мимоволі підкорений чистотою їдальні. Під ногами в нього була м'яка рогожка; блиск мідної лампи, що спускалася зі стелі, ніжний колорит жовтуватих обоїв та меблів із світлого дуба сповнювали його відчуттям порядності цього добробуту, що вносило плутанину в його поняття правди і кривди. Проте у Флорана вистачило сил ще раз відмовитись; він повторив свої докази, відчуваючи в той же час, наскільки недоречно з його боку показувати в такій обстановці перед людьми свою впертість і гнів. Ліза не сердилась; навпаки, усміхалася своєю чарівною усмішкою, від якої бідолаха ще більше ніяковів, ніж від її вчорашнього прихованого роздратування. За обідок говорилося тільки про великі засолки на зиму; весь персонал ковбасної мав узяти участь у цій роботі.

Вечори вже ставали холодними. Після обіду сім'я переходила до кухні. Там було дуже тепло. Та й кухня була така велика, що в ній, не заважаючи роботі, кілька чоловік могли сісти навколо чотирикутного столу, що стояв посередині. Стіни кімнати, що освітлювалася газом, були

на зріст людини облицьовані білими і блакитними фаянсовими плитками. Ліворуч стояла велика чавунна плита з трьома конфорками, на які ставилися три невисоких казани, почорнілих від кам'яновугільної сажі. На кінці плити зроблено було духовку, а над нею коптильню. Над плитою висів цілий арсенал шумовок, ополоників і виделок з довгими ручками, а вище йшов цілий ряд нумерованих шухлядок, де зберігали терту хлібну скоринку, дрібну і крупну, хлібний м'якуш для товчених сухариків, прянощі, гвоздику, мускатний горіх та різні сорти перцю. Праворуч, біля стіни, стояв стіл для рубання фаршу – величезна дубова колода, геть уся порубана, а різні прилади, прикручені до колоди, – помпа для начинки ковбас, машинка для проштовхування фаршу, м'ясорубка з колесами та ручками, – справляли таємниче, тривожне враження якоїсь пекельної кухні. Уздовж стін на полицях і навіть під столами стояли банки, миски, відра, блюда, бляшаний посуд, батарея глибоких каструль, широких лійок, штативи для ножів і сікачів, ряди шпигувальних і простих голок, – цілий маленький світ, що потопав у жирі. Жиру було надто багато скрізь, незважаючи на велику чистоту; він проступав між фаянсовими кахлями, від нього блищала червона цегляна підлога, чавун плити набув сіруватого відблиску, а краї столу, де кришили фарш, були блискучі й прозорі, наче лакований дуб. Серед цього сального випоту, що накопичувався крапля по краплі від безперервного випаровування трьох казанів, де топилося свиняче сало, не було від підлоги до стелі жодного цвяха, який не виділяв би сала.

Кеню-Граделі все виготовляли в себе вдома, купуючи на стороні у найкращих фірм тільки свинину, смажену дрібними кусочками, привізні паштети, консерви в банках, сардинки, сири і равликів. Тому з вересня вони починали наповнювати свій спорожнілий за літо льох. Тепер, зачинивши крамницю, хазяї ще довго сиділи в кухні. Кеню з допомогою Огюста й Леона начиняв ковбаси, коптив окости, топив сало, заготовляв на зиму грудинку, просте сало і шпик. Стояв жахливий шум від дзвону каструль, стукоту ножів і сікачів, а пахощі кухні поширювались по всьому будинку. І, крім того, що виготовлялось на зиму, треба було ще пекти й варити на щоденний продаж, готувати свіжий товар – паштет з печінки і зайця, галантири, сосиски та кров'яну ковбасу.

Того вечора, годині об одинадцятій, поставивши топитися сало у двох казанах, Кеню взявся приготовляти кров'яну ковбасу. Огюст допомагав йому. За кухонним столом Ліза з Огюстіною лагодили білизну, а навпроти них, з другого боку столу, лицем до плити сидів Флоран, усміхаючись маленькій. Поліні, що вилізла йому на коліна й просила погойдати. Позаду них Леон рубав на дубовій колоді м'ясо для сосисок, повільно й рівномірно ударяючи сікачем.

Огюст пішов спочатку по глеки із свинячою кров'ю. Він сам колов на бойні свиней і приносив додому кров та тельбухи, залишаючи робітникам рубати й чистити свинячі туші й привозити їх після обіду на візочках до ковбасної. Кеню запевняв, що жоден ковбасний майстер у Парижі не вміє так спритно випускати кров, як Огюст. І справді, Огюст дуже добре вмів визначати якість крові; якщо він заздалегідь казав, що ковбаса буде добра, то завжди вона вдавалась.

– Ну як, смачна буде у нас сьогодні ковбаса? – спитала Ліза.

Огюст поставив глеки з кров'ю і поволі промовив:

– Так, мадам Кеню, думаю, що смачна... Я суджу з того, як кров тече; якщо кров тече помалу; коли виймеш ніж, то це погана ознака: значить, кров рідка...

– Так, але це залежить і від того, як устромити ніж, – заперечила Ліза.

На блідому, аж зеленкуватому обличчі Огюста з'явилася посмішка:

– Е, ні, ні, я завжди встромляю його на чотири пальці, це вже така міра... Але, бачте, є ще одна хороша ознака: коли кров тече, а я, збираючи її у відро, збиваю

рукою, вона повинна бути досить гаряча, масна, як вершки з молока, і не надто густа.

Огюстіна опустила голку і звела очі на Огюста. На її червоному обличчі, обрамленому жорстким каштановим волоссям, відбилася глибока увага. А втім, Ліза і навіть крихітна Поліна прислухалися до цієї розмови з такою самою цікавістю.

– Я її збиваю, збиваю, розумієте, ось так, – казав майстер, роблячи в повітрі рукою так, наче він збиває крем. – А коли вийму руку, вона повинна бути масна від крові і рівномірно пофарбована нею... Тоді можна безпомилково сказати: ковбаса буде смачна.

Огюст хвилину потримав руку піднятою, стоячи з послужливо-делікатним виглядом; його рука, що звикла занурюватись у відра з кров'ю, рожева, з червоними нігтями, виступала з білого нарукавника. Кеню ствердно хитав головою. Настала мовчанка. Леон усе рубав фарш. Поліна замислилась на якусь хвилинку, тоді знову полізла на коліна до Флорана, примовляючи дзвінким голосочком:

– Слухай, братіку, розкажи мені казку про того пана, якого з'їли звірі.

Видно, розмова про свинячу кров нагадала дитині криваву драму "того пана, якого з'їли звірі". Флоран спочатку не зрозумів і запитав, що це значить. Ліза засміялася:

– Вона хоче послухати про того нещасного, про якого ви розповідали колись увечері Гаварові, пам'ятаєте? Поліна тоді чула цю історію.

Флоран раптом дуже споважнів. Дівчинка взяла на руки товстого рудого кота, посадила його Флоранові на коліна, кажучи, що Мутон теж хоче послухати казочку. Але Мутон скочив на стіл і усівся там, вигнувши спину й поглядаючи на високого сухорлявого гостя, який ось уже два тижні був, мабуть, для нього об'єктом постійних глибоких роздумів.

Тимчасом Поліна сердилась, тупотіла ніжками й вимагала казку. Побачивши, що вона коверзує, Ліза сказала Флоранові:

– Та розкажіть їй, будьте ласкаві, що вона просить, тоді вона дасть нам спокій.

Флоран помовчав ще хвилинку, втупивши очі в підлогу. Потім поволі підвів голову і подивився на обох жінок, що схилилися над шитвом, і на Кеню з Огюстом, які готували казан для кров'яної ковбаси. Газ спокійно горів, від плити йшло приємне тепло, жирна кухня блищала, навколо панувала атмосфера безтурботного, блаженного перетравлювання їжі.

Тоді Флоран посадив до себе на коліна маленьку Поліну й заговорив, сумно посміхаючись до дитини:

– Жив собі один бідолашний чоловік, його заслали далеко-далеко, за море... На кораблі разом з ним їхало чотири сотні каторжників. Він мусив жити п'ять тижнів разом з цими розбійниками, одягнутий, як і вони, в грубу парусину, і їсти з ними з одного казана. Жирні воші заїдали його, жахливий піт виснажував його сили. Кухня, пекарня й парова машина так розпікали трюм, що десять каторжників померли від спеки. Вдень їх випускали партіями по п'ятдесят чоловік на палубу подихати свіжим морським повітрям; а що їх боялись, то на вузьке місце, де вони прогулювалися, націляли дві гармати. Бідолаха був дуже задоволений, коли наставала його черга. Тоді він не так пітнів. Він не міг їсти, був дуже хворий. Вночі, коли їм знову надівали кайдани, і під час бурі, коли він качався по підлозі між своїми двома сусідами, нещасний знемагав; він плакав і був радий, що ніхто не бачить його сліз.

Поліна слухала, широко розплющивши очі й побожно склавши рученята.

– Але ж, – перебила вона Флорана, – це зовсім,.не та історія про пана, якого з'їли звірі... Це інша казочка, братіку, так?

– Зажди, побачиш, – лагідно відповів Флоран. – Ми ще дійдемо до того пана... Я.розповідаю тобі з самого початку.

– Ну, добре, – погодилась дівчинка з задоволеним виглядом.

Проте Поліна замислилась, – видно, її турбувало щось, чого вона не могла сама збагнути. Нарешті дівчинка не втерпіла:

– А що ж зробив той бідолаха? – спитала вона. – За що його заслали так далеко й посадили на корабель?

Ліза з Огюстіною посміхнулись, раді, що дівчинка така розумна. І Ліза, не відповідаючи прямо, скористалася нагодою, щоб вичитати дочці мораль: вона дуже вразила дівчинку, сказавши, що на кораблях відправляють кудись далеко також неслухняних дітей.

– Тоді, – логічно зауважила Поліпа, – тому чоловікові, про якого говорить братік, було чого плакати ночами.

Ліза знову взялася шити, схилившись над роботою. Кеню нічого не чув. Він щойно нарізав і кинув у казан кружальця цибулі, яка зашипіла тоненькими, дзвінкими голосочками цвіркунів, що розімліли від спеки. Пішов приємний запах. Коли Кеню занурював у казан велику дерев'яну ложку, сало починало кипіти ще голосніше, сповнюючи кухню міцним запахом смаженої цибулі. Огюст готував на блюді шматочки сала, а сікач у Леона застукотів ще швидше, часом шкрябаючи стіл, щоб зібрати докупи м'ясо, яке вже перетворювалося на м'яку тістоподібну масу.

– Коли корабель приплив на місце, – казав далі Флоран, – чоловіка відвезли на острів, що звався Чортовим. Він опинився там разом з іншими товаришами, також вигнанцями з рідної країни. Всі вони були дуже нещасливі. Спочатку їх примушували працювати, як каторжників. Жандарм, що стеріг їх, перелічував арештантів тричі на день, щоб переконатися, чи не втік хто з них. Згодом їм дозволяли робити, що вони

хочуть, тільки на ніч замикали у великій дерев'яній хатині, де арештанти спали в гамаках, підвішених до двох бантин. На кінець року вони вже ходили босі, а одежа так порвалася, що крізь неї світилося тіло. Арештанти побудували собі намети з колод для захисту від палючого сонця, бо воно в тій країні все випалює. Але намети не могли їх захистити від москітів, які кусали їх так, Що тіла вигнанців попухли і взялися болячками. Багато хто не витримав того й помер; а інші так пожовкли, висохли з журби і пообростали бородою, що на них жаль було дивитись.

– Огюсте, давай мені сало! – крикнув Кеню.

Взявши подане блюдо, він почав обережно насипати

в казан накришені кусочки, відділяючи їх кінцем ложки, щоб вони не позлипалися. Сало топилося. Від плити повалила ще густіша пара.

– А що їм давали їсти? – спитала зацікавлено Поліна.

– Їм давали рис з черв'яками та смердюче м'ясо, – відповів Флоран голосом, що ставав усе глухішим. – Доводилось вибирати з рису черв'яків, щоб можна було його їсти. М'ясо, дуже добре просмажене або тушене, ще можна було ковтати, а варене так смерділо, що від нього починав боліти живіт.

– Я б краще їла самий черствий хліб, – сказала дівчинка, трошки подумавши.

Леон скінчив рубати фарш, виклав його на блюдо й поставив на великому столі. Мутон, що сидів там, не зводячи очей з Флорана, немов дуже дивуючись його історії, мусив трошки поступитися місцем, що він і зробив з великою неохотою. Кіт скрутився клубочком і вуркотів, поводячи носом у бік м'яса. Тимчасом Ліза просто не могла приховати свого подиву і почуття огиди. Червивий рис і смердюче м'ясо, звичайно, здавалися їй неймовірною поганню, що плямувала тих, хто її їв. На її гарному

спокійному обличчі відбився невиразний жах, який викликав у неї чоловік, що сидів тепер навпроти неї, а колись їв такі огидні речі.

– Що й казати, погано там жилося, – провадив далі оповідач, забуваючи про маленьку Поліну й дивлячись на великий чавун, огорнутий димом. – Щодня нова наруга, вічний гніт, зневажання справедливості, людського милосердя... Все це дратувало в'язнів. Вони поволі згоряли у вогні хворобливої люті. Люди жили, наче худоба, якій вічно загрожує батіг. Мерзотники хотіли вбити в людині все людське... Цього не можна забути, ні, не можна! Такі муки заволають колись про помсту.

Флоран говорив усе тихіше, і веселе шкварчання сала в чавуні приглушило його розповідь. Проте Ліза розчула останні слова дівера, і її злякав вираз невблаганної ненависті, що з'явився на його обличчі. Вона подумала, що цей чоловік нещирий і тільки про людське око вдає з себе лагідного.

Однак глухий тон Флорана дуже сподобався Поліні. Дівчинка сидіти не могла на його коліні, захоплена розповіддю.

– А чоловік? Що ж він? – пошепки допитувалась вона.

Флоран, глянувши на дівчатко,опам'ятався, і знову на його обличчі з'явилася сумна посмішка.

– Чоловік, – відповів він, – був незадоволений своїм життям на острові. В нього була одна думка: втекти, перепливти море, дістатися до берега, що невиразно білів на обрії в ясну погоду. Та зробити це було не так легко. Насамперед треба було збудувати пліт. Але через те що інші в'язні вже колись тікали, на острові вирубали всі дерева, щоб ніде було взяти лісу. Острів був такий голий, випалений сонцем, що перебування на ньому ставало з кожним днем небезпечнішим і страшнішим. Тут чоловікові і двом його товаришам спало на думку використати те дерево, з якого були побудовані їхні намети. І от якось увечері вони відпливли на

кількох гниленьких деревинах, зв'язаних сухим гіллям. Вітер гнав їх до берега. На самому світанку їхній пліт ударився об мілину так сильно, що деревини розпались, і їх понесли хвилі. Троє нещасних ледве не залишились у піску: він доходив їм до пояса, а один занурився в нього по саме підборіддя, так що товаришам довелося витягати його. Нарешті їм пощастило дістатися до скелі, де ледве вистачало місця, щоб сісти втрьох. Коли зійшло сонце, вони побачили перед.собою берег – низку скель, що закривали частину обрію. Двоє втікачів, що вміли плавати, вирішили дістатися до тих скель. Вони воліли краще потонути негайно, ніж повільно вмирати з голоду на самотньому рифі. Ці двоє обіцяли товаришеві повернутися за ним, якщо їм пощастить допливти до берега й дістати там човен.

– А, тепер я знаю! – вигукнула Полінка, весело плескаючи в долоні. – Оце і є казка про пана, якого з'їли звірі!

– Їм пощастило дістатися до берега, – розповідав далі Флоран, – але він виявився безлюдним, і вони розшукали човен аж на четвертий день... Коли втікачі повернулись до рифу, то побачили, що їхній товариш лежить на спині з об'їденими руками й ногами, з обгризеним лицем; краби кишіли в животі мерця, і шкіра на ньому підіймалась, наче передсмертний хрип ще стрясав цей напівзнищений, але свіжий труп.

Шепіт огиди вихопився в Лізи й Огюстіни. Леон,; готуючи кишки для кров'яної ковбаси, скорчив гримасу. Кеню покинув роботу й глянув на Огюста, – того занудило. Тільки мала Полінка сміялась. Живіт, повний ситих крабів, якоюсь дивною примарою ввижався серед цієї кухні, домішуючи підозрілі запахи до аромату сала з цибулею.

– Дайте мені кров! – крикнув Кеню, що не стежив за розповіддю.

Огюст приніс обидва глеки й почав поволі, тонкими червоненькими цівками лити кров у чавун, тоді як Кеню щосили розмішував вариво, що швидко загусало на вогні. Коли глеки спорожніли, господар, висуваючи

одну за одною шухлядки над плитою, почав пучкою брати звідти прянощі. Особливо багато він поклав перцю.

– Вони залишили небіжчика там, правда? – спитала Ліза. – А потім щасливо повернулись?

Як пливли назад, – відповів Флоран, – вітер перемінився і відніс їх у відкрите море. Хвиля вирвала у них одне весло, і при кожному пориві вітру вода так несамовито заливала човен, що втікачі насилу встигали виплескувати її руками. Вони таким чином боролися з хвилями біля самого берега: шквал відносив човен далеко в море, а морський приплив знову прибивав його назад. Утікачі поїли все, що мали; в них не залишилося й крихти. Це тривало три дні.

– Три дні! – скрикнула приголомшена ковбасниця. – Три дні не ївши!

– Так, три дні не ївдіи. Коли східним, вітром прибило їх нарешті до землі, один з них був такий знеможений, що цілий ранок пролежав на піску. Товариш марно намагався примусити його хоч трохи пожувати листя. Ввечері він помер.

Тут Огюстіна хихикнула; потім, засоромившися свого сміху і не бажаючи, щоб її прийняли за безсердечну, пробелькотіла:

– Та ні, ні, я не тому. Мене насмішив Мутон... Гляньте, мадам, на Мутона.

Ліза теж засміялась. Мутон, у якого під носом стояло блюдо з фаршем, мабуть, відчув нехіть ї огиду до цієї купи м'яса. Він підвівся й почав жваво шкрябати лапою стіл, наче хотів зарити блюдо так, як коти завжди закопують свій послід. Потім повернувся до блюда спиною, ліг на бік, потягнувся, примруживши очі й відкинувши в блаженній знемозі голову. Тоді всі почали вихваляти Мутона, запевняючи, що він ніколи не

краде і що можна залишати його біля м'яса. Поліна незв'язно розповіла, як він облизує після обіду її пальчики й личко, але не кусається.

Однак Ліза знов повела мову про те, чи можна прожити три дні не ївши. Це ж неймовірно!

– Ні, – сказала вона, – я цьому не вірю... А втім, нікому й не доводилось голодувати по три дні. Коли кажуть: "Він умирає з голоду", – то це так тільки кажуть. Голодні все-таки щось їдять... Зовсім не мають чого їсти тільки покинуті остаточно, пропащі люди...

Ліза, мабуть, хотіла ще додати "злочинці", але втрималася, глянувши на Флорана. Презирлива зморшка біля губів та її ясний погляд прямо говорили, що тільки мерзотники могли так занепасти,, щоб вмирати з голоду. Людина, що може три дні не їсти, була в її очах істотою просто небезпечною, бо люди порядні ніколи не бувають у такому становищі.

Флоран мало не вмлівав тепер від задухи. Плита, куди Леон підкинув кілька лопаток кам'яного вугілля, сопіла навпроти нього, немов підпилий співак, що розімлів на сонечку. Задуха в кухні посилювалась. Огюст, який взявся доглядати чавуни з смальцем, обливався потом, а Кеню рукавом витирав чоло, дожидаючи, поки кров стане досить рідкою. Усіма оволоділа сита сонливість; у повітрі віяло пересиченням.

– Коли чоловік поховав товариша, закопавши його в пісок, – повільно продовжував розповідати Флоран, – він пішов, сам не знаючи, куди йти. Голландська Гвіана, де він опинився, – це лісиста країна, порізана річками й болотами. Бідолаха промандрував понад тиждень, так і не натрапивши на жодну людську оселю. На кожному кроці на нього чатувала смерть. Нестерпно страждаючи від голоду, він часто не насмілювався покуштувати стиглих плодів, що висіли на деревах; його лякав їхній металевий відблиск, їхні вузлуваті шишки, що могли бути отруйними. Цілими днями йшов він під густим навісом зелених гілок, не бачачи й клаптя неба, в зеленкуватому присмерку, сповнений тваринного

жаху. Великі птахи пролітали над його головою, страхітливо змахуючи крилами, і їх несподівані крики нагадували передсмертне хрипіння; стрибали мавпи, перед самими очима пробігали звірі, пригинаючи гілки, обсипаючи мандрівника дощем листя, наче зірваного вітром; особливо холонув він від жаху, коли, ступаючи ногою на м'яку підстилку з сухого листя, бачив тоненькі голівки змій, що пролізали між дивовижним переплетінням коріння дерев. В інших місцях, вогких і тінявих, кишіло гадюками: чорними, жовтими, фіолетовими, смугастими, крапчастими, схожими на висохлі трави, що раптом ожили. Тоді він зупинявся, шукав камінь, щоб вилізти з м'якого грунту, де грузли його ноги; часом мандрівник стояв отак цілими годинами, злякавшись удава, що лежав неподалік, на лісовій галявині, скрутивши хвіст і підвівши голову, похитуючись, мов велетенський стовбур, укритий золотими пластинками. Уночі втікач спав на деревах, здригаючись від найменшого шуму, уявляючи собі безліч лускатих гадів, що повзали в темряві. Він задихався під велетенським листяним склепінням; у нічному присмерку було гаряче, ніби в печі, і це важке повітря було сповнене вологості, вогких випарів, ароматів запашних дерев і квітів. Потім, коли втікач виходив, нарешті, на вільний простір і після довгих годин знову бачив небо, – йому перетинали шлях широкі річки; чоловік ішов за їхньою течією, стежачи за сірими спинами кайманів, пильно оглядаючи в'юнкі трави, і перепливав річку, коли йому щастило натрапити на безпечніше місце. По другий бік річки знову тяглися ліси. Подекуди замість них з'являлися великі родючі рівнини, галявини, порослі густою травою, в якій де-не-де синіло ясне дзеркало маленького озерця. Тоді чоловік робив великий обхід; він посувався обережно, намацуючи дорогу, бо одного разу мало не загинув: його ледве не засмоктало на одній із цих мальовничих сіножатей, де земля на кожному кроці чавкала в нього під ногами. Височенна трава, що росте на багатих покладах чорнозему, вкриває там багна, що дихають заразою, цілі безодні рідкого болота. Серед зеленіючих ланів, що тягнуться на неосяжних просторах аж до горизонту й виблискують аквамарином, трапляються вузенькі тверді стежки, які треба знати, щоб не загинути без сліду. Якось увечері чоловік мало не по цояс провалився в трясовину. При кожній його спробі вилізти болото, здавалось, підступало йому до горла. Він простояв нерухомо годин зо дві, доки

зійшов місяць; тоді бідоласі пощастило вхопитися за гілку дерева, що нависла над його головою. Коли він дістався нарешті до людської оселі, руки й ноги його були скривавлені, обдерті, розпухлі від укусів шкідливих комах. Втікач мав такий жалюгідний, голодний вигляд, що на нього не можна було дивитись без жаху, йому кинули їжу кроків за п'ятдесят від хати, а господар стояв у дверях з зарядженою рушницею.

Флоран замовк, голос його урвався, очі дивилися десь у простір. Здавалося, він говорив тепер сам до себе. Маленька Поліна, яку зморював сон, пригорнулася до нього, закинувши голівку, силкуючись тримати розплющеними сонні оченята, в яких світилося захоплення. А Кеню тимчасом гримав на своїх підручних.

– Тварюко, – кричав він на Леона, – ти ж і кишки тримати не вмієш!.. Ну, чого витріщився на мене? Не на мене треба дивитись, а на кишку... Ну, так. Тепер не ворушися.

Леон підіймав правою рукою довгу порожню кишку, в отвір якої було вставлено широчезну лійку, а лівою обмотував готову ковбасу навколо круглої металевої миски, в міру того, як господар накладав у лійку повні ложки гарячої начинки. Чорне місиво парувало й текло в кишку, поволі її роздуваючи. Роздута кишка потім падала м'якими згинами. Ковбасник зняв каструлю з вогню, і їх обох – хлопчика з тонким профілем і широколицього Кеню – освітив яскравий відблиск жару, надаючи теплого, червоного колориту їхнім блідим обличчям та білій одежі.

Ліза й Огюстіна зацікавлено стежили за операцією, а надто Ліза; вона, в свою чергу, вичитувала Леонові за те, що він дуже затискає пальцями ковбасу, і через те на ковбасі утворюються вузли. Коли ковбасу було начинено, Кеню обережно поклав. її в каструлю, де кипів окріп, і полегшено зітхнув, бо тепер ковбасу треба було тільки прокип'ятити.

– Ну, а що ж цей чоловік? Що ж він? – знову пробурмотіла маленька Поліна, розплющуючи очі і дивуючись, що Флоран мовчить.

Флоран колихав її на колінах, уповільнюючи потроху розповідь, мов наспівував колискову пісню.

– Чоловік, – сказав він, – опинився у великому місті. Там спершу прийняли його за втікача-каторжника і протримали кілька місяців у тюрмі... Потім його звільнили, і він почав заробляти чим міг: працював рахівником, учив дітей читати; а одного разу навіть найнявся копати землю... Той чоловік тільки й мріяв, щоб повернутися на батьківщину. Він зібрав навіть трохи грошей, та раптом захворів на жовту пропасницю. Сусіди думали, що він помер, і поділили його одежу; коли він одужав, у нього не лишилося навіть сорочки... Довелося знову працювати. Бідолаха почував себе дуже хворим і боявся залишатись на чужині... Нарешті в нього трапилася можливість виїхати, і він повернувся додому.

Голос оповідача все затихав. З останнім тремтінням губ він завмер. Полінка спала, заколисана кінцем історії, поклавши голівку на плече Флорана. Він підтримував її рукою і непомітно, тихесенько колихав на колінах. Ніхто більше не звертав на нього уваги, і Флоран сидів нерухомо, з сплячою дитиною на руках.

Наставала вирішальна хвилина, як казав Кеню: ковбасу виймали з каструлі. Щоб не подерти шкірки й не зв'язувати разом кінців, господар накручував ковбасу на палицю і виносив надвір, де вона мала швидко прохолонути на гратчастій плетінці. Леон допомагав йому, підтримуючи надто довгі кінці. За гірляндами соковитих, гарячих ковбас, які проносили через кухню, тяглися струмені пахучої пари, від чого повітря ставало ще важчим. Огюст, бажаючи востаннє глянути, як топиться сало, підняв покришки з двох казанів, при цьому з кожного з них вибухнула їдка пара. Масні випари підіймалися від самого початку вечірнього готування; тепер вони затуманювали світло газу, наповнювали всю кімнату, проникаючи скрізь і огортаючи каламутною млою розчервонілі обличчя й білу одежу Кеню та його помічників. Ліза й Огюстіна встали. Всі відсапувалися, наче дуже понаїдались.

Огюстіна взяла на руки Поліну Кеню любив сам замикати кухню, тому відпустив Огюста з Леоном, кажучи, що сам забере знадвору винесену на холод ковбасу. Учень пішов червоний, як варений рак; він заховав за пазуху мало не метр кров'яної ковбаси, яка, мабуть, дуже пекла йому тіло. Залишившись самі, подружжя Кеню і Флоран мовчали. Ліза, стоячи, їла кусок дуже гарячої ковбаси; відкушувала її потрошку, розсовуючи красиві губи, щоб не попектись; і чорний кінець ковбаси поволі зникав в її рожевих устах.

– Даремно Нормандка зчинила такий галас, – сказала вона, – чудова вийшла сьогодні ковбаса.

У сінях постукали в двері, і в кухню зайшов Гавар. Він тепер щовечора засиджувався в Лебігра до дванадцятої, а сьогодні з'явився за остаточною відповіддю щодо місця наглядача.

– Ви ж розумієте, – пояснював він. – Верлак не може більше чекати, бо справді дуже слабий... Флоран повинен вирішити. Я обіцяв, що дам відповідь завтра о першій.

– Та Флоран згодний, – спокійно відповіла Ліза, відкусивши ще трохи гарячої ковбаси.

Флорана охопила якась дивна слабість, і він марно силкувався підвестись, щоб заперечити її слова.

– Ні, ні, це вже вирішена справа, – казала далі ковбасниця. – Послухайте, милий Флоране, досить уже ви натерпілися. Те, що ви допіру розповідали, наганяє справжній жах. Час уже вам влаштуватись як слід. Ви з доброї сім'ї, здобули освіту, і вам не личить поневірятися, як волоцюзі... У ваші роки не можна бути такою дитиною... Ну, накоїли ви дурниць, але вам їх забудуть, вибачать. Ви знову повернетеся в своє коло, в коло порядних людей, і взагалі будете жити, як усі.

Флоран слухав здивований, не знаходячи й слова для заперечення. Невістка, безумовно, мала рацію. Така розсудлива, така спокійна жінка не могла бажати поганого. Це він, худа, темна і підозріла особа, мабуть, був поганий, адже він мріяв про потворні речі, про які нікому й сказати не можна. Флоран навіть не розумів тепер, чого він досі опирався.

А Ліза тимчасом продовжувала говорити на цю тему, вмовляючи його, мов пустотливу дитину, яку лякають жандармами. Вона була дуже ласкава, наче мати; наводила переконливі докази і, нарешті додала як останній аргумент:

– Зробіть це, Флоране, для нас. У нас є певне становище в кварталі, і нам треба бути дуже обачними... Відверто кажучи, я боюся, щоб не почали плескати язиками. А ця посада все загладить. Ви будете урядовцем і навіть зробите нам честь.

Ліза ставала улесливою. Флоран якось обважнів: він наче просякнув ароматами кухні, наївся досхочу всіх тих страв, якими було насичене тут повітря. Він опустився до боягузливого добробуту того середовища, де прожив два тижні, того ситого середовища, все існування якого обмежувалося невпинним перетравлюванням їжі. Він відчував на поверхні шкіри ніби лоскотання наростаючого жиру, відчував, як усю його істоту опановує спокійне вдоволення, властиве всім крамарям. У цю пізню нічну годину в душній кухні його гнів, його воля танули; Флоран відчував цілковите знесилення від цього спокійного вечора, від запаху кров'яної ковбаси й топленого сала, від близькості товстунки Поліночки, яка заснула в нього на колінах, – він навіть спіймав себе на думці, що хоче й надалі проводити такі вечори, жити так весь час, щоб нарешті розжиріти. Але особливо вплинув на його рішення Мутон. Кіт солодко спав, лежачи догори черевом, прикривши лапою морду, підгорнувши хвоста між задніми лапами, ніби теплу ковдру; його сон був повний такого котячого раювання, що Флоран пробурмотів, дивлячись на сплячу тварину:

– Ні, це надто по-дурному... Я згоден! Передайте, Гаваре, що я згоден.

Тут Ліза доїла ковбасу і витерла пальці краєчком фартуха. Вона захотіла власноручно засвітити діверові свічку, доки Гавар і Кеню вітали його з розумним рішенням. Адже треба було колись поставити хрест над усім минулим; політичними справами ситий не будеш! Ліза стояла перед Флораном із засвіченою свічкою й задоволено дивилася на нього, нагадуючи своїм спокійним красивим обличчям священну корову.

III

За три дні всі формальності було виконано; префектура без жодних ускладнень погодилася прийняти Флорана за самою лише рекомендацією Верлака, просто як тимчасового заступника. Гавар неодмінно схотів піти разом з ним до префектури. Залишившись потім удвох з Флораном на тротуарі, він почав підштовхувати його ліктем у бік, мовчки посміхаючись і хитро підморгуючи. Поліцаї, яких вони зустрічали на набережній Орлож, мабуть, здавалися Гаварові дуже смішними, бо, проходячи мимо них, він трохи горбив спину, як людина, що давиться від сміху.

Другого ж дня Верлак почав знайомити нового наглядача з його обов'язками. Протягом кількох днів, уранці, він мав супроводити Флорана серед метушливого люду, що був під його наглядом. Бідолаха Верлак, як його звав Гавар, – блідий чоловічок, невеличкий на зріст, – безперестану тяжко кашляв; закутаний у фланель, у фулярові хустки та кашне, він ступав по волозі і потоках холодної води рибного павільйону тоненькими, як у хворобливої дитини, ніжками.

Першого ранку, з'явившись о сьомій годині на ринок, Флоран зовсім розгубився; очі в нього розбігалися, голова паморочилась. Навколо дев'яти столів, де провадилася торгівля, вже ходили торговки-покупниці, збиралися службовці з своїми паперами; агенти закупочних контор з шкіряними торбами через плече ждали виплати, примостившись на перевернутих стільцях біля прилавка, де йшов продаж. Товари вивантажували, розпаковували в загородженому проході між прилавками, вивалюючи навіть на тротуар. Уздовж усього майдану

здіймалися гори маленьких довгастих козубів, коробів та кошиків, мішків, доверху наповнених морськими черепашками, звідки струмочками стікала на землю вода. Заклопотані здавачі товару поквапливо перестрибували через купи, витягали разом солому з козубів, спорожнювали їх, відкидали геть і блискавично розкладали товар по широких круглих корзинах, намагаючись якнайвигідніше розмістити його. Коли все було готове, Флоранові привиділося, що тут, на тротуарі, мілина з гинучою рибою, яка ще дихала, відлискуючи рожевим перламутром, червоніючи коралом, біліючи молочними перлами, мінячись усіма барвами та блідозеленими відтінками океану.

Тут, у безладді, так, як їх випадково захопили сіті серед водоростів, де ховається таємниче життя морської безодні, трепетали різні породи тріски й камбали; проста риба брудносірого кольору з білуватими плямами; морські вугрі, подібні до великих вужів темносинього кольору, з маленькими чорними очицями, такі слизькі, що вони наче повзали і здавалися ще живими; пласкі скати з блідим черевцем, отороченим ніжночервоною смужкою, з чудовою спинкою, на якій хребці міняться мармуром, а натягнуті плавці схожі на платівки кіноварі, порізані смужками флорентинської бронзи, темні й крапчасті, як жаби або отруйні квіти; морські собаки з породи акул, потворні, огидні, круглоголові, з пащею широкою, як рот китайського божка, з короткими товстими крилами кажанів, – чудовиська, що, мабуть, своїм гавканням охороняють незліченні скарби, заховані в морських печерах. Далі лежали риби-красуні, кожна на окремій рогожі з лози; лососі в срібних розводах, де кожна лусочка здається наче вигравіруваною по гладенькому металу; головані з товщою, грубіше насіченою лускою; великі палтуси; крупні камбали з лускою частою та білою, як сир; тунці, гладенькі й блискучі, наче торбинки з чорнуватої шкіри; круглі морські окуні, що розкривали величезну пащу, ніби їхня надто велика душа застрягла в горлі, заціпенівши від агонії. З усіх боків впадала в очі велика кількість сірої або жовтавої камбали, що лежала парами; тонкі, витягнуті піскориї, схожі на обрізки олова; оселедці, трошки вигнуті, з кривавими зябрами, що червоніли на їхній гаптованій сріблом шкірі; ситі золоті рибки були пофарбовані де-не-де карміном; золотаві макрелі з

зеленкуватокоричньовими лусочками на спині сяяли мінливим перламутром своїх боків, а рожеві барвени з білими черевцями і яскравими хвостами, повикладувані головами до центра корзини, здавалися небаченими квітами, помережаними білими та ясночервоними візерунками. Були тут і так звані кам'яні барвени, або червоноборідки, з ніжним м'ясом, помальовані червоним коропи, кошики мерланів з опаловим відливом; корюшка лежала в чистеньких кошичках, гарних, наче кошички з суницями; від неї йшов запах свіжих фіалок. Рожеві й сірі креветки купами лежали в козубках, вилискуючи ледве помітними бісеринками тисяч своїх очей, чорних, мов агат; лангусти, всіяні колючками, омари з чорним тигровим рисунком, ще живі, підіймалися на своїх поламаних клішнях з шарудінням і потріскуванням.

Флоран неуважно слухав пояснення Верлака. Сніп сонячного проміння, проникаючи крізь скляну стелю критого проходу, запалював ці обмиті й пом'якшені хвилями розкішні барви з невиразними райдужними тонами самоцвітних черепашок: опал мерланів, перламутр макрелей, золото барвенів, блискучу вишивку оселедців, великі срібні бляхи лососів. Здавалося, що морська царівна спустошила всі свої скриньки з коштовностями, які звалили на землю в одну купу, – тут сяяли небачені добірні оздоби, цілі річки самоцвітів, золота й срібла, купи намиста, дивовижних браслетів, велетенських брошок, варварських оздоб невідомого призначення. На спині у скатів та акул блищали великі темні самоцвіти – фіалкові, зеленкуваті на темному сріблі, а тоненькі пластинки піскориїв, хвости й плавці корюшки нагадували витончені ювелірні вироби.

В лице Флоранові віяв свіжий, знайомий морський вітер, гіркий та солоний. Він нагадував йому узбережжя Гвіани, гарну погоду під час переїзду до Америки. Флоранові уявлялось, що він стоїть на березі мілкої бухти під час відпливу, коли водорості парують на сонці, відкриті скелі рифів висихають, а дрібні камінці міцно пахнуть морем. Свіжа риба навколо нього мала дуже хороший запах, трошки їдкий та дражливий, що викликає апетит.

Верлак закашлявся; його пронизувала вогкість, і він щільніше кутався у кашне.

– Тепер, – сказав він, – ходімте до прісноводної риби.

Там, з боку фруктового павільйону, останнього перед вулицею Рамбюто, навколо столу для торгів були саджалки, розгороджені чавунними гратами. Мідні крани у вигляді лебединої шиї, пускали в них тоненькі струмки води. В одному відділенні копошилися раки, у другому мелькали темні спини коропів і невловимі кільця вугрів, що весь час скручувалися й розкручувалися. Верлака знову почав душити кашель. Тут волога була інакша – відчувався м'який запах річки, теплуватої води, що застоялася на піску.

Того ранку привіз із Німеччини раків у коробках та кошиках був дуже великий. Біла риба з Голландії і Англії теж переповнювала ринок. Біля саджалок розпаковували рейнських коропів червонокоричньового кольору, з лускою, подібною до позолоченої та бронзової емалі; великих щук – шершавих залізносірих водяних розбишак, що виставляли свої люті голови; чудових темних линів, що нагадували червону мідь із зеленими плямами окису. Серед цих строгих золотистих тонів круглі кошики з піскарями та окунями, з форелями і звичайними себеликами – плоскою рибою, наловленою вершами, – блищали яскравою білизною, спинками кольору синюватої сталі, який поволі зникав, переходячи в прозору блідість черевця, а широкі дрібні камбали, білі, як сніг, виділялись у цьому колосальному натюрморті своїм різким світлим тоном. У саджалки обережно висипали з мішків молодих коропів; рибки перевертались, лежали якусь хвилину на боці, а тоді пірнали, щезаючи у воді. Кошики з дрібними вуграми перекидали разом: вугри падали на дно, мов цілий вузол гадюк, а великі, завтовшки з дитячу руку, підіймали голови і самі ковзали під воду гнучким рухом вужів, що ховаються в кущі. І риба, що томилася без води з самого ранку, поволі засинала на брудному верболозі корзин під галас ринку. Вона відкривала рота, втягала боки, наче ловила вологе повітря, і це німе гикання, яке повторювалося кожні три секунди, було подібне до дивовижного позіхання.

Тимчасом Верлак повів Флорана назад до морської риби. Він ходив з ним, розказуючи йому всі найскладніші подробиці. Всередині павільйону, біля дев'яти бюро, товпилася юрба, утворюючи рухливе море голів; а над цими головами сиділи службовці на високих табуретках і складали списки.

– Невже всі оці люди служать у посередників? – запитав Флоран.

І тоді Верлак, обійшовши павільйон від тротуару, повівновака в загородку одного з торгових приміщень. Він показав йому різні відділи й познайомив з персоналом, який розмістився за великим столом із жовтого дерева, що смердів рибою і був забризканий водою з рибних корзин. На верху, в скляній будці, чиновник муніципальних зборів записував цифри надбавок. Нижче від нього, на високих стільцях, спершись на вузенькі пюпітри, сиділи дві жінки, що записували на таблицях для посередників ціни на товар. Приміщення поділялося на дві частини: з кожного боку на край довгого кам'яного прилавка перед столом оцінювач ставив корзини, оцінював партії риби та окремі великі рибини, а табельниця з пером у руці сиділа й вичікувала наслідків торгу. Нарешті старий наглядач показав Флоранові по той бік загородки, навпроти, другу жовту дерев'яну будку, де касирка, повна літня жінка, розкладала стовпчиками су та монети в п'ять франків.

– Тут є два контролі, – пояснив Верлак. – Один від департаменту Сени, другий від поліцейської префектури. Остання призначає посередників і вимагає права стежити за ними. А міська адміністрація, з свого боку, теж бажає бути при торговельних угодах, які регулює таксою.

Наглядач пояснював далі тоненьким байдужим голоском, докладно описуючи суперечки між обома префектурами. Флоран зовсім не слухав його. Він поглядав на табельницю, що сиділа навпроти на одному з високих стільців. Це була висока брюнетка років тридцяти, з великими чорними очима, на вигляд дуже порядна. Вона писала, витягши пальці, як добре вихована особа.

Проте увагу Флорана незабаром привернув верескливий голос оцінювача, який пропонував покупцям чудового палтуса.

– Є покупець на тридцять франків?.. Тридцять франків!.. Тридцять франків!..

Він повторював цю цифру на всі лади, виводячи цілі рулади. Оцінювач був горбатий, з перекошеним обличчям і кудлатою головою, в довгому синьому фартусі з нагрудником. Витягши вперед руки, він завзято вигукував, кидаючи навколо блискавичні погляди:

– Тридцять один! Тридцять два! Тридцять три! Тридцять три п'ятдесят!.. Тридцять три п'ятдесят!

Горбань трошки передихнув і почав перевертати корзину, посуваючи її вперед по кам'яному прилавку, в той час як торговки рибою нахилялись над нею і злегка доторкались до палтуса кінчиками пальців. Тоді оцінювач знов почав завивати, показуючи рукою цифру кожному з покупців, миттю перехоплюючи найменші знаки: піднятий палець, рух брів, губ, моргання очей. І це все робилося з таким натиском, з таким ковтанням слів, що Флоран не встигав стежити за ним і був зовсім збитий з пантелику, коли горбань раптом заспівав, наче дяк свої псалми:

– Сорок два! Сорок два!.. Палтус за сорок два франки!..

Останню надвишку зробила красуня Нормандка. Флоран упізнав її поміж торговок, що стовпились біля залізних поручнів, які відгороджували місце торгів. Ранок був свіжий. Біля бюро вишикувався цілий ряд хутрових пелерин, справжня виставка білих фартухів, що обтягали круглі животи, величезні бюсти і врізалися в широкі плечі. Серед сили-силенної кудлатих голів у фулярових хустках, червоних носів любительок хильнути, нахабно роззявлених ротів виділялася красуня Нормандка своєю високою зачіскою і локонами, гарним мереживним бантом і ніжним білим обличчям. Луїза також впізнала двоюрідного брата

мадам Кеню і так здивувалась, побачивши його тут, що почала перешіптуватися з сусідками.

Гамір і крики настільки посилилися, що Верлак припинив свої пояснення. На площадці чоловіки пропонували велику рибу протяжним ревом, який, здавалося, виходив з велетенських рупорів. Один особливо несамовито горлав: "Черепашки! Черепашки!" – таким хрипким, уривчастим голосом, що дах ринку аж дзвенів. Черепашок з мішків висипали в кошики або ж згрібали лопатами. Кошики з рибою раз у раз миготіли перед очима: скати, камбала, макрелі, морські вугри, лососі, – все це здавачі приносили й забирали серед чим далі більшого гармидеру й тисняви. Торговки рибою так напирали на залізні поручні, що ті аж тріщали/ Горбатий оцінювач, палаючи від ретельності, розмахував худими руками і випинав щелепи; він став на ослін і на все горло почав вигукувати цифри. Рот у нього перекривився, волосся розпатлалось, а з пересохлого горла виривався тільки незрозумілий свист. Угорі чиновник муніципальних зборів, низенький дідок, увесь заховався в комір з штучних смушків, вистромивши тільки носа з-під чорного оксамитового кашкета, а висока чорнобрива табельниця незворушно писала, сидячи на високому дерев'яному стільці, і її спокійні очі на злегка почервонілому від холоду обличчі навіть не кліпали від тріскотняви горбаня, що підіймалася до неї знизу, вздовж її спідниць.

– Наш Логр чудовий, – усміхаючись, прошепотів Верлак. – Це найкращий оцінювач на весь ринок… Він продасть і пару підошов від чобіт, видаючи їх за камбалу.

Наглядач повернувся з Флораном до павільйону. Проходячи вдруге мимо аукціону річкової риби, де торгівля йшла дуже мляво, він сказав, що ця галузь торгівлі занепадає; річковий улов у Франції дуже поганий. Сухий білявий оцінювач монотонним голосом, без будьяких жестів, називав остаточну ціну партій вугрів та раків, а вздовж садків походжали здавачі, виловлюючи рибу сачками з коротким держалном.

Тимчасом галасливий натовп навколо бюро по продажу дедалі більше зростав. Верлак сумлінно виконував обов'язки керівника, проштовхуючись уперед ліктями й підводячи свого заступника туди, де торгівля йшла найжвавіше. Там стояли торговки більш багаті, спокійно вичікуючи на найкращу рибу, щоб навантажити потім тунців, палтусів та лососів на плечі носильників. Вуличні торговки ділили на землі між собою кошики оселедців і дрібної камбали, куплені гуртом. Тут були також дрібні буржуа, рантьє з далеких кварталів; щоб купити свіжої рибки, вони приходили на ринок о четвертій ранку, але зрештою їх усе-таки піддурювали: давали велику партію морської риби франків на сорок-п'ятдесят, і ті протягом цілого дня мусили потім продавати цю рибу вроздріб своїм знайомим. Часом юрба посувалася від енергійних штурханів. Торговка, надто притиснута, піднявши кулаки, видиралась на вільне місце, і вибухала голосною брудною лайкою. Потім ряди знову щільно змикалися. Нарешті Флоран, задихаючись у натовпі, заявив, що він уже досить бачив і все зрозумів.

Коли Верлак допоміг йому вилізти з юрби, вони опинилися віч-на-віч з красунею Нормандкою. Зупинившись проти них, вона сказала велично, мов королева:

– То це вже вирішено, пане Верлак, і ви нас покидаєте?

– Так, вирішено, – відповів маленький чоловічок. – Я їду спочити за місто, в Кламар. Мабуть, запах риби мені шкодить. Оцей добродій мене заступить.

Він повернувся, показуючи на Флорана. У красуні Нормандки перехопило подих. А коли Флоран відходив, він почув, як та прошепотіла сусідці на вухо, стримуючи сміх:

– Чудово! Оце буде комедія!

Торговки почали розкладати свій товар. На всіх мармурових прилавках з відкритих наріжних кранів дзюрчала вода. Це був шум зливи; вода сильними струменями била вгору й розліталася дрібними бризками на всі боки. З країв спадистих прилавків дзвінко падали великі краплі, наче дзюркотливий струмок. Цілі потоки стікали проходами, створюючи біля водостоків маленькі озерця й розтікаючись далі вузькими струмочками на брук вулиці Рамбюто. В повітрі відчувалася вогкість, дрібний водяний порох віяв Флоранові в лице свіжим подихом, знайомим йому гірким та солоним морським вітром; а риба, яку розкладали на прилавках, знову нагадала йому і рожевий перламутр, і криваві коралі, і молочні перли, – усі переливи та блідозеленкуваті відтінки океану.

Цей перший ранок, проведений тут, викликав у Флорана великі вагання. Він пожалкував, що дав Лізі слово стати наглядачем. Коли другого дня сита сонливість, навіяні на нього напередодні кухнею Кеню, розвіялась бідолаха звинуватив себе в тому, що він боягуз, і мало не заплакав від злості. Проте він не насмілився взяти назад свої слова, бо таки побоювався Лізи; йому все ввижалася незадоволень зморшка на її устах, німий докір на красивому обличчі. Він вважав свою невістку жінкою надто серйозною й самовдоволеною, щоб вона могла стерпіти заперечення. На щастя, Гавар подав утікачеві одну думку, яка втішила його. Того ж таки вечора, після прогулянки Флорана з Верлаком по торгах, торговець живністю відвів Флорана набік і з різними відступами натякнув йому, що "бідний хлопець" дуже нещасливий. Потім, полаявши "підлий" уряд, що силує своїх службовців надриватись на роботі, не даючи їм коштів, щоб спокійно вмерти, торговець нарешті сказав, що було б дуже милосердно, коли б Флоран виділяв частину своєї платні для попереднього наглядача. Флоран з радістю вхопився за цю думку. І дійсно, це було цілком справедливо. Він вважав себе тільки тимчасовим заступником Верлака; крім того, йому не треба було витрачатися на квартиру й харчі, які він мав безкоштовно у свого брата. Гавар додав, що коли з півтораста франків місячної платні віддавати хворому п'ятдесят, то цього буде цілком досить, і стиха зауважив, що й ці гроші не доведеться довго давати, бо нещасний хворіє на сухоти і вже недовго протягне. Вони домовилися, що Флоран побачиться з дружиною Верлака

й умовиться з нею, щоб не вразити самолюбства чоловіка. Можливість зробити добрий вчинок утішила Флорана; він примирився тепер з посадою наглядача, бо мав змогу бути комусь корисним. Флоран завжди відчував потребу жертвувати собою для інших. Він тільки взяв з Гавара слово честі, що це буде їхня таємниця, а через те що ліберальний балакун теж побоювався Лізи, то й словом не прохопився про їхню згоду, хоч це йому було нелегко.

Після цього в ковбасній запанувало щастя. Красуня Ліза стала дуже, ласкавою до свого дівера; відсилала його раніше лягати спати, щоб легше було вставати ранком; підігрівала йому сніданки і вже не соромилася розмовляти з ним на вулиці, бо тепер він мав кашкет з позументами. Кеню був дуже задоволений таким ладом у сім'ї і з великою охотою сідав за стіл між дружиною і братом. Обід часто тривав до дев'ятої години, а тимчасом Огюстіна сиділа за прилавком замість господині.

Обідаючи, всі неквапливо, з смаком пережовували їжу, розповідаючи про події в кварталі тощо, причому ковбасниця висловлювала дуже розсудливі думки про політику. Флоран повинен був повідомляти, як ішла торгівля морською рибою. Він поступово звикав до цього животіння і навіть почав розуміти насолоду від такої упорядкованості. Світложовта їдальня була затишна й тепла; вона пом'якшувала настрій Флорана, тільки-но він переступав її поріг. Ніжне піклування красуні Лізи обгортало його наче теплим пухом, в який він поринав із головою. В години обіду особливо відчувалась їхня взаємна приязнь і повага.

Але Гавар вважав сімейне коло Кеню-Граделів надто сонним. Він вибачав Лізі її симпатію до імператора, кажучи, що розмовляти з жінками про політику – зайва річ; крім того, вродлива ковбасниця була порядною жінкою і таки добре вміла вести торгівлю. І все ж Гавар волів проводити вечори в Лебігра, де в нього була ціла компанія приятелів, людей з переконаннями. Коли Флоран зайняв посаду ринкового інспектора, Гавар почав водити його по різних місцях і доводив, що, маючи посаду, Флоран повинен жити, як усі молоді чоловіки.

У Лебігра була винарня, обладнана по-сучасному розкішно. Вона містилась на правому розі вулиць Пірует і Рамбюто і чудово гармоніювала з великою ковбасною Кеню-Граделів на протилежному розі. Біля дверей стояли в зелених бочках чотири норвезькі сосни; в дзеркальні вікна видно було залу, прикрашену виноградним листям та гронами на ніжнозеленому фоні. Підлога була викладена білими та чорними плитками. У глибині, біля гвинтових сходів з червоним драпуванням, зяяв отвір погреба. Сходи вели до більярдної, що містилась на першому поверсі. Але особливо багатим був прилавок праворуч. Він блищав, немов поліроване срібло. Цинкова обшивка спускалась на підніжжя з білого та червоного мармуру високим бордюром з вигнутими хвилястими краями, оточуючи його ніби металевою скатертиною; це нагадувало багате мереживо, яким прикрашали вівтар у костьолі. На одному кінці дрімали на газовій плиті фарфорові чайника з мідними ободочками, для гарячого вина та пуншу; на другому – високий мармуровий фонтан, щедро прикрашений скульптурами, бив у чашу такою безперервною цівкою, що вона здавалася нерухомою. Посередині між трьома цинковими жолобками у прилавку був зроблений басейн для охолоджування вина та споліскування чарок; з нього стирчали зеленкуваті шийки початих,пляшок вина. По обидва боки вишикувалася ціла армія чарок, розставлених по ранжиру: маленькі чарочки для горілки, склянки з товстого скла для вина, чашечки для фруктових наливок, маленькі келихи для полинівки, чарки, стопки, великі бокали на ніжках; всі вони були перекинуті догори дном і відбивали на своїх блідих стінках сяяння металу, що вкривав прилавок. Ліворуч стояла велика мельхіорова ваза на підставці, куди кидали гроші, а праворуч така сама ваза наїжувалася цілим віялом встромлених у неї чайних ложечок.

Звичайно сам господар Лебігр поважно сидів за прилавком на м'якій лавці, оббитій червоним сап'яном. Тут у нього напохваті стояли лікери – гранчасті кришталеві карафки, вставлені до половини в отвір консолю; своєю круглою спиною Лебігр впирався у велике, на всю стіну, дзеркало, переділене впоперек двома скляними полицями, на яких стояли бокали та пляшки. На одній темніли у карафках фруктові наливки: вишнева, сливова, персикова; на другій, між симетрично розкладеними пачками

бісквітів, стояли різноманітні пляшки світлозеленого, ніжночервоного та ясножовтого кольору з дивовижними напоями, прозорими квітковими екстрактами. Ці яскраві пляшечки наче висіли в повітрі на блискучому світлому фоні дзеркала.

Щоб надати своїй крамничці подібності до кафе, Лебігр поставив навпроти прилавка під стінкою два поліровані чавунні столики і чотири стільці. Зі стелі спускалася люстра з п'ятьма газовими ріжками під матовими скляними абажурами. Ліворуч, в стіні, був турнікет, над яким висів круглий золочений годинник. А в глибині крамнички містився ще маленький кабінетик, відділений матовою скляною перегородкою з рисунком у дрібну клітку; через віконце, яке виходило на вулицю Пірует, вдень в кімнату проникало тьмяне світло, а ввечері там запалювали газову лампу, що освітлювала столи, розписані під мармур. Тут збиралися щовечора, по обіді, приятелі Гавара. Вони розташовувалися наче в себе вдома, і господар за звичкою залишав за ними місця. Коли останній з цієї компанії зачиняв за собою двері скляної перегородки, вони почували себе в цілковитій безпеці й сміливо розмовляли про те, як "велика мітла повимітає весь мотлох". І ніхто з відвідувачів не смів сунути до них носа.

У перший же день Гавар розповів Флоранові про Лебігра. Це був, як казав Гавар, добрий чоловік, – він приходив іноді до них випити кави. З Лебігром усі тримали себе вільно, бо він якось сказав, що бився в 48 році. Лебігр говорив мало, зірок з неба не хапав. Кожен відвідувач кабінетика, приходячи, мовчки потискав Лебігрові руку над його пляшками та чарками. Часто-густо поруч з Лебігром, на лавці, обтягнутій червоним сап'яном, сиділа невисока молода блондинка, що прислуговувала клієнтам за прилавком, крім того, був ще хлопець у білому фартусі, що услуговував коло столів та в більярдній. Дівчину звали Розою; вона була дуже тиха, дуже покірлива. Гавар, підморгуючи, сказав Флоранові, що своєму патронові вона була навіть занадто покірлива. А втім, уся компанія користувалася послугами Рози, і вона з веселим і водночас скромним виглядом заходила до кабінету і виходила звідти, коли починались палкі політичні суперечки.

Того дня, коли торговець живністю познайомив Флорана із своїми приятелями, вони, ввійшовши до кабінету, побачили тільки одного чоловіка, років п'ятдесяти, спокійного і замисленого, в підозрілому на вигляд капелюсі і в довгому коричневому пальті. Спершись підборіддям на головку товстої тростини, він сидів перед повним кухлем пива. Здавалося, цей чоловік був зовсім німий і навіть не мав рота й губ, – так закривала нижню частину його обличчя густа борода.

– Ну, як справи, Робін? – спитав Гавар.

Робін, не відповідаючи, мовчки простяг йому свою руку, тільки, очі його стали ще лагідніші від невиразної привітної посмішки. Потім він знову сперся підборіддям на головку з слонової кості й глянув на Флорана поверх свого кухля. Флоран просив Гавара не розповідати про його пригоди, щоб уникнути небезпечних розмов; через це йому сподобалась тінь, певне, недовіри, що відчувалася в обережному поводженні добродія з густою бородою. Проте він помилився: Робін ніколи не був балакучішим. Він приходив перший, тільки проб'є восьма година, і сідав завжди у той самий куток, не випускаючи з рук тростини, не скидаючи ні капелюха, ні пальта; ніхто ніколи не бачив Робіна з непокритою головою. Слухаючи, що кажуть інші, він просиджував там до півночі і протягом чотирьох годин випивав свій кухоль, поглядаючи по черзі на співрозмовників, наче слухав очима. Коли Флоран згодом запитав Гавара про цю дивну особу, то виявилося, що той надавав Робінові великого значення. Він вважав його дуже розумною людиною, одним із прихильників опозиції, найбільш небезпечних для уряду, хоч водночас балакучий торговець так і не міг пояснити, які він має підстави для цієї думки. Робін жив на вулиці Сен-Дені. В його квартирі ніхто не бував. Проте Гавар хвалився, що якось йому довелось туди зайти. Навоскований паркет у Робіна устилали зелені полотняні доріжки; на меблях були чохли, алебастровий годинник прикрашали колонки. Мадам Робін, спину якої він начебто побачив крізь одчинені двері, – дуже пристойна бабуся, – носила зачіску на англійський манер – з сивими буклями, але цього Гавар твердити не брався. Дивно було, чому це подружжя оселилось у такому шумному торговельному кварталі; чоловік

зовсім нічого не робив, проводив дні невідомо де, жив невідомо з чого і щовечора з'являвся до винарні втомлений і немов захоплений мандрівками в царину високої політики.

– Читали тронну промову? – запитав Гавар, узявши зі столу газету.

Робін знизав плечима. Але тут двері скляної перегородки голосно грюкнули і ввійшов горбань. Флоран упізнав оцінювача з павільйону морської риби. Тепер Логр був умитий, чистенько вдягнений, у широкому червоному кашне, один кінець якого висів на горбі, наче закинута пола венеціанського плаща.

– А от і Логр! – мовив торговець живністю. – Він нам скаже зараз свою думку з приводу тронної промови.

Проте Логр був дуже сердитий. Він мало не вирвав розетку від завіски, вішаючи на неї свій капелюх і кашне, швидко, наче з розгону, сів, грюкнув кулаком по столу й кинув геть газету, кажучи:

– Ото б я читав їхню погану брехню!

І гарячково заговорив:

– Де ж це чувано, щоб хазяї так знущалися із службовців! Я дві години чекав своєї платні! Нас у конторі зійшлося чоловік десять. Ну що ж, почекаєте, мовляв, голубчики!.. Нарешті під'їжджає в кареті пан Манурі, мабуть, прямо від якоїсь повії. Адже всі комісіонери – злодії і любителі взяти від життя все, що можна… Ще й дрібними грішми заплатив мені, свиня!

Робін висловив своє співчуття гніву Логра легким рухом вій. Раптом горбун знайшов собі жертву.

– Розо! Розо! – закричав він, висуваючись з кабінету.

І коли молода дівчина, тремтячи, стала перед ним, накинувся на неї:

– Це що таке? Коли ви будете ласкаві звернути на мене увагу? Бачили, що я ввійшов, і не думаєте подати мені мазагран.

Гавар замовив ще дві порції холодної чорної кави. Роза поспішно виконала вимоги трьох гостей, супроводжувана суворим поглядом Логра, що, здавалося, вивчав кожну чашку і маленькі блюдечка з цукром. Сьорбнувши ковток, він трохи заспокоївся.

– От кому скрутно, так це Шарве, – промовив він трохи згодом. – Він чекає Клемане на вулиці.

Але тут увійшов Шарве з Клемане. Це був здоровий, худорлявий, ретельно виголений, з гострим носом і тонкими губами чоловік. Жив він на вулиці Вів'єн за Люксембургом, називав себе вільним професором, а в політиці вважав себе ебертистом [2]. Пасма його довгого волосся задиралися угору, а старий сюртук був ретельно випрасуваний. Шарве вдавав з себе прихильника Конвенту, любив дуже ущипливо і звисока розглагольствувати з такою ерудицією, що йому завжди вдавалося розбивати своїх опонентів. Гавар боявся його, хоч і не хотів у цьому зізнатися; а коли Шарве не було, то казав, що той "дуже переборщує". Робін рухом вій схвалював усе. Тільки Логр сперечався часом із Шарве в питанні про заробітну платню. Та Шарве залишався диктатором групи, переважаючи всіх і сміливою самовпевненістю, і освітою. Вже понад десять років Шарве й Клемане жили як чоловік з жінкою, на засадах, які наперед докладно обговорили, і на підставі угоди, якої обоє ретельно додержували. Флоран дещо здивовано поглядав на молодицю, поки нарешті пригадав, де бачив її раніше: це була та сама висока брюнетка, табельниця на ринкових торгах, що писала, витягнувши пальці, як добре вихована панянка.

Роза ввійшла слідом за новими відвідувачами і, ні слова не кажучи, поставила перед Шарве кухоль пива, а перед Клемане – піднос;

молодиця одразу ж узялася з діловим виглядом готувати собі грог; вона обливала окропом кусочки лимона, давила їх чайною ложечкою, сипала цукру й доливала рому, піднімаючи до світла графинчик, щоб не налити більше маленької чарочки. Тоді Гавар познайомив Флорана з присутніми, особливо з Шарве, відрекомендувавши їх одне одному, як учителів, людей надзвичайно талановитих, і зауважив, що вони неодмінно заприятелюють. Але скидалося на те, що торговець живністю ще раніше розповідав тут про Флорана, бо нові знайомі значуще й міцно, по-масонськи потиснули йому руку. Навіть Шарве був дуже чемний. Проте всі уникали будь-яких натяків.

– Ну що, Манурі і вам заплатив дрібними грішми? – спитав Логр у Клемане.

Вона відповіла ствердно і, вийнявши з кишені кілька пакуночків монет в один і два франки, почала їх розгортати. Шарве поглядав на неї, стежачи очима за цими стовпчиками, що один по одному зникали у неї в кишені, в міру того як Клемане перевіряла їх.

– Треба буде звести наші рахунки, – впівголоса зауважив він.

– Авжеж, сьогодні ввечері, – відповіла вона пошепки. – Але ми, здається, не винні одне одному. Я снідала з тобою, пам'ятаєш, чотири рази? Зате минулого тижня ти позичив у мене сто су.

Здивований Флоран відвернувся, щоб не заважати їм. Клемане заховала останній пакуночок з грішми, ковтнула грогу і, спершися спиною на скляну перегородку, спокійно почала слухати розмови чоловіків про політику. Гавар знову взяв газету і став навмисне чудернацьким голосом читати уривки з тронної промови, що була виголошена того ранку на відкритті Палати. Тут Шарве узявся висміювати офіціальну фразеологію, не проминувши ані рядочка. Особливо насмішила всіх одна фраза: "Ми певні, панове, що, спираючись на ваші освічені погляди й на консервативні почуття народу, досягнемо

можливості день у день поліпшувати добробут країни". Логр стоячи продекламував цю фразу, дуже добре вдаючи гугняву невиразну вимову Наполеона.

– Що й казати, – зауважив Шарве, – добробут гарний: усі з голоду здихають.

– Торгівля йде погано, – підтвердив Гавар.

– І як це можна "спиратися на освічені погляди"? – додала Клемане, що любила похвалитися своєю літературною освітою.

Навіть Робін тихенько хихикнув собі в бороду. Розмова розпалювалася. Приятелі напали на Законодавчий корпус і добре розкритикували його. Логр гарячився, обурювався; Флоран знову впізнав у ньому оцінювача з павільйону морської риби, гучноголосого, з випнутими щелепами; горбань розмахував руками, немов кидаючи слова в повітря; все його тіло напружилось, як у собаки, що заходиться від гавкання. Логр говорив про політику з такою ж люттю, з якою пропонував на торгах кошик камбали. Шарве, навпаки, ставав спокійнішим в атмосфері тютюнового диму та газової кіптяви, що потроху наповнювали тісний кабінет; його голос робився сухим, немов удари сокири. Тимчасом Робін легенько кивав головою, не відриваючи підборіддя од своєї тростини. Потім, у зв'язку з якимсь зауваженням Гавара, почали розмову про жінок.

– Жінка, – заявив Шарве, – рівноправна з чоловіком. І тому вона не повинна втручатися в його життя. Шлюб – це товариство. все пополам, чи не так, Клемане?

– Авжеж, – відповіла молода жінка, прихилившись головою до перегородки і дивлячись угору.

Тимчасом Флоран побачив, що до винарні заходять рознощик Лакайль і кремезний Олександр, приятель Клода Лантье. Ці двоє чоловіків довгий час сиділи в кабінеті за іншим столом: вони не належали до компанії панів. Але політика поступово їх зблизила; вони підсунули свої стільці і приєдналися до маленького товариства. Шарве вбачав у них представників народу і тому взявся ретельно повчати їх, а Гавар, удаючи крамаря без забобонів, цокався з ними. Олександр мав щиру веселу вдачу велетня і скидався на щасливу дитину. Лакайль, сердитий, уже сивіючий, утомлений, від щоденного блукання паризькими вулицями, часом підозріливо

поглядав на буржуазну незворушність Робіна, на його міцні черевики й товсте пальто. Олександр і Лакайль замовили собі по чарці, і коли вся компанія зібралася докупи, розмова стала ще голоснішою й жвавішою.

Того ж вечора Флоран крізь напіввідчинені двері побачив коло прилавка мадмуазель Саже. Вона витягла з-під фартуха пляшку й дивилася, як Роза вливає туди велику чарку порічкової наливки й доливає меншою чаркою горілки. Потім пляшка знову зникла під фартухом, і мадмуазель Саже, сховавши руки, почала розмову; вона стояла в широкій смузі світла, що відбивав цинковий прилавок, навпроти великого дзеркала, в якому бокали та пляшки з лікером здавалися низками висячих венеціанських ліхтариків. Увечері винарня надто нагрівалася і палала блиском всього свого металезого й кришталевого посуду. У цьому яскравому світлі стара діва в чорній спідниці виглядала якоюсь дивною комахою. Помітивши, як Саже намагається щось випитати у Рози, Флоран здогадався, що вона помітила його крізь напіводчинені двері. Відколи Флоран став ринковим інспектором, Саже раз у раз наверталася йому на очі в критих проходах ринку, найбільше в компанії мадам Лекер і Сар'єтти. Вони всі троє стежили за ним і, мабуть, не могли отямитися від подиву, що його призначили на цю посаду. Роза, видно, не захотіла знею говорити, бо мадмуазель Саже крутилась на всі боки, пробуючи втягти в розмову самого Лебігра, що грав у пікет з одним гостем за чавунним лакованим столиком. Нарешті вона непомітно

припала оком до скляної перегородки, але тут її впізнав Гавар. Він терпіти не міг цієї баби.

– Та зачиніть же, Флоране, двері, – різко сказав він. – Чого до нас лізуть чужі люди!

О дванадцятій, виходячи з винарні, Лакайль прошепотів щось Лебігрові. Той, прощаючись з ним, спритно сунув йому в руку чотири монети по п'ять франків так, щоб ніхто не міг цього помітити, і тихо сказав йому на вухо:

– Пам'ятайте ж, завтра ви повинні повернути мені двадцять три франки. Той чоловік, що позичає вам ці гроші, не погоджується брати менше. Не забувайте також, що ви винні за триденне користування візочком. За все це треба розрахуватися.

Лебігр побажав гостям доброї ночі, сказавши, що й сам дуже хоче спати. Він злегка позіхнув, показуючи міцні зуби; Роза поглядала на нього з виразом покірної служниці. Лебігр підштовхнув її і наказав погасити газ у кабінеті.

Вийшовши на тротуар, Гавар спіткнувся і мало не впав.

– Хай йому біс! – скрикнув він, почуваїрчи себе в доброму гуморі. – Ось що значить не спиратися на "освічені погляди".

Всі засміялись з його дотепу й розійшлися.

Після цього вечора Флоран почав часто заходити до винарні; він звик до кабінету за скляною перегородкою, до незворушної мовчанки Робіна, до гарячності Логра та холодної ненависті Шарве. Вечорами, повертаючись додому, він лягав спати не відразу. Йому подобалася його кімнатка на мансарді, ця келійка молодої дівчини, де Огюстіна залишила клаптики матерії, милі жіночі дрібнички, що валялися по кутках. На каміні

ще лежали шпильки для волосся, позолочені картонні коробочки з гудзиками й таблетками, повирізувані картинки, порожні баночки з-під помади, від яких ще пахло жасмином; у шухляді нефарбованого дерев'яного стола залишилися нитки, голки, молитовник поряд із замащеним примірником сонника "Ключ мрій"; літнє плаття, біле в жовтий горошок, висіло забуте на цвяшку, а на полиці, що правила за туалет, була велика пляма від перекинутого флакона з бандоліном. Флоран страждав би в жіночому алькові, але тут від усієї кімнатки, від вузенького залізного ліжка, від двох солом'яних стільців, навіть від ясносірих шпалер віяло наївністю, ароматом простої звичайної дівчини. І він був щасливий, дивлячись на чисті завіски, на дитячі золочені коробочки та сонник, на плями дешевої помади – сліди невимогливого кокетування. Така обстановка освіжала його, нагадувала йому мрії молодих літ. Він волів би зовсім не знати Огюстіни з її жорстким каштановим волоссям і уявляти собі, що живе в кімнаті сестри, славної дівчини, яка надає всьому навколо, навіть найнезначнішим дрібницям, грації жінки.

Але пізно ввечері йому було ще миліше, коли він спирався на підвіконня у своїй мансарді. Воно було вирізане в даху і створювало вузенький балкончик з високим залізним поруччям, де в ящику з землею Югюстіна вирощувала гранатове деревце. Відтоді, як ночі стали холодні, Флоран забирав рослину на ніч у кімнату і ставив її в ногах біля ліжка. Він простоював кілька хвилин біля віконця, вбираючи на повні груди свіже повітря, що долітало до нього від Сени, поверх будинків вулиці Ріволі. Внизу ледве можна було розрізнить сірі плескаті дахи Центрального ринку. Вони були подібні до сонних озер, і млявий відблиск якого-небудь.віконця мінився сріблом, наче скалка на хвилі. Здалека дахи м'ясного та пташиного павільйонів здавалися ще темнішими; то була наче загусла темрява, що нависла аж до обрію. Флоран милувався великим куском неба, що виднівся з вікна, милувався ринком, що вільно розкинувся серед покручених паризьких вулиць і трошки нагадував йому морський берег з мертвими свинцевими водами бухти, які ледь-ледь здригаються під далекий гуркіт прибою. Флоран поринав у мрії, щовечора марячи про новий берег. І боляче, і радісно було йому згадувати вісім

років, сповнених відчаю, пережитих далеко від Франції. Потім він, увесь тремтячи, зачиняв вікно. Часто, відстібаючи перед каміном свій комірець, Флоран ніяковів перед фотографією Огюста з Огюстіною: з блідою посмішкою, тримаючись за руки, вони дивились, як він роздягається.

Перші тижні служби в рибному павільйоні були для Флорана дуже тяжкі. Відверта ворожість родини Мегюденів підняла проти нього весь ринок. Красуня Нормандка тільки й мріяла помститися красуні Лізі, і Флоран став для неї готовою жертвою.

Мегюдени походили з Руана. Ще Луїзина мати розповідала, як вона вперше прийшла до Парижа з кошиком вугрів і від тої пори не залишала торгівлі рибою. Вона вийшла заміж за збирача податків, який помер, залишивши їй двох маленьких дівчаток. Саме вона колись заслужила прізвисько "красуні Нормандки" за широкі стегна та чудовий колір лиця. Це прізвисько перейшло в спадщину до її старшої дочки, а сама вона тепер розпливлась, обважніла і в свої шістдесят п'ять років стала матроною з хрипким голосом і шкірою, що посиніла від вічної вогкості рибного ряду. Сидяче життя зробило її дивовижно товстою, стан її розплився, голова закидалась назад, бо її підпирали величезні груди і наростаючі складки жиру. Проте стара Мегюден нізащо не хотіла відмовитись од моди свого часу; вона носила сукні в лапатих квітах, жовту хустку й чепець з рюшем, як усі класичні рибні торговки, галасливі, з добрим запасом брудної лайки і з визивним виглядом, якого вони набирають, узявшися в боки перед сваркою. Стара баба жалкувала за колишнім ринком Дезінносан, розповідала про колишні привілеї ринкових "дам", що билися з поліцейськими наглядачами і їздили до королівського двору за Карла X та Луї Філіппа в шовкових сукнях, з величезними букетами в руках. Тітка Мегюден, як називали її на ринку, довгий час була носієм корогв Братства Богородиці в Сен-Ле. Під час церковних процесій і йдучи до церкви, вона одягала тюльове плаття й тюльовий чепець з атласними стрічками і високо тримала розпухлими пальцями золочене держално шовкової корогви з багатою бахромою та вишитим зображенням пресвятої діви.

Сусіди казали, що стара Мегюден має великі гроші. Це було помітно хіба тільки з того, що вона у великі свята обвішувала собі шию, руки й стан масивними золотими прикрасами. Пізніше, коли її дочки повиростали, вони між собою не мирили. Молодша, Клер, ледача блондинка, скаржилася на грубість Луїзи і говорила, томно розтягуючи слова, що ніколи не буде в сестри за попихача. Щоб вони не бились, мати поділила їх: Луїзі віддала торгівлю морською рибою, а Клер, яка від запаху скатів та оселедців дуже кашляла, влаштувала у відділі прісноводної риби. І хоч стара заприсяглася, що покине торгувати, вона все ж переходила на ринку від одного прилавка до другого, втручалася в торгівлю й надокучала дочкам огидною нахабністю.

Клер була химерним створінням, дуже ніжним і в той же час непокірним. Казали, ніби вона завжди робить, що задумає. В неї було мрійне личко невинної діви, а вдачею вона була мовчазно-вперта, незалежна і тому жила окремо, ставлячись до всього по-своєму, – одного дня сердечно-щира, а другого – жорстоко несправедлива. Сидячи за своїм прилавком, вона іноді підбурювала цілий ринок, ні з того ні з сього то підвищуючи, то знижуючи ціну. До тридцяти років її природна тендітність, ніжна шкіра, яку весь час освіжала вода з басейнів, маленьке личко з тонкими рисами та гнучке тіло неодмінно мали загрубіти, і вона повинна була перетворитися на товсту ринкову матрону. Але в двадцять два роки Клер, як казав Клод Лантьє, серед своїх коропів та вугрів виглядала чудовим Мурільо, правда, часто дуже розпатланим Мурільо в товстих черевиках і сукнях поганого крою, що ховали красу її тендітної постаті. Вона не була кокетка і з повним презирством ставилась до Луїзи, начепивши на себе банти й стрічки, сміялася з її хустки, що часто зсувалася на один бік. Люди казали, начебто син багатого крамаря, їхнього сусіди, помандрував, десь світ за очі з горя, що не міг добитися від Клер доброго слова.

Луїза, красуня Нормандка, не була така жорстока, її посватав чиновник Хлібного ринку, але його, сердешного, раптом задавило на смерть лантухом з борошном. Проте наречена за сім місяців народила товстенького хлопчика. В родині Мегюденів красуню Нормандку вважали

вдовою. Стара торговка іноді так і казала: "Коли був іще живий покійний зять..."

Мєгюдени були силою. Розказуючи Флоранові суть його нових обов'язків, Верлак порадив йому бути м'якшим до декого з торговців, якщо він не хоче накоїти собі лиха. Колишній інспектор був такий приязний, що пояснив новакові маленькі секрети своєї професії: де треба поступатися, де бути суворим тільки про око, зазначив навіть, які дарунки можна брати. Інспектор на ринку відіграє одночасно роль поліцейського комісара й мирового судді, стежить за чистотою, розв'язує суперечки між покупцями та продавцями. Флоран через свою м'яку вдачу силував себе бути вимогливим і тому доходив до другої крайності, бував занадто суворим, коли йому треба було показати свою владу. Крім того, довгі страждання наклали на нього свій відбиток, і його похмуре обличчя парії справляло неприємне враження.

Красуня Нормандка прагнула посваритися з Флораном. Вона заприсяглася, що він і двох тижнів не протримається на цій посаді.

– Ото ще! – сказала вона мадам Лекер, зустрівшися з нею якось вранці. – Невже ота корова Ліза гадає, що нам потрібні її покидьки? У нас смак кращий, ніж у неї! Цей Флоран просто огидний.

Після торгів, коли Флоран починав свій обхід і повільно йшов уздовж критих проходів, по яких текли потоки води, він добре помічав, з яким зухвалим сміхом стежить за ним Нормандка. Її прилавок у другому ряду, недалеко від прилавків з прісноводною рибою, був повернутий до вулиці Рамбюто. Луїза оглядалася, пожираючи очима свою жертву, і переморгувалася з сусідками. Коли ж Флоран проходив повз неї, опустивши очі, вона вдавала з себе надзвичайно веселу, вдаряла рибою по столу, одкручувала скільки могла кран і затопляла прохід. Проте Флоран не звертав на це уваги.

І все ж одного ранку сталася неминуча сутичка. Цього дня, наближаючись до прилавка красуні Нормандки, новий інспектор почув страшний сморід. На мармуровому прилавку лежав чудовий початий лосось, виставляючи своє жовторожеве м'ясо; білі, як сметана, палтуси; розкішні морські вугри, повтикані чорними шпильками, що відзначали окремі порції; камбала, пов'язана по дві; барвени, окуні доповнювали виставку товару; і все це було свіжісіньке. Але серед цієї риби з блискучими очима та червоними зябрами на видному місці лежав скат; червонуватий, поцяткований темними плямами, він мав розкішні дивні відтінки, проте був гнилий. Хвіст його відвалювався, а плавці відставали од шершавої шкіри.

– Цього ската треба викинути, – промовив Флоран, підійшовши ближче.

Красуня Нормандка хихикнула. Він підвів очі й побачив, що вона стоїть, спершися на бронзовий стовп з двома газовими ріжками, які освітлювали чотири місця на кожному прилавку. Луїза здалася йому дуже високою, бо стояла на якомусь ящику, щоб не замочити ніг. Молодиця закусила губу й була ще красивіша, ніж звичайно, із закрученим волоссям на трохи схиленій лукавій голівці, з надто рожевими руками поверх довгого білого фартуха. Ще ніколи не бачив він на ній стільки прикрас: Луїза наділа довгі сережки, на шию повісила ланцюжок, начепила брошку, нанизала каблучки на два пальці лівої руки й на один палець правої.

Через те, що вона продовжувала мовчки дивитися на нього спідлоба, Флоран знову сказав:

– Чуєте? Викиньте геть цього ската!

Та він не помітив старої Мегюден, що сиділа на стільці в кутку. Вона підвелась у своєму рогатому чепці і, спершися кулаками на мармуровий стіл, нахабно піднесла голос:

– Що таке? Чого це вона має свій товар викидати? Чи не ви заплатите їй за збитки?

Тут Флоран усе зрозумів. Інші торговки сміялися. Він відчув навколо себе глухий бунт, який очікує тільки слова, щоб вибухнути. Флоран стримався, висунув з-під лави відро для покидьків і шпурнув туди гнилого ската. Тітка Мегюден уже взялася в боки; але красуня Нормандка, не промовивши й слова, тільки знову злісно хихикнула, і Флоран відійшов з суворим поглядом, удаючи, що нічого не чує.

Щодня вигадували якусь нову штуку. Інспектор ходив тепер по рядах обережно, весь час напружений, наче у ворожій країні. То його обливали з мокрих губок, то кидали йому під ноги риб'ячі кишки, щоб він посковзнувся; носильники старалися зачепити його корзинами по потилиці. Одного ранку, коли дві торговки посварились, а Флоран прибіг, щоб не допустити до бійки між ними, він мусив нахилитися, бо інакше йому потрапила б у лице дрібна камбала, яку кидали жінки одна в одну над його головою. Всі навкруги вмирали зо сміху, і він вирішив, що торговки були в змові з Мегюденами. Попередня професія приватного вчителя озброїла Флорана ангельським терпінням; він умів триматися дуже спокійно, коли в душі аж кипів від гніву і коли вся його істота обурювалася проти незаслуженого приниження. Та ніколи у школярів з вулиці Естрапад небуло стільки люті, як у ринкових торговок, стільки звірячого, як у цих гладких молодиць, в яких животи й груди аж підскакували від гомеричного сміху, коли Флоран потрапляв у якусь пастку. Червоні обличчя витріщали на нього очі. В огидних інтонаціях голосу, у широких стегнах, у роздутих шиях, у похитуванні стану, в розмахуванні рук він угадував цілий потоп найбруднішої лайки на свою адресу. Гавар млів би від захвату серед цих безсоромних спідниць з характерним гострим запахом і тільки роздавав би ляпаси на всі боки, коли б на нього надто напосідали. А Флоран, який усе ще соромився жінок, відчував, що поволі губиться в кошмарному колі цих дівок з надто розвиненими тілами, що оточували його, гукаючи хрипкими голосами та розмахуючи голими ручищами атлеток.

Але поміж цих розгнузданих самиць знайшлася в нього одна приятелька. Клер рішуче заявила, що новий інспектор – хороша людина. Коли він проходив повз неї під зливою масних дотепів її сусідок, вона посміхалася до нього. Клер сиділа за своїм прилавком; русяве волосся спускалося їй на скроні та шию; плаття було застебнуте абияк; уся вона була недбала й безтурботна. Найчастіше він бачив, що вона стоїть коло саджалок. Зануривши руки в воду, дівчина перекладала рибу з одної саджалки до другої, пустувала, повертаючи маленьких мідних дельфінів, що випускали з своєї пащі струмені води. Цей плюскіт та дзюрчання надавали їй ніжної грації купальниці на березі струмка, яка ще не встигла вдягнутися до ладу.

Одного разу Клер була надто привітна. Вона покликала інспектора, щоб показати йому товстого вугра, який здивував на торгах увесь ринок, і відчинила грати, якими для безпеки зачиняла саджалку. Вугор, здавалося, заснув у воді.

– Чекайте, – сказала вона, – ось побачите.

Дівчина потихеньку опустила у воду голу, трохи худу руку з синіми жилками на атласній шкірі. Вугор, відчувши її дотик, скрутився і почав швидко звиватися, наповнюючи вузьке корито зеленавими переливами своїх кілець. А тільки він заспокоювався, Клер знову починала бавитись, лоскочучи його кінчиком нігтя.

– Ну й громадище! – вважав за потрібне сказати Флоран. – Мені рідко доводилось бачити таких гарних вугрів.

Клер призналася йому, що спочатку побоювалась їх. Та тепер вона знає, як треба стиснути рибу рукою, щоб та не вислизнула. І Клер узяла другого вугра, трохи меншого, що лежав поряд. Він викручувався по обидва боки її стиснутого кулачка. Його марні зусилля смішили Клер. Вона кинула цього вугра, спіймала іншого, риючись у саджалці, перевертаючи тоненькими пальчиками купу цих змій.

Потім Клер постояла ще хвилину, розказуючи, що тепер продаж іде погано. Рознощики, що торгують на площадці критого проходу, завдають великих збитків торговкам. Вона не витерла своєї голої руки, свіжої від холодної води, і з кожного пальця стікали великі краплі.

– Ах! – згадала Клер. – Ще ж треба показати вам моїх коропів.

Вона відкрила треті грати й обома руками витягла коропа, що бив в агонії хвостом. Потім дівчина почала шукати іншого, меншого, якого могла б утримати одною рукою; пальці її розчепірювалися, коли риба вдихала повітря. Клер спало на думку засунути в розкриту пащу коропа великий палець.

– Вони не кусаються, – прошепотіла дівчина з тихим сміхом, – коропи не лихі... Я навіть раків не боюся.

Вона знову опустила руку в саджалку, у відділення, де кишіла якась жива маса, і витягла рака, що вчепився клішнею за її палець. Клер спочатку силкувалася його струсити, та, мабуть, рак щипав її дуже боляче, бо вона зашарілась і спересердя відломила йому клішню, продовжуючи посміхатись.

– А от щуці я б не довірилась, – говорила дівчина, щоб приховати своє хвилювання. – Вона мені, як ножем, порізала б пальці.

І Клер показала на великих щук, що лежали на надзвичайно чистій, побілілій від лугу дошці поряд з бронзовими линами та невеликими купками окунів. Тепер її руки були вкриті слизотою від коропів, яких вона відсовувала, стоячи на вогкій підлозі біля саджалки і мокрих риб, розкладених на прилавку. Дівчину оточував якийсь запах свіжості, один з тих міцних запахів, що здіймаються від очерету й твані, де цвіте жовте латаття, коли риба нереститься, солодко й похітливо ніжачись проти сонечка. Клер витирала фартухом руки і все посміхалася із спокійним виглядом, властивим зрілій, але холодній дівчині.

Прихильність Клер давала Флоранові мало втіхи. Масні дотепи ще більше сипались на нього, коли він зупинявся поговорити з нею. Молода дівчина знизувала плечима, кажучи, що її мати – стара негідниця, та й сестра нічого не варта. Несправедливість ринку до інспектора гнівила Клер. Тимчасом війна з дня на день ставала запеклішою. Флоран уже думав, чи не покинути йому свого місця; він і одного дня не залишився б тут, якби не боявся виказати себе боягузом перед Лізою. Його хвилювала думка, що вона скаже, що подумає. Невістка Флорана добре знала про постійну війну рибних торговок з їхнім інспектором, бо від шуму тієї колотнечі аж дрижав увесь ринок, а кожна нова сутичка викликала нескінченні балачки.

Ні вже, – часто говорила вона ввечері по обіді, – я б їх швидко приборкала! Всі вони – погані баби: їх гидко навіть пальцем торкнутися, дрантя паршиве, брудні паскуди! Ця Нормандка – така гидота... Я б їй дала! Вірте слову, Флоране, тут потрібна тверда рука. Ваші ідеї тут ні до чого. Дайте їм добру нагінку, щоб пам'ятали, тоді побачите, як підібгають хвости.

Остання сутичка була жахлива. Одного ранку служниця булочниці мадам Табуро прийшла на рибний ринок купити камбали. Красуня Нормандка, побачивши, що дівчина крутиться коло неї, почала кликати її та підлещуватись:

– Заходьте до мене, я вам знайду, що треба. Чи не візьмете дві гарні камбали або чудового палтуса?

Коли служниця нарешті підійшла й почала нюхати велику камбалу з гидливим виглядом, який звичайно роблять люди, коли хочуть дешевше купити, Луїза поклала їй на руку велику рибину, загорнуту в цупкий жовтий папір, і сказала:

– Ви тільки гляньте, яка важка!

Служниця, маленька щупла оверньянка, зважувала на руці камбалу, відкривала їй зябра мовчки, з тією самою гримасою. Потім вимовила, наче з жалем:

– Ну, а скільки?

– П'ятнадцять франків, – відповіла торговка.

Тоді служниця швидко поклала рибу назад на мармуровий прилавок, немов збираючись вже піти. Та Луїза затримала її:

– То скажіть вашу ціну.

– Ні, ні, це занадто дорого.

– А все-таки скажіть.

– Хочете вісім франків?

Тітка Мегюден, мов прокинувшися, засміялась недобрим сміхом:

– Мабуть, люди гадають, що ми десь накрали свій товар. Вісім франків за таку велику рибу! Це, може, тобі, моя лялечко, дадуть стільки за ніч, щоб ти не зів'яла!

Луїза відвернулася з ображеним виглядом. Але служниця поверталася двічі, пропонувала дев'ять і, нарешті, десять франків. Тоді, коли вона вже справді хотіла піти, торговка несподівано поступилась ціною:

– Ну, гаразд, хай буде по-вашому, давайте гроші!

Служниця підійшла до прилавка, приязно розмовляючи із старою Мегюден. Мадам Табуро дуже важко догодити. Сьогодні на обід будуть гості, її брат із Блуа, нотаріус із дружиною. Адже у мадам Табуро така статечна рідня; і сама вона, дарма що булочниця, дама освічена.

– Будьте ласкаві, розчиніть мені рибу, – сказала оверньянка, перериваючи розмову.

Нормандка вправно розпорола пальцем живіт камбали і викинула нутрощі у відро. Кінчиком фартуха вона провела по зябрах, щоб зняти піщинки, що налипли на них, а тоді сама поклала покупку в кошик оверньянці.

– Ну, ось, моя красунечко, ви мені подякуєте.

Проте за чверть години служниця прибігла, розчервоніла, плачучи й тремтячи від гніву. Швиргонувши камбалу на мармур, дівчина показала на череві риби широку дірку у м'ясі, що доходила до хребта. Цілий потік уривчастих слів виривався з її горла, здушеного слізьми:

– Мадам Табуро не хоче вашої камбали! Вона сказала, що її не можна подавати гостям... А мене вилаяла дурною, яку кожен обкрадає... Адже ви самі бачите, що риба протухла. Я її на спину не перевертала, на слово вам повірила... Віддайте мені назад десять франків!

– Треба дивитись, коли купуєш, – спокійно відповіла Нормандка.

Оверньянка підвищила голос; тоді зі свого місця підвелася стара Мегюден:

– Та чи дасте ви нам колись спокій, чуєте? Хіба можна брати назад рибу, яка валялась у покупців? Ото ще! Та звідки ми знаємо, куди ви її кинули, що зробили з нею!

– Я?! Я?!

Служниця задихалась.

– Обидві ви злодійки! Так, так, злодійки! – скрикнула вона нарешті з голосним плачем. – Мадам Табуро так і сказала.

Тоді знялася справжня буря. Мати з дочкою, розлючені, почали лаяти щуплу оверньянку, погрозливо розмахуючи кулаками. Та, зовсім очманіла, обсипана з усіх боків найпаскуднїшою лайкою, заревла ще голосніше.

Хрипкий голос старої Мегюден і верещання Луїзи сповнили повітря. Торговки наче перекидали оверньянку одна до одної.

– Геть звідси! Це твоя мадам Табуро смердить, а не ця риба. Це твою хазяйку треба було б полагодити, раніше ніж гостям подавати.

– Захотіла за десять франків доброї риби! Ні, дякуємо вам. А ще чого?

– Що ти дала за свої сережки? Відразу видно, що заробила їх в ліжку!

– Ще б пак! Недурно вона стовбичить уночі на розі вулиці Мондетур.

Флоран, за яким збігав сторож, прийшов у самий розпал сварки. Павільйон просто збунтувався. Торговки, ладні видряпати одна одній очі за якийсь там оселедець на два су, одностайно обстоюють своїх товаришок, якщо треба виступити проти покупців. Вони верещали: "У булочниці багато грошей, яких вона не заробляла!.." – і тупотіли ногами, нацьковуючи Мегюденів, мов собак, на їхню жертву. Деякі жінки аж вискакували з-за своїх прилавків на другому кінці рядів, мов хотіли вчепитись у волосся жалюгідній служниці, що потопала в потоці огидної лайки.

– Зараз же поверніть цій дівчині десять франків, – суворо сказав Флоран, довідавшись, у чому справа.

Але тут тітка Мегюден остаточно розійшлась:

– А ти звідки такий узявся? Ану, геть звідси!.. Ось дивись, як я повертаю десять франків!

І вона, розмахнувшись, кинула камбалу просто в лице служниці. У тієї пішла кров носом, а риба впала на кам'яну підлогу, наче мокра ганчірка. Цей дикий вибрик розгнівив Флорана. Красуня Нормандка аж злякалась і поточилася назад, коли він закричав:

– Закриваю вашу торгівлю на тиждень! Я зовсім позбавлю вас місця на ринку, чуєте!

І через те, що позаду нього почувся свист, віч повернувся з таким загрозливим виглядом, що перекупки принишкли, вдаючи, наче вони тут ні при чому. Коли Мегюдени повернули десять франків, інспектор примусив їх зараз же припинити свою торгівлю. Старуха мало не задихнулася від злості, а дочка мовчала, бліда, мов крейда. Як це, її, красуню Нормандку, виганяють геть! Клер зауважила спокійним голосом, що її сестрі так і треба, за що сестри ввечері в себе вдома, на вулиці Пірует, мало не вчепилися в коси одна одній. Через тиждень, коли Мегюдени повернулися на своє місце, вони поводилися тихо, церемонно, мало говорили, затаївши в собі запеклу лють. До того ж, вони знайшли на ринку велику зміну: весь павільйон заспокоївся, в ньому запанував порядок. Від того дня, мабуть, Луїза почала обмірковувати план жорстокої помсти. Вона добре розуміла, що Флораном керувала красуня Ліза; другого дня після баталії, зустрівшись з красунею Нормандкою, Ліза поглянула на неї так звисока, що Луїза Мегюден заприсяглася віддячити суперниці як слід за її погорду. По всіх закутках ринку пішли нескінченні наради з мадмуазель Саже, мадам Лекер і Сар'єттою; та хоч тим самим вже аж надокучило розповідати вигадки про кохання красуні Лізи з

Флораном і про волосся, яке нібито знаходили в ковбасі Кеню, нічого з цього не вийшло, і од пліток анітрохи не полегшало Луїзі. Вона почала вигадувати що-небудь надзвичайно отруйне, щоб влучити свою суперницю в саме серце.

Луїзин хлопчик вільно ріс на рибному ринку. Від трьох років його садовили на якусь ганчірку просто серед морської риби. Він засинав поруч з великими тунцями і прокидався серед макрелей та мерланів, наче їх рідний брат. Від хлопчини так тхнуло діжкою з оселедцями, ніби він виліз із черева якої-небудь великої риби. Довгий час його улюбленою грою було будувати стіни й хатинки з оселедців. Тільки мати відвернеться, зараз же він розпочинає цю забаву. Хлопчик грав також у війну: вишикувавши барвенів стрункими лавами на мармуровому столі, він підштовхував їх, щоб риба стукалася головами, а сам награвав губами, наслідуючи звуки сурми та барабана; нарешті складав рибу назад на купу, кажучи, що вже вся вона повмирала. Коли малий трохи підріс, почав крутитися біля своєї тітки Клер, щоб діставати міхурі з коропів та щук, які вона розчиняла; він клав міхурі на землю й роздушував їх ногою, радіючи з голосного тріскання. Коли йому було сім років, він уже бігав по всіх критих проходах, ховався під лави, поміж дерев'яних ящиків, пооббиваних цинком, і зробився добрим шибеником, пещеною дитиною всіх рибних торговок. Коли вони показували йому щось нове, що захоплювало його, хлопчик сплескував рученятами з радісним подивом і белькотів слівце "мюш!". Так за ним і залишилося прізвисько "Мюш". "Мюш, сюди!", "Мюш, туди!"

Усі сусідки наввипередки одна перед одною закликали його до себе, його можна було знайти скрізь: на торгах, у купі кошиків, між відрами з риб'ячими тельбухами. Мюш носився по всьому павільйону, мов маленький барвен, рожевобілий, швидкий, в'юнкий, що вільно плещеться у воді. Він і справді любив потоки води з пристрастю рибки. Хлопчик з насолодою качався в калюжах, підставляючи свою голову й руки, коли мармурові прилавки обливали водою. Не раз він потихеньку відкручував кран і був зовсім щасливий, коли його обливав струмінь води. Але особливо Мюш любив площадку коло басейну, над сходами, що вели до

льоху. Тут мати звичайно шукала його ввечері і приводила додому мокрісінького, посинілого від холоду, з водою в черевиках і навіть у кишенях.

У сім років Мюш був красивий, як ангел, і грубий, як візник. Він мав кучеряве каштанове волосся, чудові, ніжні очі, гарний ротик, що вимовляв таку паскудну лайку, яка застрягла б навіть у горлянці жандарма. Вихований серед паскудства ринку, він, як з мішка, сипав словами з лексикону рибних торговок і, взявшись у боки з нахабним виглядом, копіював свою бабку Мегюден, коли та гнівалася. Він кричав чистим, наче кришталевий струмочок, голоском маленького співака: "Шльондро, сволото, йди чоловікові своєму носа втирай! Що тобі платять за твою шкуру?" Так опошлювалося чарівне дитинство цього хлопчика, який зовні був схожий на дитину, що всміхається на руках богородиці.

Торговки реготали до сліз, а він, радий з їхньої похвали, вже не міг і двох слів сказати, щоб не додати "хай тобі чорт!" І все ж Луїзин синочок був чарівний. Він нерозумів змісту брудних слів, які сам вимовляв, і продовжував цвісти здоров'ям завдяки свіжим випарам і міцним запахам морської риби, перебираючи увесь свій запас брудної лайки з таким радісним виглядом, з яким читав би молитви.

Наближалася зима. Мюш цього року почав мерзнути. В перші ж холоди цікавість потягла його до інспекторської контори. Вона містилася на лівому розі павільйону з боку вулиці Рамбюто і була мебльована столом, етажеркою, кріслом та двома стільцями. Тут же стояла пічка – предмет палкої мрії Мюша. Флоран дуже любив дітей. Побачивши хлопчика з мокрими ногами, що зазирав до нього у вікно, він покликав його до себе. Перша ж розмова з Мюшем дуже вразила інспектора. Хлопчик сів перед пічкою і спокійно заявив:

– Хочу трошки підсмажити свої милиці, розумієш? Ну й собача холоднеча, хай йому чорт!

І, засміявшись перлистим сміхом, додав:

– Моя тітка Клер сьогодні вранці встала погана, як гріх. Скажи-но мені, пане, це правда, що ти ночами ходиш їй ноги гріти?

Флоран спочатку вжахнувся, проте відчув дивний потяг до цієї дитини. Красуня Нормандка була прикро вражена, хоч пускала до нього сина, не кажучи й слова. Тоді Флоран вирішив, що має право приймати його; він почав кликати до себе Мюша у вільні години, після обіду, і згодом поставив собі за мету виправити шибеника. Йому здавалось, наче його брат Кеню знову став маленький, і вони по-старому живуть у великій кімнаті на вулиці Руайє-Колар. Його радістю, його святою мрією людини, яка жадає самопожертви, було жити завжди в товаристві маленької істоти, яка б ніколи не виростала і якою він міг би повсякчас керувати, черпаючи в її невинності любов до людства. На третій же день знайомства Флоран приніс абетку. Мюш здивував його тямущістю. Він вивчив літери з запалом паризького безпритульного хлопчика. Малюнки в абетці надзвичайно цікавили дитину. Щоб відпочити після уроків, Мюш влаштовував собі в конторі багато різних розваг. Пічка незмінно залишалася його приятелькою, джерелом безмежної насолоди. Спочатку Мюш пік у ній картоплю й каштани, але згодом це вже було йому не цікаво. Якось він украв у тітки Клер окунів і, нанизавши їх на ниточку, засмажив поодинці, тримаючи над розпеченою топкою; цю страву він з насолодою з'їв без хліба. Одного разу Мюш навіть притяг цілого коропа; але рибу не вдалося засмажити: від неї йшов такий сморід, що довелося відчинити навстіж вікно й двері. Коли запах страви ставав дуже сильним, Флоран викидав рибу на вулицю. Проте найчастіше він тільки сміявся. За два місяці Мюш уже вільно читав, а його зошити з краснопису були дуже акуратні.

Тимчасом хлопчик протуркав матері вуха, розповідаючи їй щовечора про свого доброго приятеля Флорана, його добрий друг Флоран малював йому сьогодні дерева й чоловічків у хатках, його добрий друг Флоран зробив такий і отакий жест, говорячи, що люди були б кращі, коли б усі вміли читати. Отже, Нормандці раз у раз доводилося чути про інтимне

життя людини, яку б вона хотіла звести зі світу. Одного разу вона замкнула Мюша вдома, щоб він не ходив до інспектора, але хлоп'я так плакало, що другого дня мати мусила дати йому волю. Незважаючи на могутню постать і сміливий вираз обличчя, ця жінка мала м'яку вдачу. Коли хлопчик розказував їй, що йому було тепло, й повертався додому в сухій одежині, вона відчувала невиразну вдячність і задоволення від свідомості, що її дитина має притулок і може гріти ноги коло вогню. Трохи згодом Луїза була дуже зворушена, коли Мюш прочитав їй уривок брудної газети, в яку було загорнуто кусок морського вугра. Поступово, не усвідомлюючи собі того, вона переконувалася, що Флоран і справді непогана людина. У неї пробуджувалась пошана до його освіти і зростала цікавість до нього; їй захотілося придивитися до нього ближче, проникнути в його життя. Тоді Нормандка переконала себе, що вона тільки виконує свій попередній план помсти: треба бути привітною з двоюрідним братом Кеню, щоб посварити його з гладухою Лізою, – так буде ще цікавіше.

– А що, твій добрий приятель Флоран розмовляє з тобою про мене? – запитала одного ранку мати Мюша, вдягаючи його.

– Ні, – відповів хлопчик, – ми з ним граємося.

– Ну, то скажи йому, що я на нього вже не гніваюсь і дуже вдячна, що він навчає тебе читати.

Від того дня хлоп'яті давали доручення. Він ішов від матері до інспектора, від інспектора до матері з люб'язними запитаннями та відповідями, які несвідомо повторював; його можна було б так само примусити передати найбридкіші слова. Але красуня Нормандка боялася, щоб її не вважали соромливою; вона прийшла одного разу сама й сіла на вільний стілець, поки Мюш займався з Флораном краснописом. Луїза поводилася дуже чемно, наговорила Флоранові багато приємного, а той соромився ще більше, ніж вона. Розмовляли вони тільки про дитину. Коли вчитель висловив побоювання, що, може, незручно буде провадити далі навчання в конторі, торговка запропонувала йому

приходити до них вечорами. Потім вона заговорила про гроші. Флоран почервонів і сказав, що не прийде, якщо вона буде говорити про гроші. Тоді Луїза в душі дала собі слово віддячити йому, даруючи час од часу найкращу рибу.

Отже, мир був укладений. Красуня Нормандка взяла навіть Флорана під свою опіку. А втім, до інспектора вже звикли; рибні торговки казали, що він добріший за Верлака, дарма що має такі похмурі очі. Тільки стара Мегюден знизувала плечима; баба ненавиділа "худого довгаля", як вона його презирливо називала. А коли одного ранку Флоран з посмішкою зупинився перед саджалкою Клер, молода дівчина аж упустила з рук вугра й повернулася до нього спиною, охоплена гнівом, задихаючись від злості. Це так вразило Флорана, що він запитав у Луїзи, за що гнівається на нього її сестра.

– Та облиште її, – відповіла Луїза, – адже вона в нас норовиста... Вона ніколи не погоджується з іншими. Це просто вона мені на зло.

Нормандка торжествувала. Вона гордо стояла за своїм прилавком, ще більше кокетуючи, і робила надзвичайно складні зачіски. Зустрівши якось красуню Лізу, торговка зневажливо глянула на неї і навіть пирснула сміхом просто їй в обличчя. Упевненість, що вона дошкулить ковбасниці, коли перетягне на свій бік її кузена, надавала приємної звучності дзвінкому сміхові Луїзи, від якого хвилювалася її повна біла шия. Їй спало на думку одягти Мюша в гарний шотландський костюмчик та оксамитову шапочку: досі хлоп'я ходило завжди в драній блузі. Та саме в цей час у Мюша прокинулася колишня пристрасть до води. Лід розтанув, була відлига. Мюш відвернув кран і змочив під ним свою шотландську блузочку, підставивши під струмінь лікоть так, щоб вода текла вздовж його руки. Це він називав "гратися в ринву". Мати застала його в компанії з двома іншими хлоп'ятами, коли вони втрьох пускали плавати в оксамитовій шапочці Мюша двох біленьких рибок, яких Мюш украв у тітки Клер.

Флоран прожив на Центральному ринку майже вісім місяців у якомусь безперервному півсні. Після семи років страждань він раптом опинився серед такого незворушного спокою й розміреного життя, що йому здавалося, ніби він не живе, а існує. Флоран віддавався цій мирній течії, відчуваючи якусь порожнечу в голові, весь час дивуючись, як це він щоранку опиняється в своєму кріслі в тісній конторі. Ця кімнатка з голими стінами, малесенька, мов корабельна каюта, подобалася йому. Він залишався там на самоті, відділений від усього світу, під незатихаючий гуркіт ринку, що нагадував йому безкрає море, яке наче оточувало його з усіх боків. Та з часом ним поступово оволодівала невиразна тривога, що доводила його до розпачу; Флоран докоряв собі за якісь неіснуючі гріхи, обурювався проти порожнечі, що все ширилася в його голові та серці. А ще йому набрид поганий запах попсованої морської риби, від якого його нудило. То був повільний розлад, невиразна нудьга, що перейшла у гостре нервове роздратування.

Дні минали жахливо одноманітно. Флорана зустрічали ті самі звуки, ті самі запахи. Ранком гудіння торгів оглушало його, мов далекі дзвони. Часто, коли довіз уповільнювався, цей галас тривав дуже довго. Тоді Флоран не виходив з павільйону до дванадцятої години; його шарпали на всі боки з приводу різного безладдя та суперечок, причому він намагався чинити якнайсправедливіше. Іноді цілими годинами доводилося розбирати якусь дріб'язкову справу, що збуджувала весь ринок. Інспектор походжав серед метушні та гамору торгівлі, поволі обходив ряди, іноді зупинявся перед торговками, прилавки яких тягнуться вздовж вулиці Рамбюто. На прилавках лежали великі рожеві купи креветок, стояли кошики червоних печених лангустів, зв'язаних, з позакручуваними хвостами, а живі лангусти засинали, розпластані на мармурі. Там Флоран поглядав на покупців у капелюхах та чорних рукавичках, що торгували рибу й нарешті йшли собі, несучи в-кишені сюртука печеного лангуста, загорнутого в газету. Далі, перед переносними столами, де продається дешева риба, Флоран упізнавав жінок, що жили поблизу, в ринковому кварталі, бо вони приходили завжди в один час з непокритими головами. Іноді його зацікавлювала гарно вдягнена дама, що йшла з служницею в білому фартушку,

волочачи своє мереживо по мокрому бруку. Інспектор ішов за нею на деякій відстані, бачачи, як торговки насмішкувато знизують плечима в неї за спиною у відповідь на її вередливі гримаси. Метушня кошиків, шкіряних саквояжів, козубів, усі ці спідниці, що мелькали серед потоків води в проходах павільйону цікавили Флорана, і він непомітно дотягав час до сніданку, милуючись дзюркотливими струмочками води, від яких віяло прохолодою, переходячи від терпкого запаху морських черепашок до гірких випарів солоної риби. Він завжди кінчав свій огляд відділом солоної риби: ящики копчених оселедців, нантські сардини на підстилках з листя, скручена тріска, – вся ця солона риба, звалена купами перед товстими огидними торговками, нагадувала йому збори в дорогу, подорож між бочками солоних оселедців. Пополудні ринок завмирав, починав дрімати, а Флоран зачинявся в себе в конторі, переписуючи начисто свої папери і з насолодою відпочиваючи. Коли йому траплялося вийти й пробігти рибним рядом, він бачив, що в павільйоні вже було майже порожньо. Ніякої штурханини, ні метушні, ні галасу, як це буває о десятій ранку. Рибні торговки, сидячи за порожніми прилавками, плели панчохи, відкинувшись назад, а поодинокі запізнілі господині неквапливо походжали навколо, поглядали на всі боки, закусивши губи, ніби вираховуючи про себе приблизну вартість свого обіду до останнього су. Наставав присмерк, гуркотіли ящики: рибу клали на ніч на лід. Тоді Флоран, дочекавшись, щоб при ньому замкнули грати льохів, виходив, несучи з собою рибний запах в одежі, бороді й волоссі.

Перші місяці він не дуже страждав від цього пронизливого запаху. Зима була люта; проходи були покриті кригою і блищали, мов дзеркало, льодові бурульки білим гіпюром прикрашали мармурові столи й саджалки. Ранками треба було запалювати маленькі пічечки під кранами, щоб потекла вода. Замерзла риба з вигнутим хвостом, тьмяна й шершава, немов метал, що втратив свій блиск, дзвеніла, як залізо, коли її перекидали з місця на місце. До лютого павільйон мав жалюгідний вигляд: він наїжився і стояв сумний у своєму льодовому савані. Та ось настала відлига, мряка, березневі тумани й дощі. Риба почала м'якнути, розмерзатися; сморід зіпсованого риб'ячого м'яса перемішувався з огидним запахом рідкого болота, що линув із сусідніх вулиць. Сморід,

поки що не дуже відчутний, огидно солодка вогкість, як і раніше, носилися в повітрі. Згодом, у гарячі червневі дні, сморід ще посилився, дихати стало майже неможливо. Відчиняли верхні вікна, спускали великі сірі парусинові штори, щоб захистити ринок від розпеченого неба; вогненний дощ сипався на весь ринок, нагрівав його, наче пічку з толю; вітру не було ніякого, і випари гниючої морської риби непорушно висіли над ринком. Прилавки, де йшов продаж, були весь час ніби огорнуті хмарою.

Тоді Флоран почав страждати від цієї маси харчів, у якій він жив. його нудило ще більше, ніж у ковбасній. Щоправда, він терпів там гірший сморід, та той сморід виходив не з черева. Його шлунок худої людини протестував, коли доводилось проходити повз розкладену на продаж рибу, яку раз у раз обливали свіжою водою, що, проте, не заважало їй псуватися від спеки. Всі ці поживні продукти немов годували Флорана своїми запахами, душили його, він був неспроможний перетравити їх. Коли він зачинявся в себе в конторі, сморід переслідував його, просякаючи крізь щілини дверей та вікон. У похмурі дні в комірці бувало темно, наче в пізні присмерки в глибині смердючого болота. Часто від несвідомого нервового неспокою Флоран відчував потребу рухатись; тоді він спускався в льох широкими сходами, зробленими всередині павільйону. Там, у важкому повітрі, в півтемряві, освітленій тільки кількома газовими ріжками, була прохолода чистої води. Він зупинявся коло великої саджалки, де тримали про запас живу рибу, і слухав вічну пісеньку чотирьох водяних струмків, що витікали з чотирьох кутків центральної урни й рівно розливалися з ніжним дзюрчанням протічної води під гратами зачинених на колодку басейнів. Це підземне джерело, цей струмочок, що булькотів у темряві, заспокоював Флорана. А ще подобався йому ясний захід сонця, коли тонке мереживо Центрального ринку виступало на яскравочервоному небі: передвечірнє світло, летючий пил останнього проміння вривалися в усі просвіти, в усі щілини дерев'яних жалюзі; це нагадувало освітлений матовий, транспарант, на якому виступали стрункі, розгалуження пілястрів, плавні вигини склепіння, геометричні лінії. Флоран не міг надивитися на цей величезний архітектурний рисунок, наче виконаний китайською тушшю на прозорому

веленьовому папері, освітленому знизу, і йому знову ввижалась велетенська машина з колесами, важелями, маятниками, яка виступала на темночервоному пурпурі розжареного вугілля, що палахкотіло під казаном. Щогодини гра світла змінювала обриси ринку: вранішню синяву заступали густі чорні тіні півдня, пожежа призахідного сонця згасала в сірому попелі присмерку. Але задушливими вечорами, коли здіймались гарячі випари смороду, тремтячими струменями перетинаючи жовте сонячне проміння, Флоран знову відчував нудоту, його мрії переходили в гарячку, і він уявляв собі велетенську паршо, смердючі казани на різниці, де топився зіпсований жир ситої буржуазії.

Крім того, Флоран дуже страждав від грубості оточення, де слова й рухи наче мали свій специфічний запах. Проте він був добродушний і не бентежився. Тільки з жінками йому було ніяково. Вільно почував він себе з самою лише мадам Франсуа, яку одного разу побачив знову. Вона щиро зраділа, що Флоран знайшов посаду, був щасливий, позбувся злиднів, як казала городниця, і це дуже зворушило Флорана. Ліза, Мегюдени й інші жінки турбували його своїм сміхом. Мадам Франсуа він би все розказав. Вона сміялась не для того, щоб познущатися; то був сміх жінки, яка радіє щастю свого ближнього. І як тяжко вона працювала! їй бувало особливо скрутно взимку, в мороз, а в дощі – ще гірше. Її робота була нелегка. Флоран бачив городницю і в жорстокі зливи, і в холодний дрібний дощ, що йшов цілими днями. Колеса воза по дорозі з Нантера до Парижа застрявали в болоті до самої маточини. Валтасар був забрьоханий у багні аж по самий живіт. І хазяйка, жаліючи коня, обтирала його стареньким фартухом.

– Коні – худоба – ніжна, – казала – вона. – Тільки трошки щось не так, – одразу ж у них починає боліти живіт... Ох, мій бідненький старенький Валтасар! Коли ми переїздили міст Нейльї, я думала, що ми в Сену спустились, так нас поливало дощем.

І Валтасар відправлявся на заїзд, а мадам Франсуа залишалася під зливою продавати свою городину. Ринковий майдан перетворювався на велику калюжу рідкого болота. Капуста, морква, ріпа, на які лила сіра

вода, потопали в брудному потоці, що котився бруком. Городина тепер не вабила очей розкішними зеленими відтінками, як це бувало в ясні ранки. Городники, закутані у плащі, горбилися, клянучи адміністрацію, яка, оглянувши городину, заявила, що дощ їй не шкодить, а тому не треба будувати навісів.

У дощові ранки Флоран впадав у розпач. Він думав про мадам Франсуа. Відірвавшись од роботи, він біг перемовитися з нею слівцем. Флоран ніколи не бачив її зажуреною. Вона тільки обтріпувалася по-собачому і казала, що й не такі дощі бачила, що вона не з цукру і не розтане від кількох крапель води. Флоран примушував її зайти на хвилину в критий прохід, навіть кілька разів запрошував до Лебігра, де вони обоє зігрівались гарячим вином. Поки мадам Франсуа дружньо поглядала на Флорана, повернувши до нього своє спокійне обличчя, він був цілком щасливий, вдихаючи здорові пахощі полів, які привозила з собою селянка в погану атмосферу паризького ринку. Від неї пахло землею, сіном, сільським повітрям, вільним духом ланів.

– Треба вам приїхати до нас у Нантер, мій голубе, – говорила вона. – Ви побачите мій город; я всі доріжки кмином пообсаджувала... А тут, у вашому поганому Парижі, сморід.

З цими словами вона від'їздила, мокра як хлющ. Розмови з нею якось освіжали Флорана. Він теж намагався працювати якнайбільше, щоб приглушити нервову нудьгу, від якої дуже страждав. Флоран був людиною методичного розуму, й іноді точність розподілу часу доходила в нього до манії. Двічі на тиждень Флоран зачинявся в себе, щоб писати великий твір про Кайєнну. Його кімната, де він жив на повному пансіоні, впливала на нього заспокійливо і заохочувала його, як він думав, до роботи. Флоран розпалював камін, оглядав гранатове деревце, що стояло коло ліжка в ногах, потім сідав до маленького столика і працював до пізньої ночі. Відсунувши молитовник та сонник у глиб шухляди, він потроху наповнив її окремими нотатками, аркушами й різними рукописами. Твір про Кайєнну зовсім не посувався, бо переривався іншими проектами, планами великих робіт, які Флоран накреслював у

кількох рядках. Послідовно він склав у загальних рисах проект докорінної реформи адміністративної системи Центрального ринку, проект перетворення зборів за торговельні угоди в таксу, проект нового розподілу провізії по бідних кварталах, – одно слово, цілий гуманний закон, накреслений ще невиразно, закон, що зводився до влаштування громадських комор для різних предметів привозу, щоб забезпечити на кожний день потрібну кількість харчів кожній родині паризьких громадян. Поринувши в роботу по розв'язанню всіх цих важливих питань, Флоран сидів, зігнувши спину, і його довга чорна тінь зливалася з невиразними обрисами мансарди. Зяблик, якого він одного зимового дня підняв на ринку, іноді помилявся, побачивши світло лампи, і скрикував у тиші, порушуваній тільки рипінням пера, що бігало по паперу.

Флоран неминуче повернувся до політики. Він надто багато вистраждав за неї, і, природно, вона стала найголовнішим змістом його життя. В іншому оточенні і при сприятливих обставинах з нього вийшов би чудовий провінціальний учитель, задоволений мирним спокоєм свого містечка. Та з ним повелися, як з вовком, і засланням ніби відзначили його для боротьби. Нервова хвороба Флорана була викликана тільки тим, що збудилися довгі мрії, якими він жив у Кайєнні, і гіркота від незаслужених страждань; вона була наслідком присяги, яку він колись дав самому собі, – помститися за приниження людей, з якими поводилися жорстоко, як з худобою, і тим самим перетворювали на худобу, помститися за принижену справедливість. Велетенський Центральний ринок, надмірна кількість харчів прискорили розв'язку. Ринок уявлявся йому втіленням самозадоволеної тварини, зайнятої перетравленням їжі, втіленням товстопузого Парижа, що обростав салом і нишком підтримував Імперію. Ринок обступав його з усіх боків величезними жіночими грудьми, потворними стегнами, круглими лицями – всіма наочними аргументами проти його худорби, що робила його схожим на мученика, проти його незадоволеного жовтого обличчя. То було черево гендлярства, черево поміркованої чесності, яке роздувалося, щасливе, вилискуюче проти сонця, впевнене, що все йде якнайкраще, що ніколи ще люди спокійної вдачі не відгодовувалися так добре. Флоран мимохіть стискував кулаки й готовий був боротись; спогади про своє

заслання роздратовували його тепер гірше, ніж тоді, коли він повернувся до Франції. Ненависть охопила його всього.

Часто він клав перо, захоплений мріями. Жар з каміна кидав на його лице вогняні відсвіти, лампа чадила, а зяблик, сховавши голову під крильце, засинав на одній лапці.

Іноді об одинадцятій годині Огюст, помітивши світло під дверима, стукав до сусіда перед тим, як лягати спати. Флоран відчиняв йому з деякою досадою. Молодий ковбасник сідав, грівся біля вогню, говорив мало і ніколи не пояснював, чого зайшов. Увесь час він поглядав на фотографію, де вони з Огюстіною, обоє вбрані по-святковому, були зняті, тримаючись за руки. Нарешті Флоран зрозумів, що Огюстові просто приємно побути в тій кімнаті, де раніше жила молода дівчина. Якось увечері він, посміхаючись, запитав Огюста, чи вірно він угадав.

– А може, й так, – відповів підмайстер, здивований такою думкою, з якою йому довелося погодитися. – Я ніколи про це не думав і просто заходив до вас, сам не знаючи чого... От коли б сказати це Огюстіні, вона б сміялась... Коли люди збираються одружитися, їм не лізуть у голову такі дурниці.

Коли Огюст бував у настрої для розмови, він звичайно починав балакати про ковбасну, яку мріяв одкрити в Плезансі разом з Огюстіною. Він, видно, був такий переконаний заздалегідь, що може влаштувати своє життя, як сам захоче, що Флоран, кінець кінцем, відчув до нього щось подібне до пошани, дарма що ця самовпевненість дратувала його. І справді, ковбасник був по-своєму недурний; він просто йшов до наміченої мети, і можна було сподіватися, що Огюст її досягне без великих потрясінь, у цілковитому блаженстві. В такі вечори Флоран уже не міг знову взятися до роботи. Він лягав спати незадоволений і знаходив духовну рівновагу, тільки прийшовши до такого висновку: "Огюст – тварина, і нічого більше".

Раз на місяць Флоран їздив у Кламар відвідувати Верлака. Ці відвідування були йому майже приємні. Бідний хворий ще якось жив, на великий подив Гавара, який торік запевняв, що Верлак не протягне більш як півроку. Щоразу колишній інспектор говорив Флоранові, що почуває себе краще й дуже хотів би служити. Та дні минали, і сухотному знову ставало гірше. Флоран сідав біля ліжка, розповідав про події в рибному ряду, силкуючись розважити хворого. Потім клав на тумбочку біля постелі п'ятдесят франків, які видавав Верлаку з своєї платні, а той щоразу сердився, відмовляючись од грошей, дарма що про це було між ними вже домовлено. Потім розмова переходила на інші речі, і гроші спокійнісінько залишалися лежати на тумбочці. Коли Флоран від'їздив, мадам Верлак випроводжала його до воріт. Вона була маленька, повна і дуже плаксива. Її розмова торкалася виключно витрат, до яких призвела хворість чоловіка; вона говорила про курячі бульйони, про кров'яні ростбіфи, біфштекси, пляшки бордо, про витрати на ліки та на платню лікареві. Ця жалібна розмова дуже турбувала Флорана. Спочатку він не розумів, чого хотіла досягти своїми скаргами мадам Верлак. Нарешті, побачивши, що шановна дама невгаває і скаржиться, згадуючи, як раніше вони жили чудово, коли одержували тисячу вісімсот франків платні, заступник Верлака несміливо запропонував їй видавати ще грошей, без відома чоловіка. Вона відмовлялась, а потім раптом заявила, що їй буде досить п'ятдесяти франків додатково. Протягом місяця мадам Верлак часто писала листи до того, кого називала своїм "благодійником"; у неї був дрібний англійський почерк, легкий стиль, і вона сповнювала приниженими фразами якраз три сторінки, щоб попросити десять франків; таким чином, півтораста франків тимчасового заступника мало не всі переходили до Верлаків. Чоловік, мабуть, не знав про це, а жінка мало не цілувала рук Флоранові. Це добре діло служило Флоранові великою втіхою; він ховався з ним, мов із забороненою насолодою, як справжній егоїст.

– Цей чорт сміється з вас! – казав часом Гавар. – Він тепер розкошує, маючи з вас прибуток.

Нарешті Флоран, який не звертав уваги на ці слова, сказав одного разу:

– Тепер ми домовилися, що я віддаватиму Верлакові всього двадцять п'ять франків.

А втім, Флоран ні в чому собі не відмовляв. Кеню, як і раніше, давали йому кімнату і їжу, а кількох франків, що залишалися в нього, достатньо було, щоб випити ввечері у Лебігра. Потроху його життя стало розміреним, мов механізм годинника. Він працював у себе в кімнатці, двічі на тиждень, від восьмої до дев'ятої вечора, давав уроки Мюшеві, один вечір дарував красуні Лізі, щоб не гнівити її, а решту часу просиджував у заскленому кабінеті з Гаваром та його друзями.

До Мегюденів Флоран приходив з трохи сухуватою чемністю вчителя. Їхня квартира, мебльована на старовинний лад, подобалася йому. Внизу, у торговця вареною городиною, його зустрічали нудні запахи кухні: чашки з шпинатом, миски щавлю стигнули в глибині маленького подвір'ячка. Потім гість підіймався крученими слизькими сходами, приступки яких, витерті, осілі, покосилися і були дуже ненадійні. Мегюдени займали весь другий поверх. Мати ніяк не згоджувалася перемінити квартиру, дарма що їхні справи поліпшились, і не звертала уваги на прохання дочок, яким хотілось жити в новому будинку на широкій вулиці. Стара впиралася, кажучи, що там і помре, де прожила стільки років. А втім, сама вона задовольнялася темненькою комірчиною, віддавши кімнати дочкам, Клер та Нормандці. Остання як старша захопила велику, гарну кімнату, вікнами на вулицю. Клер так образилася за це, що не схотіла оселитися в сусідній кімнаті з вікном на подвір'я. Вона влаштувала собі спальню по той бік площадки, майже на горищі, не потурбувавшись навіть поштукатурити й побілити стіни. У неї був свій ключ від кімнатки; дівчина почувала себе вільною і, як тільки родичі починали суперечити їй, зачинялась у себе.

Флоран приходив до Мегюденів під кінець обіду. Мюш кидався йому на шию, і гість якусь хвилину розмовляв з дитиною, поставивши її між

колінами. Потім, коли клейонка була чисто витерта, починався урок на краю стола. Красуня Нормандка приймала вчителя привітно. Під час уроку вона щось плела або шила, присуваючи свій стілець ближче, щоб користуватися світлом лампи; часто-густо молода жінка опускала голку, стежачи за уроком, який цікавив її. Незабаром вона відчула,велику пошану до вченого пана, який по-жіночому лагідно розмовляв з її хлопчиком і з ангельським терпінням повторював йому свої вказівки. Тепер Луїза зовсім не мала його за такого негарного і навіть потроху почала ревнувати його до красивої ковбасниці. Вона намагалася сісти ближче й поглядала на нього з усмішкою, від якої вчитель ніяковів.

– Мамо, та ти ж мене під лікоть штовхаєш,, заважаєш писати! – сердився Мюш. – Ось бачиш, я чорнилом капнув. Та відсунься ж далі!

Згодом Нормандка почала погано говорити про красуню Лізу. Вона казала, що ковбасниця приховує свої роки і затягується в корсет так, що не може дихати. Якщо ковбасниця приходить вранці в магазин уже затягнена, прилизана, добре зачесана, то, мабуть, тому, що на неї страшно було б глянути в ранішньому негліже. При цьому Луїза трошки підносила руки, показуючи, що вдома вона ходить без корсета; молодиця посміхалася, виставляючи свої чудові груди, що перекочувалися, жили й рухалися під тоненькою, недбало застебнутою блузкою. Урок переривався. Зацікавлений Мюш дивився, як мати підіймає руки. Флоран слухав, навіть усміхався, думаючи собі, що жінки – кумедні створіння. Суперництво між красунею Нормандкою та красунею Лізою смішило його.

Тимчасом Мюш докінчував сторінку краснопису. Флоран, який сам писав дуже гарно, заготовляв зразки, пишучи великими й меншими літерами на аркушиках паперу довгі слова, що займали цілий рядок. Особливо подобалися йому слова: "тиранічно", "свободовбивство", "антиконституційний", "революційний"; іноді він давав хлопчикові переписувати цілі вирази на зразок: "Настане день справедливої кари", "Муки правого – присуд неправому", "Коли настане час, винуватця буде скинуто". Заготовляючи ці прописи, Флоран наївно скорявся тим ідеям,

що невідступно переслідували його; він забував і про Мюша, і про красуню Нормандку, і про все навколишнє. А Мюш переписав би хоч і весь "Суспільний договір". Він сумлінно виводив на цілих сторінках слова: "тиранічно" або "антиконституційний", вимальовуючи кожну літеру.

Стара Мегюден увесь час, аж доки Флоран не йшов додому, крутилася біля столу, незадоволеио бурмочучи собі під ніс. Вона, як і раніше, відчувала до Флорана непримиренну злобу. На її думку, безглуздо було силувати дитину вчитися по вечорах, у той час, коли діти повинні спати. Вона, безперечно, виставила б "худого довгаля" за двері, коли б старша дочка, після жорстокої сцени, не заявила їй просто у вічі, що переїде на окрему квартиру, якщо їй не дозволять приймати в себе, кого вона хоче. А втім, ця суперечка щовечора розпочиналася знову.

Що хоч кажи, – товкла своє стара, – а в нього наврочливі очі... Всі худі – люди непевні. Худий ніякого сумління не має... Я ніколи не бачила між ними путньої людини. А в цього живіт запав, вір моєму слову: адже він плаский, як дошка... Та й на обличчя препоганий! Мені вже шістдесят другий минає, а й то я не спокусилася б на такого!

Вона говорила так, бо помічала, до чого йдеться, і над усе вихваляла Лебігра. Той справді залицявся до красуні Нормандки; він носом чув добрий посаг і вважав, що молода жінка буде чудово виглядати за прилавком. І тітка Мегюден вихваляла його: цей принаймні не такий худий і сильний, мабуть, як турок. Вона доходила до того, що захоплювалася товстими литками Лебігра. Проте дочка тільки знизувала плечима і їдко відповідала:

– Начхати мені на його литки. Не потребую я нічиїх литок... Я роблю, що хочу.

А якщо мати невгавала і починала надто відверто висловлювати їй свої думки, дочка з досади кричала:

– Та чого ви причепилися до мене? Лізете, де вас не питають! Та нічого такого й немає. А якби й було, то вас не спитаюся, так і знайте. Дайте мені спокій!

І вона йшла до себе в кімнату, гучно грюкнувши дверима. Луїза забрала в домі владу в свої руки і зловживала цим. Почувши підозріле шарудіння, стара Мегюден уставала вночі боса й наслухала під дверима, чи не прийшов до її дочки Флоран. Але Флоран придбав собі ще гіршого ворога в домі Мегюденів. Тільки він приходив, Клер мовчки підводилася, брала свічку і йшла до своєї спальні, по той бік площадки. Чути було, як вона замикалася, двічі з приглушеною злістю повернувши ключ у замку. Якось увечері, коли її сестра запросила вчителя на обід, дівчина сама зварила собі їсти на площадці і попоїла в себе в кімнаті. Часто вона зачинялася в своїй кімнаті, і її не бачили цілими тижнями. Дівчина залишалася така сама лагідна на вигляд, але вперта в своїх примхах, недовірливо поглядаючи з-під блідорудих кучерів на людей очима полохливого звірятка. Стара Мегюден хотіла відвести з нею душу, однак, заговоривши про Флорана, побачила, що Клер просто осатаніла. Тоді, остаточно образившись, стара почала кричати скрізь, що вона зовсім покинула б дочок, якби не боялася, що без неї вони загризуть одна одну.

Одного разу, виходячи від Мегюденів, Флоран побачив, що двері до кімнати Клер одчинені. Дівчина стояла на порозі, червона, як маківка, і дивилася на нього. Вороже ставлення Клер дуже засмучувало Флорана. Та через свою несміливість він не наважувався заговорити з нею. Того вечора він, напевне, зайшов би до її кімнати, коли б не побачив на площадці верхнього поверху бліде обличчя мадмуазель Саже, що дивилася вниз через поручні. Флоран пройшов мимо, не зупинившись; не встиг він спуститись і на десять східців, як двері дівочої кімнати грюкнули з такою силою, що аж стіни задрижали. З цього мадмуазель Саже зробила висновок, що двоюрідний брат мадам Кеню живе з обома сестрами.

А Флоран і в голові не мав цих красунь. Він ставився до жінок, як чоловік, що не користується у них ніяким успіхом. До того ж, абстрактні

мрії послаблювали в ньому фізичну пристрасть. Він згодом із щирою приязню почав ставитися до Нормандки; вона мала добре серце, коли не задирала носа. Але далі від цього Флоран не йшов. Увечері біля лампи, коли Луїза надто близько присувала свій стілець, мов бажаючи краще розглянути Мюшове писання, йому навіть неприємно було відчувати її повне тепле тіло. Вона здавалася йому колосальною, надто важкою, майже небезпечною з своїми велетенськими грудьми; він одсував далі гострі лікті, відхиляв сухі плечі в невиразному страху, щоб не загрузнути в цьому тілі, його худі кістки нили від дотику до жирного бюста. Він опускав голову, наїжувався ще більше, ніяковіючи від міцного запаху жінки. Коли її блузка трошки розстібалася, Флоранові здавалось, наче з-поміж двох сніжнобілих хвиль підіймається і віє йому в лице пара могутнього життя, дихання здоров'я, що не прохололо ще і трохи нагадує сморід ринку в задушливі липневі вечори. Цей міцний гострий запах, яким пропахла тонка шовковиста шкіра, жирний випіт морської риби, що поширювався від розкішних грудей, від царствених рук, від гнучкого стану, домішувався до запаху жіночого тіла. Луїза випробувала всі запашні мила; вона милася й обливалася водою; але тільки-но проходила свіжість після купання, як кров знову розносила по всьому її тілу нудний запах лососини, мускусний, як у фіалки, аромат корюшки, їдкий дух оселедців і скатів. При кожному коливанні її спідниць виділялися випари; вона рухалась, овіяна подихом твані й намулу; своєю огрядною постаттю богині, чистою і матовобілою шкірою Нормандка була схожа на античну мармурову статую, яка потрапила на морське дно і яку випадково витягли на берег рибальські сіті. Флоран страждав; вона не хвилювала його жодним бажанням, бо його чуття не зносили запахів рибного ряду в денну спеку; дебела краса Луїзи дратувала його; ця жінка була просякнута чимсь надто солоним, надто гірким і водночас огидним.

А мадмуазель Саже всіма богами присягалася, що Флоран – Луїзин полюбовник. Вона посварилася з красунею Нормандкою за камбалу в десять су ціною і після цієї сварки виявляла велику приязнь до красуні Лізи. Таким способом стара сподівалася краще розвідати те, що вона називала "каверзами Кеню". Флоран усе ще не давався їй до рук, і вона

сама казала, що їй світ не милий, хоч і не розповідала, через що. Молода дівчина, що бігає за хлопцем, не могла б бути в гіршому розпачі через неуспіх, ніж ця огидна баба, яка відчувала, що таємниця двоюрідного брата вислизає з її рук. Вона підстерігала його, стежила за ним, викривала його, підглядала за ним на кожному кроці і сатаніла від злості, що її ненаситна цікавість не могла бути задоволена. Коли Флоран приходив до Мегюденів, Саже не покидала поручнів сходів. Згодом вона зрозуміла, що красуню Лізу дуже дратує приязнь Флорана до "цих жінок". Тоді вона щоранку почала приносити до ковбасної новини з вулиці Пірует. У холодні дні вона заходила до крамниці, зморщена, зіщулена від морозу і клала свої посинілі руки на мельхіорову грілку, щоб відійшли змерзлі пальці. Нічого не купуючи, язиката панна стояла біля прилавка, повторюючи тоненьким голоском:

– Аякже, і вчора там був; просто не вилазить від них... Нормандка на сходах назвала його "мій миленький" .

Мадмуазель Саже трошки прибріхувала, щоб довше побути втеплі. Другого дня, після того як їй здалося, наче Флоран вийшов з кімнати Клер, вона прилетіла до

Лізи й добрих півгодини розписувала їй цю історію. Який, сором! Тепер їх двоюрідний брат переходить з одної постелі на іншу.

– Я сама бачила, – розпиналася стара. – Коли Нормандка йому надокучить, він навшпиньках переходить до блондинки. Вчора, вийшовши від неї, ваш братік, мабуть, хотів повернутися до товстої брюнетки, та помітив мене – і кинувся навтіки. Цілісіньку ніч я тільки й чую, як риплять двері, просто кінця немає... А стара Мегюден спить собі в комірчині між кімнатами дочок!

Ліза презирливо кривилась; вона говорила мало, тільки своєю мовчанкою заохочуючи Саже плескати далі. Та зате ковбасниця уважно

слухала. Коли стара діва починала розписувати надто брудні подробиці, мадам Кеню мурмотіла:

– Ні, ні, будь ласка, без цього. І існують же на світі такі жінки!

На це мадмуазель Саже відповідала їй, що не всі ж такі чесні, як мадам Кеню. Далі стара вдавала, що вона дуже поблажлива до Флорана. Відомо ж, що чоловіки бігають за кожною спідницею; до того ж, він, мабуть, і нежонатий? І, ніби між іншим, вона ставила інші запитання. Та Ліза ніколи не гудила Флорана; вона тільки знизувала плечима й закушувала губу. А коли мадмуазель Саже виходила, то з огидою поглядала на покришку грілки, де на блискучому металі залишалися каламутні плями від маленьких рук старої.

– Огюстіно! – гукала хазяйка. – Принесіть ганчірку витерти грілку. Це бридко!

Відтоді суперництво між красунею Лізою та красунею Нормандкою стало жахливим. Красуня Нормандка була переконана, що відбила у свого ворога полюбовника; а ковбасниця аж сатаніла від злості на цю негідницю, що, нарешті, знеславить їх, перетягши до себе тихоню Флорана. Кожна вносила в цю боротьбу свій темперамент. Одна набирала спокійного і презирливого вигляду гідної дами, що підбирає свої спідниці, щоб не торкнутися болота; друга, нахабніша, реготала зухвалим сміхом, навмисне займаючи всю широчінь тротуару, як бретер, що шукає зачіпки для дуелі. Їхні зустрічі вдень притягали увагу рибного ряду. Красуня Нормандка, побачивши Лізу на порозі ковбасної, робила так, щоб тільки пройти повз неї і зачепити її своїм фартухом. Тоді їхні погляди перехрещувались, гостро й блискавично швидко, мов крицеві леза шпаг. Красуня Ліза, з свого боку, приходячи до рибного ряду, з огидою кривилась, наближаючись до прилавка старшої Мегюден; вона купувала велику рибину, палтуса або лосося в сусідньої торговки, викладаючи гроші на мармур, бо помітила, що це зачіпає Нормандку, – та переставала реготати. Якщо вірити словам суперниць, то одна з них продавала саму тільки вонючу рибу, а друга торгувала лише гнилим

м'ясом. Але головними бойовими постами були для них прилавок Нормандки в рибному павільйоні і прилавок Лізи в крамниці, звідки вони відкривали вогонь через вулицю Рамбюто. Обидві важно сиділи на своїх місцях у довгих білих фартухах, пишно причепурені та обвішані коштовностями. Бій починався з самого ранку.

– Дивіться, гладка корова уже встала! – кричала красуня Нормандка. – А шнурує себе ця бабища, мов ковбасу зав'язує! Ось як, ковбасниця наділа суботній комірець і вирядилась у своє старе поплінове плаття!

У цей же час, по той бік вулиці, красуня-ковбасниця говорила своїй продавщиці:

– Гляньте, Огюстіно, на цю тварюку, що витріщає на нас очі... Ну, і гарна ж вона стала від безпутного життя!.. Бачите, які сережки начепила? Здається, великі діамантові, правда? Просто шкода бачити самоцвіти на такій паскуді.

– Та що вони їй коштують! – підлесливо додавала Огюстіна.

Коли в кого-небудь з них з'являлась нова коштовність, то для однієї це була перемога, а друга мало не вмирала від заздрощів. Цілий ранок вони ревнували одна одну до покупців і були в поганому настрої, якщо їм здавалося, що в "тієї кобили навпроти торгівля йде краще". Потім вистежували, в кого який сніданок; кожній було відомо, що друга їсть; вони стежили навіть за перетравленням їжі у ворожому таборі. Після полудня вони сідали, одна посеред свого вареного м'яса, а друга – посеред морської риби, і виставлялися одна перед одною, ображаючи одна одну без кінця. Ця година вирішувала успіх дня. Красуня Нормандка вишивала, вишукуючи добірні тонкі взірці, що дуже дратувало Лізу.

– Краще б вона панчохи своєму синові залатала, онде бігає босий... Ач яка шляхетна панночка з червоними лапами, що смердять рибою!

Сама ковбасниця звичайно плела.

– І все вона ту саму шкарпетку плете, – казала друга. – Просто спить над роботою, бо багато їсть. Якщо її рогатий чоловік чекатиме тих шкарпеток, то ноги собі повідморожує.

До самого вечора залишались вони невблаганні, гудячи кожного відвідувача, що заходив до суперниці, і виявляли таку далекозорість, що від їхнього погляду не уникала жодна дрібниця, тоді як інші жінки щиро признавалися, що на такій відстані нічого не можуть побачити. Мадмуазель Саже була просто в захваті від пильних очей мадам Кеню, коли та одного раз розглянула подряпину на лівій щоці рибної торговки.

– Та з такими очима, – казала вона, – можна бачити крізь зачинені двері!

Вечоріло, а наслідок бою часто ще не був вирішений. Іноді одна ворожа сторона бувала переможена, але то тільки до наступного ранку, коли вона брала реванш. У кварталі закладалися: хто за красуню Лізу, а хто за красуню Нормандку.

Суперниці дійшли до того, що заборонили своїм дітям розмовляти між собою. Раніше Мюш і Поліна дуже дружили; Поліна у накрохмалених спідничках, як і належить пристойній панночці, Мюш – обдертий забіяка, завжди з лайкою на устах, дуже добре вмів гратись у візника. Коли вони гралися вдвох на широкому тротуарі проти павільйону морської риби, Поліна зображувала запряжений візочок. Та ось одного разу, коли Мюш з наївним виглядом прибіг за своєю маленькою приятелькою, красуня Ліза вигнала його з крамниці, назвавши вуличним хлопчиськом.

– Небезпечно знатися з невихованими дітьми, – сказала вона. – А в цього такі погані приклади перед очима; я завжди неспокійна, коли він грається з моєю дочкою.

Хлопцеві тоді було сім років. Мадмуазель Саже, яка була свідком цієї сцени, додала:

– А правда, правда! Цей шибеник вічно возиться з сусідськими дівчиськами... Нещодавно його спіймали в льоху з донькою вугляра.

Мюш, плачучи, прибіг і розповів матері своє горе. Нормандка оскаженіла від люті. Вона хотіла розтрощити всю ковбасну Кеню-Граделів, та задовольнилася тим, що добре набила Мюша.

– Посмій тільки зайти до них ще раз, – погрожувала вона, – я так тобі дам, що знатимеш!

Проте справжньою жертвою обох жінок був Флоран. Адже, по суті, це він озброїв їх одну проти одної; вони воювали тільки за нього. З часу його приїзду все пішло шкереберть; він компрометував, дратував, каламутив цих людей, які без нього жили в ситому благополуччі. Красуня Нормандка ладна була видерти йому очі, коли бачила, що він довго сидить у Кеню; вона хотіла полонити його тільки з войовничого запалу, на злість Лізі. А Ліза була ніби суддею поганих вчинків свого дівера, бо його зв'язок з обома сестрами Мегюден став посміховиськом на цілий квартал. Ковбасниця була тяжко ображена, проте намагалась не виявляти своїх ревнощів, – ревнощів досить своєрідних; незважаючи на презирство до Флорана й байдужість чесної жінки, Ліза обурювалася щоразу, коли він виходив з ковбасної і йшов на вулицю Пірует, щоб там, як вона вважала, розкошувати забороненими насолодами.

Вечорами за обідом у Кеню вже не було колишньої сердечності. Чистота їдальні набувала їдкого й образливого вигляду. Флоран відчував німий докір, наче осудження в ясному дубі меблів, у надто чистій лампі і зовсім новій рогожі. Він боявся тепер їсти, щоб не накришити хліба і не замастити тарілки. Проте Флоран був такий простодушний, що не помічав усього цього. Він вихваляв усім доброту своєї невістки. І справді,

Ліза залишалася дуже лагідною й говорила йому, посміхаючись, ніби жартуючи:

– Ото дивно, тепер ви добре їсте, а однаково не повнієте... Їжа не йде вам на користь.

Кеню голосно сміявся, плескав брата по животу й запевняв, що Флоран міг би з'їсти всю ковбасну і все одно у нього не наросло б сала й на два су. А тимчасом Лізина поведінка означала ту ворожнечу й недовір'я до худих людей, які стара тітка Мегюден висловлювала більш грубо; тут був і натяк на Флоранову розпусту, хоч Ліза в розмові з ним ніколи не згадувала красуні Нормандки. Коли якось Кеню спробував був пожартувати з цього приводу, Ліза з таким крижаним холодом сприйняла це, що добрий чоловік більше не зважувався на подібні дотепи. Після десерту вони деякий час сиділи втрьох в їдальні. Флоран, помітивши, що Лізі неприємно, коли він одразу ж по обіді йде, намагався зав'язати розмову. Ліза сиділа близько коло нього, проте не здавалася йому такою теплою й живою, як Луїза. Від неї не тхнуло гострим ароматом добірної морської риби; Ліза вся пропахла салом, запахом першосортного м'яса, від якого нудило. Жодної зморшки, що свідчила б про якесь внутрішнє хвилювання, не було на її туго натягненому корсажі, і вся постать красуні-ковбасниці була на вигляд такою твердою, що, здавалося, найменший дотик до неї стривожив би кістки худої людини більше за ніжну близькість Нормандки. Гавар признався йому якось, під великим секретом, що мадам Кеню безумовно красуня, але йому подобаються жінки "без такої міцної броні".

Ліза уникала говорити з чоловіком про його брата. Звичайно вона всіляко намагалася підкреслити своє невичерпне терпіння. Крім того, ковбасниця вважала нечесним ставати між двома близькими родичами без надто серйозної причини. За її словами, вона була дуже добра, але не треба надто зловживати її добрістю. Тепер вона виявляла велику терпимість. Безпристрасна, бездоганно ввічлива, вдавано байдужа, вона поки що ретельно уникала натякати Флоранові, який тепер уже був на службі, що він безплатно користувався у них кімнатою і харчами;

звичайно, вона не взяла б від нього ніякої плати, вважаючи таку дріб'язковість надто низькою для себе, але Флоран міг би хоч снідати не в них. Якось Ліза зауважила Кеню:

– Ми тепер ніколи не буваємо вдвох. Коли нам хочеться поговорити між собою, то треба чекати, поки ляжемо спати.

А одного вечора сказала, лежачи в постелі:

– Адже твій брат заробляє півтораста франків, правда? Дивно, що він нічого не може відкласти, щоб купити білизну. Я знову мусила дати йому три твої старі сорочки.

– Ну то й що з того! – заперечив Кеню. – Брат не вибагливий, хай собі витрачає гроші, як хоче.

– Атож, звичайно, – прошепотіла Ліза, ухиляючись від суперечки, – я ж не до того кажу... Чи він їх витрачає з користю, чи ні – це не наша справа.

Та ковбасниця була переконана, що дівер витрачає всю свою платню на Мегюденів. Один тільки раз Лізі увірвався терпець, і вона не стрималась, хоч завжди була дуже врівноважена, завдяки своєму темпераменту і розсудливості. Нормандка подарувала Флоранові чудового лосося. Той, зніяковівши, не насмілився відмовитися, щоб не образити торговки, і приніс рибу красуні Лізі.

– Звеліть з неї зробити паштет, – сказав він простодушно.

Невістка глянула йому прямо у вічі, і губи в неї побіліли.

– Що ж, по-вашому, ми не маємо чого їсти? – запитала вона, силкуючись стриматися. – Хвалити бога, в нас і свого досить!.. Заберіть цього лосося!

– Ну, тоді хоч звеліть зварити його для мене, – казав далі Флоран, здивований її гнівом. – Я сам з'їм.

Тут Ліза не витримала:

– Здається, наша хата – не заїзд! Кажіть тим, хто вам дарунки робить, щоб самі варили вам рибу, якщо мають охоту, а мені зовсім не хочеться бруднити свої каструлі... Заберіть лосося, чуєте!

Вона ладна була викинути рибу на вулицю. Флоран відніс рибу до Лебігра, і Розі звеліли зробити з неї паштет. А ввечері вони всією компанією з'їли той пиріг у заскленому кабінеті, причому Гавар на додачу замовив за свої гроші устриць.

Флоран поволі звик проводити свої вечори у винарні. Там у палких суперечках він давав волю своєму політичному ентузіазму. Тепер, коли він зачинявся у своїй мансарді попрацювати, його навіть інколи дратувала мирна тиша цієї кімнати. Теоретичні шукання волі не задовольняли Флорана; йому треба було зайти до Лебігра і відвести душу в розмовах, слухаючи гострі висновки Шарве, захоплюючись палкими поривами Логра. У перші дні цей галас, цей потік слів був йому не до вподоби. Він ще відчував їх пустоту. Та згодом потреба в забутті, в збудженні зрештою перемогла; йому хотілося, щоб його спонукали до одчайдушної рішучості, яка заспокоїла б його болісні вагання. Повітря кабінету, де тхнуло лікерами й тютюновим димом, паморочило Флоранові голову, давало йому приємне забуття, заколисувало так, що найнеймовірніші речі починали здаватися можливими. Потроху Флоранові сподобались обличчя постійних відвідувачів кабінету, йому було приємно зустрічати їх і за звичкою подовгу сидіти з ними. Привітне бородате лице Робіна, строгий профіль Клемане, худорлявість блідого Шарве, горб Логра, Гавар, Олександр, Лакайль починали займати в його житті все більше місце. Від цих розмов Флоран мав майже чуттєву насолоду. Коли він брався за мідну ручку дверей кабінету, то ніби почував, що вона, як жива, гріє йому пальці і повертається сама собою. Він би не відчув більшої насолоди, потискуючи гнучку жіночу руку.

І справді, в кабінеті відбувалися серйозні події. Якось Логр розійшовся більш ніж звичайно і почав люто гатити кулаками по столу, заявляючи, що коли б вони були справжні мужчини, то повалили б уряд. І оцінювач додав, що їм треба тепер же домовитись, якщо вони хочуть бути готові до моменту розгрому. Потім, усівшись тісним колом і притишивши голоси, присутні умовилися сформувати маленьку групу, яка була б готова до будь-яких несподіванок. З того дня Гавар пройнявся переконанням, що він член таємного товариства і бере участь у змові. Гурток не розростався, проте Логр обіцяв звести його з іншими групами, які він знав. Коли весь Париж буде в їхніх руках, вони примусять Тюїльрі затанцювати. Тут пішли нескінченні дискусії, що тривали кілька місяців, обговорювались організаційні питання, висловлювалися думки про мету й засоби, виступали на сцену стратегія й питання про майбутній уряд. Тільки-но Роза приносила грог для Клемане, пива для Шарве та Робіна, чорну каву для Логра, Гавара і Флорана й маленькі чарочки Лакайлю та Олександрові, одразу ж кабінет щільно зачиняли, і розпочиналося засідання.

Шарве і Флоран, природно, були головними сперечальниками. Гавар звичайно не міг удержати свого язика і потроху розповів історію заслання до Кайєнни. Це створило Флорану ореол мученика. На цій підставі Гавар вимагав, щоб Флоранові особливо довіряли. Одного вечора торговець живністю не витримав нападок на свого приятеля, якого в ту хвилину не було у винарні, і вигукнув:

– Не чіпайте Флорана, його було заслано до Кайєнни!

Але Шарве чомусь образила така перевага.

– Кайєнна, Кайєнна, – пробурмотів він крізь зуби. – Зрештою там не так уже погано, як кажуть.

І він намагався довести, що заслання – це дрібниця, що найбільше страждання – це залишитись у пригнобленій країні, не сміючи розкрити

рота перед лицем торжествуючого деспотизму. Проте якщо його самого 2 грудня не заарештували, то це не його провина. Шарве навіть натякнув: що ловлять тільки дурнів. Ці приховані заздрощі зробили з нього постійного супротивника Флорана. Дискусії звичайно зводились до обміну думками між ними двома. І вони говорили цілими годинами, тоді як інші мовчали, причому ніхто з них, ні Шарве, ні Флоран, ні разу не визнав себе переможеним.

Найулюбленішою темою були реформи в країні після перемоги.

– Ну, ми переможемо, а далі? – починав Гавар.

І кожен висловлював свою думку, бо перемогу вважали викінченою справою. Вони поділилися на два табори. До табору Шарве, де проповідували ебертизм, – приєдналися Логр і Робін. Флоран, який увесь час плекав гуманітарні мрії, вважав себе соціалістом і спирався на Лакайля та Олександра. Що ж до Гавара, то він не заперечував проти насильства; але через те що йому часом дорікали за його власне багатство, глузували з цього, то він сердився і називав себе комуністом.

– Слід зробити грунтовну чистку, – вимовляв Шарве уривчасто, мов рубав сокирою. – Стовбур дерева гнилий, треба його зрубати.

– Атож, – підхоплював Логр, устаючи, щоб здаватися вищим, і задіваючи горбом перегородку, яка починала дрижати. – Все полетить до біса, я вам кажу... А там побачимо!

Робін схвально кивав головою, його мовчанка ставала радісною, коли пропозиції набирали революційного забарвлення. При слові "гільйотина" очі його ставали зовсім ніжними; він примружував їх, немов бачив перед собою знаряддя кари, і це зворушувало його. Мовчазний Робін тихенько терся підборіддям об головку свого ціпка, невиразним бурмотінням висловлюючи своє задоволення.

– А проте, – зауважував Флоран трохи сумним, голосом, – хоч ви і зрубаєте дерево, однаково треба зберегти насіння... Я, навпаки, гадаю, що й саме дерево слід залишити, прищепивши йому нові життєві сили... Політичну революцію, як бачите, вже здійснено; тепер треба подбати про трудящого, про робітника; наш рух мусить бути тільки соціальним, і я не повірю, щоб нам вдалося зупинити народ, коли він захоче взяти своє. Народ утомився, він вимагає своєї частки!

Ці слова захоплювали Олександра, його добре обличчя сяяло, коли він запевняв, що народ справді втомився.

– І ми вимагаємо своєї частки, – додавав Лакайль погрозливо. – Всі революції були на користь буржуїв. Досить з них. У цій революції вже настане наша черга!

Тут виникала незгода. Гавар пропонував загальний переділ усього, Логр заперечував, кажучи, що не шанує грошей. Тоді Шарве, покриваючи гамір гучним голосом, вів розмову сам:

– Егоїзм класів – одна з найміцніших твердинь тиранії. Погано, якщо народ буде егоїстом. Коли нам він допоможе, то дістане свою частку... Чого мені битися за робітника, якщо він не хоче битися за мене? Та, власне, не в тому річ! Потрібно буде не менше десяти років революційної диктатури, щоб привчити таку країну, як наша Франція, користуватися волею.

– До того ж, – додавала рішуче Клемане, – пролетаріат ще не дозрів, ним треба керувати.

Вона рідко вступала в розмову. Ця серйозна висока жінка, одна серед чоловіків, слухала розмови на політичні теми з серйозним, професорським виглядом. Прихилившись спиною до перегородки, вона пила маленькими ковтками грог, раз у раз поглядаючи на співрозмовників. Брови її хмурились, ніздрі роздувалися; ці мовчазні

знаки згоди чи заперечення доводили, що вона все розуміє і має цілком певну думку про найскладніші речі. Час од часу Клемане скручувала цигарку, пускала кутиком рота тоненькі струмені диму і прислухалась уважніше. Здавалося, що вона є арбітром дебатів і по їх скінченні має роздати учасникам нагороди. Клемане, мабуть, вважала за краще залишатися жінкою і утримуватись від висловлювань, гадаючи, що не личить їй розпалятись, як чоловікові. Тільки під час гарячої суперечки вона кидала якесь зауваження або робила висновок, що складався з одного слова; на думку Гавара, вона могла заткнути за пояс навіть самого Робіна. В глибині душі конторниця вважала себе набагато розумнішою від цих панів. Вона відчувала повагу тільки до Робіна, часто подовгу дивилась на нього великими чорними очима, милуючись його мовчазністю.

Флоран, як і всі інші, не звертав уваги на Клемане. Для них вона була чоловіком. Їй так енергійно трясли руку, що могли вивихнути плече. Якось Флоран був присутній при славнозвісному зведенні грошових рахунків. Клемане одержала платню, і Шарве хотів позичити в неї десять франків. Але вона відмовила, говорячи, що спочатку їм треба зробити розрахунок. Вони жили на правах вільного подружжя і грошової незалежності: кожне з них акуратно оплачувало витрати. За таких умов, казали вони, ніхто з них нічогісінько не винен другому і не стає рабом другого. Плата за квартиру, за харчі, за прання білизни, за дрібні розваги – все це у них записувалося, підраховувалось, і потім підбивались підсумки. Того вечора Клемане, перевіривши рахунки, довела Шарве, що він уже винен їй п'ять франків... Після цього вона видала йому десять франків і сказала:

– Запам'ятай, що тепер ти винен мені п'ятнадцять франків... Ти повернеш мені їх, коли одержиш за уроки маленькому Легюдьє.

Коли кликали Розу, щоб розрахуватися, кожне з них виймало з кишені по кілька су, що припадали по рахунку. Шарве жартома навіть називав Клемане аристократкою за те, що вона замовляла собі грог; він казав, наче його подруга хоче його принизити, даючи зрозуміти, що він

заробляє менше за неї. Та воно так насправді і було, і в сміху вчителя звучав протест проти цього вищого заробітку, бо це принижувало його, хоч він і проповідував теорію рівності чоловіка й жінки.

Хоч суперечки і не призводили ні до чого, зате приємно хвилювали всю чесну компанію. З кабінету долинав страшенний гамір; матове скло перегородки бряжчало, як барабанна шкура. Часом галас цабував таких розмірів, що Роза, наливаючи за прилавком чарку якомусь блузнику, схвильовано повертала голову, незважаючи на свою флегматичність.

– Ну, мабуть, побилися! – казав блузник, ставлячи порожню чарку на прилавок і втираючись тильною стороною руки.

– Не страшно, – спокійно відповідав Лебігр. – Пани розмовляють.

Лебігр, дуже суворий у ставленні до інших клієнтів, дозволяв політиканам горлати скільки заманеться і ніколи не робив їм жодного зауваження. Він цілими годинами просиджував на лаві за прилавком у самій жилетці, спершися великою головою на дзеркало і стежачи сонними очима за рухами Рози, що відкривала пляшки або витирала столи ганчіркою. Коли Лебігр був у доброму настрої, а дівчина стояла перед ним і, закачавши рукава, виполіскувала чарки в басейні, вробленому у прилавок, він непомітно для сторонніх боляче щипав її за литки; Роза сприймала це з задоволеною посмішкою. Дівчина навіть не здригалася, хоч Лебігр часом щипав її аж до крові, і тільки казала, що не боїться лоскоту. Але, сидячи в сонній атмосфері винних випарів і гарячого блиску, господар винарні нашорошував вуха, бажаючи все-таки знати, що відбувається в кабінеті. Коли голоси підвищувались, він спирався на перегородку спиною і навіть, відчинивши двері, заходив і сідав на хвилину, ляснувши Гавара по нозі. Там він з усім погоджувався, киваючи головою. Торговець живністю казав, що хоч цей чорт Лебігр і не промовець, проте на нього можна звіритися, "коли почнеться веремія".

Та якось вранці на Центральному ринку між Розою і торговкою рибою зчинилася страшна сварка через кошик з оселедцями, який Роза ненароком перекинула. І тут Флоран почув, як лаяли шановного Лебігра, називаючи його "паршивим шпигуном", "брудною ганчіркою префектури". Коли інспектор нарешті відновив спокій, йому багато дечого розповіли про Лебігра: він служить у таємній поліції, це добре знав увесь квартал. Ще до того, як мадмуазель Саже почала відвідувати його винарню, вона казала, що зустріла його одного разу, коли він ішов з доносами. До того ж, він був грошовитою людиною, лихварем, давав дрібним торговцям позички на один день і постачав їм напрокат візки, за що брав великі проценти. Флоран був дуже схвильований. Того ж вечора він визнав за свій обов'язок переказати все це компанії.

Однак відвідувачі винарні тільки знизали плечима й посміялися з нього за таку підозріливість.

– Бідний Флоран боїться, – підступно зауважив Шарве. – Він гадає, що, коли побував у Кайєнні, то вся поліція стежить за ним.

Гавар ручився чесним словом, що Лебігр "добряча людина" і "чиста душа". Але найбільше обурювався Логр, аж стілець тріщав під ним: горбань лаявся і заявляв, що далі так не піде; коли кожного підозрювати у змові з поліцією, то краще він, Логр, сидітиме вдома й кине до чорта всю політику. Хіба не насмілилися сказати це саме про нього, про Логра, хоч він бився в 48-му і 51-му році і двічі мало не потрапив на заслання! Випнувши нижню щелепу, він кричав на все горло, поглядаючи на присутніх так, мов хотів силоміць вбити їм у голову переконання, що він не має ніякого відношення до мерзенних шпигунів, його обурені погляди викликали в інших заперечливі жести. Тільки Лакайль, почувши, що Лебігра обвинувачують у лихварстві, мовчки схилив голову.

Почалися дискусії про політику, і цей випадок забувся.

Відтоді, як Логр подав думку створити таємне товариство, Лебігр ще міцніше потискав руки відвідувачам кабінету. Насправді ж йому від них перепадав малий прибуток, бо вони ніколи не брали другої порції. Приятелі розсудливо зберігали питво під час палкого обговорення політичних та соціальних теорій і випивали останню краплю з келихів чи склянок перед самим виходом з винарні. Опинившись на свіжому повітрі, з запаленими очима, з шумом у вухах, вражені темрявою і тишею на вулиці, вони починала тремтіти від нічного холоду та вогкості. Роза причиняла віконниці в кабінеті. Вичерпавши всі слова, все красномовство, стомлені друзі потискали одне одному руки і розходилися; кожен обдумував свої аргументи і жалкував, що не може внушити іншим своїх переконань. Кругла спина Робіна, похитуючись, зникала в напрямку вулиці Рамбюто, а Шарве і Клемане ішли поруч через Центральний ринок до Люксембурзького парку, по-військовому стукаючи підборами і продовжуючи суперечку з приводу якогось пункту з галузі політики або філософії. Вони ніколи не ходили під руку.

Змова достигала поволі. На початку літа ще обговорювалося питання про необхідність "рішучих дій". Флоран, який спершу не погоджувався ні з ким, нарешті повірив у можливість революційного руху. Він серйозно взявся за це, складав замітки, накреслював на папері плани. Інші, як і раніше, тільки вели розмови. Потроху Флоран безроздільно віддався цій ідеї, над якою цілими вечорами міркував і мучився. Ця ідея так захопила його, що він привів до Лебігра свого брата Кеню, зрозуміло, не думаючи, що наражає його на небезпеку. Флоран, як і колись, вбачав у Кеню свого учня і навіть визнав за свій обов'язок направити ковбасника на добру путь. Кеню був зовсім новачком у політиці. Та, просидівши у винарні п'ять-шість вечорів, він почав дивитись на речі очима Флорана. Коли не було поруч красуні Лізи, він слухняно і з пошаною ставився до Флоранових слів. А втім, найбільше спокусило його те, що він разом з усіма бере участь у пиятиці; йому подобалося залишати свою ковбасну, зачинятись у цьому кабінеті, де так голосно кричали і де присутність Клемане надавала всьому, як він думав, підозрілого, пряного присмаку. Тепер він абияк готував свої ковбаси, поспішаючи до компанії, бо не хотів пропустити ні слівця з дискусій, які здавалися йому надзвичайно

розумними, дарма що він часто нездатний був простежити за ними до кінця. Красуня Ліза добре помічала, що він поспішає піти, але нічого поки що не казала. Коли Флоран забирав із собою її чоловіка, вона стояла на порозі, трохи бліда, і суворим поглядом проводжала їх аж до винарні Лебігра.

Якось увечері мадмуазель Саже з віконця своєї мансарди побачила силует Кеню на фоні матового скла великого вікна кабінету, що виходило на вулицю Пірует. Вона влаштувала собі чудовий спостережний пункт напроти цього вікна, схожого на молочнобілий транспарант, де вирисовувалися тіні чоловіків, в яких раптом витягалися носи, виступали щелепи; їх величезні руки несподівано ще більше виростали, тоді як самих постатей не було видно. Це дивовижне розтягання окремих частин тіла, ці німі пристрасні рухливі профілі, що виказували сторонньому спостерігачеві з вулиці палкі суперечки відвідувачів кабінету, примушували стару стояти за серпанковими завісками доти, поки транспарант не ставав темним. Вона нюхом чула тут щось "чортівське".

Згодом мадмуазель Саже навчилася розпізнавати тіні по руках, по волоссі, по одежі. В цій плутанині стиснутих кулаків, розкуйовджених голів, похилих плечей, то ніби відривались і падали одні на одних, вона розрізняла знайомі обличчя й говорила: "А, це той довготелесий кузен; це старий жаднюга Гавар, а ось горбань і горголя Клемане". Коли силуети починали жвавіше рухатись і в безладному мигтінні нічого не можна було розібрати, у старої з'являлась непоборна потреба спуститися вниз і зайти до Лебігра подивитися, що там коїться. Саже купувала в нього смородинівку ввечері під приводом, що їй ранком "усі кості ломить" і що їй конче треба підкріпитися, перш ніж встати з постелі. Того дня, коли стара побачила масивну голову Кеню коло худої руки Шарве, що нервово жестикулювала, вона швидко прибігла до винарні, задихавшись, і, щоб виграти час, почала просити Розу помити їй пляшечку. Коли мадмуазель Саже мала вже виходити, то почула голос ковбасника, що говорив з дитячою щирістю:

– Ні, більше вони нам не потрібні... їх треба добре повимітати, цю банду комедіантів, депутатів і міністрів!

Другого ранку, о восьмій годині, Саже була вже в ковбасній. Вона застала там мадам Лекер і Сар'єтту, які нахилилися до шафи з грілкою, вибираючи собі гарячі сосиски на сніданок. Стара діва втягла їх у свою сварку з красунею Нормандкою за камбалу на десять су, і вони обидві негайно перейшли на бік красуні Лізи. Тепер, на їхню думку, рибна торговка нічого не була варта. І вони гудили як могли Мегюденів, непутящих дівок, що цінували в чоловіків тільки гроші. Справа в тому, що мадмуазель Саже дала зрозуміти мадам Лекер, начебто Флоран іноді уступав Гаварові одну із сестер, і вони вчотирьох пили й гуляли в Баратта, а платив за все монетами в сто су звичайно торговець живністю. Мадам Лекер мало не захворіла, і навіть очі в неї пожовтіли від розлиття жовчі.

Цього ранку Саже хотіла вразити саму мадам Кеню. Вона покрутилася перед прилавком і нарешті вимовила солодким голоском:

– А я бачила вчора пана Кеню. Еге ж, вони там дуже веселяться в кабінеті Лебігра і зчиняють такий гармидер!

Ліза повернулася лицем до вікна, трохи нашорошивши вуха, але не хотіла виявляти своєї цікавості. Мадмуазель Саже помовчала, сподіваючись, що її розпитуватимуть, а потім додала тихіше:

– Там з ними буває одна жінка... О, я нічого не кажу за пана Кеню, я нічого не знаю...

– Та це Клемане, – перебила її Сар'єтта. – Висока худа горголя, яка задається, бо в пансіоні вчилася. Вона живе з тим голодранцем-учителем!.. Я їх зустрічала разом; у них завжди такий вигляд, наче вони одне одного до участку тягнуть!

– Та я знаю, знаю, – продовжувала стара, яка добре знала і Шарве, і Клемане, але хотіла допекти ковбасниці.

А та й оком не моргнула і все ніби придивлялась до чогось дуже цікавого на Центральному ринку. Тут мадмуазель Саже, вдаючись до крайнього заходу, звернулася до мадам Лекер:

– Я хотіла вам сказати, що ви б добре зробили, якби порадили своєму зятеві бути обережнішим. У цьому кабінеті вони кричать таке, що аж волосся дибом стає. Їй-богу, чоловіки такі одчайдушні з своєю політикою! Коли б їх почув хто, то, як собі хочете, а це їм так не минулося б.

– Гавар робить, що захоче, – зітхнула мадам Лекер. – Тільки цього невистачало. Він мене зовсім доконає, якщо потрапить до в'язниці. – і в її каламутних очах блиснув вогник. Сар'єтта реготала, мотаючи головою, свіжа та рум'яна від ранішнього повітря:

– От Жюль, той вміє дати чосу всім, хто гудить імперію... Він казав мені, що їх слід у Сені втопити, бо жодна порядна людина їх не підтримає.

– О, – вела своє мадмуазель Саже, – то не велике лихо, коли необережне слово почує така людина, як я. Ви ж знаєте, я собі краще дала б руку відрубати... Ось, наприклад, пан Кеню вчора говорив...

Вона знову зупинилась. Ліза трохи поворухнулась.

– Пан Кеню говорив, що треба порозстрілювати всіх міністрів, депутатів – усю банду.

На цей раз ковбасниця зблідла і круто повернулась, стиснувши складені поверх фартуха руки.

– Це говорив Кеню? – уривчасто запитала вона.

– Атож, і ще багато чого, я всього й не пам'ятаю. Розумієте, я на власні вуха чула... Та ви не хвилюйтеся так, мадам Кеню. Ви ж знаете, що з мене й слова не витягти: я не маленька, розумію, що іноді необережний вираз може підвести людину під велику біду... Все між нами лишиться.

Ліза опанувала себе. Вона пишалася своїм зразковим, тихим сімейним життям і не допускала, щоб між нею й чоловіком постало якесь непорозуміння. Тому вона тільки знизала плечима, промовивши з посмішкою:

– Та все це дурниці, дітям на сміх.

Вийшовши на вулицю, три жінки погодилися, що в красуні дуже кумедно витягнулось обличчя. Всі вони – кузен, Мегюдени, Гавар і подружжя Кеню з своїми історіями, в яких люди нічого не можуть збагнути, погано скінчать. Мадам Лекер поцікавилась, що роблять з людьми, заарештованими за "політику". Мадмуазель Саже знала тільки, що вони десь зникають і ніколи не повертаються. А Сар'єтта зауважила, що, може, їх просто кидають у Сену, як того вимагав Жюль.

За сніданком і обідом ковбасниця уникала навіть натяків на вчорашнє. Ввечері, коли Флоран і Кеню пішли до Лебігра, в її погляді було не більше суворості, ніж напередодні. Але того вечора, як навмисне, обговорювали питання про майбутню конституцію, і коли компанія нарешті вийшла з кабінету, була перша година; віконниці вже зачинили, і політиканам довелося, зігнувши спину, виходити по одному через задні двері.

Кеню повернувся до себе з неспокійним сумлінням. Він тихесенько відчинив троє чи четверо дверей своєї квартири, йдучи навшпиньках з простягненими вперед руками, щоб не наткнутися на меблі. Все спало. Коли він увійшов до спальні, йому стало дуже прикро, що Ліза лишила там запалену свічку: свічка горіла в цілковитій тиші високим, меланхолійним полум'ям. Поки він роззувався і ставив черевики на

краєчок килима, годинник пробив пів на другу так дзвінко, що Кеню збентежено повернувся, боячись зробити різкий рух, і люто глянув на блискучого позолоченого Гутенберга з пальцем на книжці. Винуватець бачив тільки Лізину спину й занурену в подушку голову і відчував, що дружина, мабуть, не спить, а лежить, широко розплющивши очі, повернувшись лицем до стіни.

У широкій спині Лізи, з складками жиру на плечах, відчувався стримуваний гнів; її нерухомість крила в собі безапеляційне обвинувачення. Кеню, зовсім зніяковівши від такої суворості цієї спини, що ніби розглядала його, немов повновладний суддя, прослизнув під ковдру, погасив свічку й завмер. Він ліг скраєчку, щоб не зачепити жінки. Вона не спала – Кеню готовий був у цьому заприсягтись. Через деякий час він почав засинати в розпачі від упертої Лізиної мовчанки, не сміючи побажати їй на добраніч, почуваючи себе безсилим перед цією невмолимою масою, що не приймала його покори, загородивши собою постіль. Наступного дня Кеню спав довго. Коли він прокинувся, лежачи на самій середині постелі, до підборіддя вкритий периною, то побачив Лізу, що сиділа коло стола і приводила в порядок папери. Він так міцно спав після вчорашньої гулянки, що й не помітив, коли вона встала. Кеню набрався сміливості і спитав з глибини алькова:

– Чому ж ти мене не збудила? Що ти там робиш?

– Я прибираю в шухлядах, – відповіла вона спокійно, звичайним голосом.

йому відлягло від серця. Однак Ліза додала:

– Не відомо, що може статись, як раптом надійде поліція...

– Чому поліція?

– Тому, що ти тепер устряв у політику.

Він сів на постелі, обурений, остовпілий від цього несподіваного суворого нападу.

– Я встряв у політику? Я займаюсь політикою? – повторював Кеню. – Поліцію це не обходить: я себе не компрометую!

– Звичайно, ні, – підтвердила Ліза, знизавши плечима. – Ти тільки проповідуєш, що треба всіх порозстрілювати.

– Я? Я?

– І кричиш про це у винарні... Мадмуазель Саже чула твої теревені. Весь квартал тепер уже знає, що ти червоний.

Ковбасник раптом знову повалився на ліжко. Він ще не зовсім очуняв від сну. Лізині слова відбивалися в його вухах, мов стукіт грубих жандармських чобіт за дверима кімнати. Кеню подивився на жінку, зачесану, затягнену в корсет, у звичайному щоденному вбранні, – і остаточно розгубився, побачивши її такою пристойною в цих драматичних обставинах.

– Ти знаєш, я даю тобі повну волю, – сказала вона, помовчавши хвилину і продовжуючи розбирати папери. – Я не хочу, як то кажуть, командувати в домі... Ти тут хазяїн і можеш рискувати нашим становищем, підривати наш кредит, руйнувати дім... Згодом я тільки повинна буду боронити Полінині інтереси.

Кеню почав був протестувати, але дружина рухом руки зупинила його, додавши:

– Ні, нічого не кажи, я не хочу викликати тебе на сварку, навіть на пояснення... Ох, якби ти спитав моєї поради, якби ми раніше переговорили про все це, було б зовсім інакше! Даремно кажуть, нібито

жінки нічого не розуміють у політиці... Хочеш, я тобі скажу, яка в мене власна політика?

Вона встала і почала ходити від ліжка до вікна, стираючи пальцем порошинки, що насіли на блискуче червоне дерево дзеркальної шафи та на комод-туалет.

– Це політика порядних людей... Я вдячна урядові, коли моя торгівля йде добре, коли я можу спокійно обідати і не боятися, що завтра прокинуся від рушничних пострілів. Що, добре було в 48-му році? Дядько Градель, людина шановна, показував нам свої рахункові книжки за той час. Він втратив понад шість тисяч франків... Тепер, коли в нас імперія, товар має збут, усе продається. Ти не можеш цього заперечувати. Так чого ж ви хочете? Яка вам буде користь від того, що ви порозстрілюєте всіх?

Ліза зупинилася коло нічного столика, схрестивши руки й дивлячись просто на Кеню, який майже зник під периною. Він намагався пояснити, чого хотіли його приятелі, але заплутався в політичних та соціальних системах Шарве й Флорана. Ковбасник говорив про невизнані принципи, про настання ери демократії, про перетворення суспільства, перемішуючи все це дуже чудернацьким способом. Ліза тільки плечима знизала, – вона нічого не зрозуміла. Нарешті він ухилився від дальших пояснень і почав громити Другу імперію, – це справжнє царство розпусти, нечесних справ, збройного грабунку.

– Бачиш, – казав він, пригадавши один вираз Логра, – ми жертви банди авантюристів, що грабують, гвалтують і вбивають Францію... Вони нам не потрібні!

Ліза на все це відповідала знизуванням плечей.

– І це все, що ти мав сказати? – запитала вона з непохитним спокоєм у голосі. – Що мені до всього того, що ти оце розповів? Та якби це навіть

було правдою, що ж такого? Хіба я раджу тобі бути безчесною людиною? Хіба я силую тебе не платити боргів, обдурювати покупців, старатися якнайшвидше зібрати гроші, нечесно їх придбати? Ти мені кінець кінцем, розізлиш. Ми порядні люди, ми нікого не грабуємо, нікого не вбиваємо. І цього досить. А до інших мені байдуже, хай собі будуть мерзотниками, якщо хочуть!

Ковбасниця була чудова і торжествувала. Вона знову почала ходити по кімнаті, високо держачи бюст, і продовжувала говорити:

– Значить, щоб догодити тим, хто нічого не має, не треба гроші заробляти? Зрозуміло, я використовую сприятливий час і підтримую уряд, який дає хід торгівлі. Якщо він і чинить паскудства, я того й знати не хочу. Сама я знаю, що паскудства не роблю, і не боюся, що на мене показуватимуть пальцями в нашому кварталі. Надто по-дурному було б битися з вітряками. Пам'ятаєш, під час виборів Гавар казав, нібито кандидат, якого підтримував імператор, був банкрут і причетний до брудних справ? Може, воно так і було, я не заперечую. І все ж ти дуже розумно зробив, подавши за нього голос; адже тебе не просили позичати йому гроші, не пропонували вести з ним справи, а просто хотіли, щоб ти довів урядові, наскільки ти задоволений з теперішнього розквіту ковбасної торгівлі.

Тут Кеню пригадав одну фразу Шарве. Вчитель заявляв, "що відгодованих буржуїв, розжирілих крамарів, що підтримують уряд, якого не можуть терпіти всі інші класи суспільства, треба першими кинути в помийницю. Це через них, через егоїзм їхнього черева панує деспотизм і точить націю". Кеню намагався договорити фразу до кінця, але обурена Ліза перебила його:

– Та облиш, будь ласка! Моє сумління не докоряє мені ні в чому. Я нікому не винна жодного су, я не втручалася ні в які шахрайські каверзи; я купую і продаю добрий товар і не беру дорожче за моїх сусідів... Те, що ти допіру говорив, стосується наших родичів Саккарів. Вони вдають, ніби навіть і не знають, що я живу в Парижі; але я більше від них маю право

пишатись і сміюся з їхніх мільйонів. Кажуть, що Саккар наживається на знесенні старих будівель і обкрадає всіх і все. Це мене не дивує; він завжди прагнув до цього. Він любить гроші тільки для того, щоб купатись у золоті, щоб мати змогу по-дурному розкидатися ними... Хай доберуться до таких, як він, до людей, що наживають казкове багатство, – це я розумію! Якщо хочеш знати, я не поважаю Саккара. Але нащо чіпати нас? Ми живемо тихо, нам потрібно буде п'ятнадцятій років, щоб забезпечити собі старість; ми не втручаємося в політику, і в нас одне бажання: виховати нашу дочку і спокійно припливти до тихого причалу! Облиш, прошу тебе, ти, здається, жартуєш. Ми порядні люди!

Вона присіла на край постелі. Кеню був зовсім збитий з пантелику.

– Вислухай мене добре, – поважно казала далі дружина, – Ти, сподіваюсь, не хочеш, щоб пограбували нашу крамницю, спустошили льохи, покрали твої гроші? А коли б ці люди, що збираються в Лебігра, насправді перемогли, то невже ти думаєш, що тобі наступного дня вдалося б, як тепер, лежати в теплому ліжку? А потім, спустившись до кухні, готувати галантири, як робитимеш це зараз? Сам же знаєш, що ні... То нащо ж ти говориш про повалення уряду, який боронить твої права, твою власність і дає тобі змогу заощаджувати трохи грошей? Ти маєш жінку, дочку і насамперед повинен подбати про них. Ти був би злочинцем, якби рискнув їхнім щастям. Тільки бездомні волоцюги, яким нічого втрачати, можуть мріяти про різанину та безладдя. Адже ти, звичайно, не хочеш пошитись у дурні, чи не так? То сиди краще вдома, дурнику, спи собі, їж досхочу, складай гроші, розкошуй у спокої, май чисте сумління і знай, що Франція сама зуміє постояти за себе, коли імперія набридне їй. Батьківщина тебе не потребує!

Ліза сміялася чарівним сміхом. Кеню був остаточно переможений. По суті, дружина мала рацію; крім того, вона була така красуня і сиділа на крію ліжка зачесана, чистенька, свіженька, у сніжно-білій білизні. Слухаючи Лізу, чоловік поглядав на портрети в золочених рамах по обидва боки каміна. Звичайно, вони порядні люди, вони виглядали так пристойно, одягнені у все чорне. Та й сама спальня здавалася Кеню

кімнатою в домі дуже поважних людей; гіпюрові квадратики на м'яких меблях надавали обстановці пристойного, вигляду; килим, завіски, фарфорові вази, розписані пейзажами, свідчили про працьовитість хазяїв і любов до комфорту. Кеню ще глибше заліз під перину, де з насолодою парився, мов у теплій ванні. Йому так яскраво уявилося, що він, через надто часті відвідини Лебігра, мало не втратив усе це: і широке ліжко, і спокійну кімнату, і ковбасну, про яку тепер думав з докорами сумління та ніжністю. А від Лізи, від цих меблів, від усіх милих речей навколо віяло добробутом, від якого йому трохи перехоплювало подих.

– Дурнику мій, – вимовила жінка, побачивши, що він здався, – на добру ж путь ти став! Та, бачиш, тобі довелося б переступити через наші трупи, мій і Полінин... Не будеш більше втручатися в політику, гудити уряд? А втім, усі уряди однакові. Ми підтримуємо цей і так само підтримували б інший, це необхідно. Найголовніше – бути забезпеченим на старість і спокійно жити на ренту, знаючи, що чесно нажив свій капітал.

Кеню згідливо кивнув головою. Намагаючись виправдатися, він пробурмотів:

– Це все Гавар...

Та Ліза раптом споважніла й сердито перебила його:

– Зовсім не Гавар... Я знаю, хто. Йому б краще подбати про свою безпеку замість того, щоб компрометувати інших.

– Ти натякаєш на Флорана? – обережно запитав чоловік, трохи помовчавши.

Вона відповіла не відразу, а встала "й підійшла до столу, ніби для того, щоб стриматись. Потім виразно промовила:

– Так, на Флорана... Ти знаєш, яка я терпляча. Ні за що в світі не хотіла б я ставати між твоїм братом і тобою. Кровні зв'язки – свята річ. Але нарешті терпець увірвався. Відколи він у нас оселився, все пішло хтозна-як... А втім, я нічого не хочу говорити, так буде краще.

Знову настала пауза. Бачачи, що чоловік зніяковів і тільки поглядає на стелю алькова, Ліза продовжувала говорити, поволі розпалюючись:

– Зрештою, що тут багато балакати. Він, здається, навіть не розуміє всього, що ми для нього робимо. Ми взяли собі тягар на шию, віддали йому Огюстінину кімнату: бідна дівчина навіть не нарікає, що спить тепер у комірчині, де їй невистачає повітря. Ми його годуємо від ранку до вечора, панькаємося з ним... а він і не помічає того! Приймає все так, наче інакше й не може бути! Він заробляє гроші, а куди вони йдуть, нікому не відомо або, може, навіть надто добре відомо.

– Він же має спадщину, – заперечив Кеню; йому було боляче слухати обвинувачення проти брата.

Ліза випросталась, ніби приголомшена цими словами. Її гнів минув.

– Так, це правда. Він має спадщину... Рахунок он у тій шухлядці. Але ж він сам відмовився, ти пам'ятаєш? Ти ж був при цьому? Вже це одне доводить, що він дурний і непорядний. Коли б він мав хоч трохи розуму, то давно вже робив би щось із тими грішми... Мені б дуже хотілося віддати йому ці гроші; це б нам розв'язало руки... Я вже двічі починала з ним розмову про це, та він і слухати не хоче. Тобі слід би вмовити його взяти свій капітал... Спробуй поговорити з ним. Гаразд?

Кеню щось пробурмотів. Ліза не наполягала на своєму, бо зробила, на її думку, все, чого вимагало сумління.

– Ні, Флоран не такий, як інші, – почала вона знову, – як ти собі хочеш, а на нього не можна звіритися. Я цього й казати не хотіла, але

раз зайшла про це мова... Я не стежу за його поведінкою, вже й так не знати що говорять у кварталі. Хай він у нас харчується, хай живе і всіх обтяжує собою, з цим ще можна миритись. Єдине, чого я небожу йому дозволити, – це втягати нас у політику. Якщо він ще буде морочити тобі голову тими нісенітницями, якщо через нього на нас упаде хоч найменша підозра, то, кажу тобі заздалегідь, я швидко позбудуся його. Пам'ятай, я тебе попередила!

Флоран був засуджений. Ліза насилу стримувалася, щоб не-висловити всього гніву, що накипів у неї на серці, не полегшити собі душу вибухом обурення. Флоран ображав усі її інстинкти, обурював її, лякав; через нього вона була справді нещаслива. Потім вона ще пробурмотіла:

– Людина, яка зазнала найпаскудніших пригод, людина, яка не зуміла навіть створити собі сім'ю... О, я розумію, що вона жадає кровопролиття. Ну, і хай у неї стріляють, якщо це їй подобається; але нехай не відбирає порядних людей од їхніх сімей... До того ж, Флоран мені просто не подобається, от і все! Ввечері за столом від нього так тхне рибою, що я не можу їсти. А йому хоч би що: їсть собі, скільки влізе, і хоч би їжа йому на користь була, а то ні ознаки, ні признаки. Цей нещасний навіть погладшати не може, так його роз'їдає жовч.

Ліза підійшла до вікна й побачила Флорана. Інспектор переходив вулицю Рамбюто, йдучи на ринок. Цього ранку був великий привіз морської риби; рибні кошики відливали сріблом, на торгах стояв гул. Ковбасниця стежила очима за гострими плечима дівера, що вступав в атмосферу Центрального ринку з його терпкими запахами. Флоран зігнув спину, відчуваючи нудоту, – йому від огиди аж у скронях стукотіло. І в погляді, яким Ліза проводжала його, видно було войовничу рішучість жінки, що вже відчуває перемогу.

Коли вона обернулася, Кеню вставав з ліжка. В одній сорочці, потопаючи босими ногами в мохові м'якого килима, ще теплий від приємної теплоти перини, він був, проте, блідий, бо незгода між братом і жінкою турбувала його. Але Ліза подарувала чоловікові одну із своїх

чарівних усмішок, і він був глибоко зворушений, коли вона подала йому шкарпетки.

IV

Маржолена знайшли на ринку Дезінносан у купі капусти, під крупною білою головкою; один з великих відігнутих листків прикривав рум'яне личко сонної дитини. Так ніхто ніколи й не довідався, чия негідна рука поклала його там. Це був уже досить великий хлопчик років двох або трьох, товстий, життєрадісний, але так мало розвинений, що вмів промовляти лише кілька слів і тільки весь час усміхався. Коли якась торговка зеленню знайшла його під великою білою головкою, вона так голосно скрикнула з подиву, що всі сусіди збіглися на її крик; вони дивувались, розглядаючи хлопчика, одягненого в платтячко, загорнутого в драну ковдру, а дитя тимчасом простягало до них рученята. Воно не могло сказати, хто його мати, і тільки поглядало здивованими оченятами, тулячись до плеча огрядної торговки тельбухами, що взяла його на руки. До самого вечора весь ринок говорив про знайду. Хлопчик заспокоївся і їв хліб з маслом, усміхаючись до всіх жінок. Спочатку товста торговка тельбухами взяла його до себе; потім він перейшов до її сусідки; ще через місяць знайда спав у третьої. Коли його питали: "Де твоя мама?" – він чарівним жестом показував навколо, на всіх торговок одразу. Він став дитиною ринку, бігав, учепившись за спідницю то одної, то іншої жінки, знаходив завжди собі місце на чиєму-небудь ліжку і їв майже у всіх. Одягався він у що бог пошле, але зате в кишенях його драних штанців завжди бряжчали копійки. Гарна руда дівчина, що торгувала лікарськими рослинами, чомусь прозвала хлопчика Маржоленом [3].

Маржоленові минав четвертий рік, коли тітонька Шантмесс, у свою чергу, знайшла на тротуарі вулиці Сен-Дені, на розі ринку, малесеньку дівчинку. Крихітка мала щонайбільше два роки, але вже щебетала, як сорока, по-дитячому перекручуючи слова. Тітка Шантмесс зрозуміла з цього белькотіння, що дівчинку звуть Кадіною і що мати напередодні ввечері посадила її під чиїмись ворітьми, наказавши чекати її. Там

дитинка й заснула. Мала не плакала і розповідала, що вдома її дуже били. Потім вона пішла за тіткою Шантмесс, явно задоволена: їй дуже припав до вподоби великий майдан, де було стільки люду і стільки городини. Тітка Шантмесс, що торгувала уроздріб городиною, була добра, хоч і відлюдькувата бабуся років шістдесяти і обожнювала дітей. У неї померло троє синів іще немовлятами. Стара подумала, що "ця вертихвістка надто паршива, щоб здохнути", і взяла Кадіну до себе.

Але якось увечері, коли стара йшла з ринку додому, тримаючи за руку свою вихованку, Маржолен без усяких вхопився за її другу руку.

– Е, хлопче, – сказала тітка Шантмесс, зупиняючись, – місце вже зайняте... А ти хіба що, вже втік від довготелесої Терези? Ач який непосидющий.

Малий дивився на торговку з ласкавою посмішкою, не випускаючи її руки. Вона не могла більше бурчати – дуже вже красивий був цей кучерявий хлопчик!

– Ну, гаразд, – промовила стара, – ходімте, дітки, зі мною обоє... Я вас разом покладу.

Вона прийшла додому на вулицю О-Лар, ведучи обох дітей за руки. Маржолен так і лишився в тітки Шантмесс. Коли діти надто галасували, вона давала їм ляпаса, радіючи, що має на кого кричати, сердитись, що в неї є кого вмивати і вкладати під одну ковдру. Добра бабуся влаштувала дітям постельку в старому візочку, в якому колись один купець возив городину. Цей візочок, знятий з коліс і без голобель, нагадував широку колиску, що була трохи тверда і ще пахла городиною, яку тітка Шантмесс довгий час зберігала там у свіжому вигляді, накривши мокрим рядном. Кадіна і Маржолен спали тут, ніжно обнявшись.

Так вони разом росли і бігали всюди, тримаючи одне одного за руки. Вночі тітка Шантмесс чула, як вони потихесеньку розмовляли між собою.

Кадіна тоненьким голосочком розповідала щось цілими годинами, а Маржолен слухав і тихо дивувався. Дівчинка була дуже зла; вона розповідала різні вигадки, щоб налякати його; говорила,, наприклад, що минулої ночі бачила якогось чоловіка в білому, який стояв біля їхнього ліжка і дивився на них, висолопивши довгого червоного язика. У Маржолена йшов мороз поза шкірою; хлопчик розпитував її про подробиці, а вона сміялася з нього й нарешті обзивала "дурнем". Іноді діти пустували, билися ногами під ковдрою. Кадіна підгинала ноги і вмирала зо сміху, коли Маржолен, не влучивши в неї, щосили вдаряв п'ятами об стіну. Тоді тітці Шантмесс доводилося хоч-не-хоч уставати, щоб підтикати дітям ковдру і одним ляпасом утихомирити їх. Отже, постіль довгий час правила їм за місце для забав; вони брали з собою в ліжко іграшки; їли там крадену моркву й ріпу. Щоранку їхня названа мати дивувалася, знаходячи в імпровізованому ліжку дивні речі: камінці, листя, недоїдені яблука, ляльки, зроблені з клаптиків. А у великі морози вона на цілий день залишала сонних дітей у ліжку; чорна шапка волосся Кадіни змішувалася з русявими кучерями Маржолена, а їхні губи так зближалися, що діти зігрівали одне одного своїм диханням.

Тітка Шантмесс жила на вулиці О-Лар у старому напівзруйнованому будинку, в кімнаті з єдиним вікном, шибки якого потьмяніли від негоди. Діти грались там у піжмурки, ховались у високу горіхову шафу або під величезне ліжко тітки Шантмесс. Тут стояло ще два чи три столи, під якими вони лазили рачки. У грі в цій кімнаті, де завжди було темно і по кутках валялась різна городина, таїлась для дітей якась особлива принадність. Та й сама вулиця О-Лар була дуже цікава: вузька, малолюдна, з широкою аркадою, що виходила на вулицю Ленжері. Вхідні двері були якраз біля аркади; вони були низенькі й відчинялися тільки наполовину; зараз же за дверима починалися слизькі східці кручених сходів. Цей будинок з випнутим наперед піддашшям, почорнілим від вологи, з позеленілими ринвами біля кожного поверху теж був для дітей забавою. Кадіна з Маржоленом цілими ранками грались, кидаючи знизу камінці так, щоб влучити просто в отвір ринви; камінці скочувалися по ринві з веселим гуркотом. Але діти розбили дві шибки й так засмітили

ринву, що тітку Шантмесс мало не виселили з будинку, дарма що вона вже сорок три роки жила в ньому.

Тоді Кадіна і Маржолен узялися до візків, підвід та хур, що зупинялися на цій безлюдній вулиці. Вони вилазили на колеса, гойдались на кінцях ланцюгів, видиралися на коробки та кошики, навалені на вози.

Великі й похмурі склади експедиційних контор на вулиці Потрі виходили на вулицю О-Лар. Їх в один день наповнювали або спорожнювали, і там щогодини з'являлись нові чудові схованки, затишки, де дітлахи з насолодою вдихали пахощі сушених фруктів, апельсинів і свіжих яблук. Коли це їм надокучало, вони йшли до тітки Шантмесс на площадку ринку Дезінносан. Вони приходили туди під руку, з голосним реготом перебігали вулицю, пролазячи між возами, не боячись опинитися під колесами. Діти добре знали брук і сміливо брели по коліна в покидьках від городини; вони так звикли до цього, що ніколи не падали і тільки до сліз сміялись, коли кінь з важкими підковами падав, наступивши на хвостик артишока. Маржолен і Кадіна бігали по слизьких вулицях, як рожеві чортенята, і всім мозолили очі. В дощ вони поважно гуляли під великою драною парасолькою, якою тітонька Шантмесс двадцять років прикривала свій товар від зливи; діти з дуже серйозним виглядом встановлювали парасольку десь у кутку й називали її "наша хатка". В ясну погоду вони так бігали, що ввечері просто падали від утоми. Кадіна й Маржолен мили ноги в ринкових басейнах, наче у ванні, будували греблі, перегороджуючи вуличні канави, ховалися під купами городини і лежали там у прохолоді, розмовляючи між собою, як уночі в ліжку. Проходячи мимо куп латуку або салату-ромен, часто можна було чути їхнє приглушене цвірінчання. Коли розсовували салат, знаходили їх там; діти лежали поруч на листі, оченята в них бігали, як у сполоханих пташок, спійманих у кущі. Тепер Кадіна не могла й хвилини побути без Маржолена, а Маржолен, загубивши Кадіну, одразу ж починав ревіти. Коли їм траплялося розлучитись, вони негайно починали розшукувати одне одного між усіма спідницями Центрального ринку, в ящиках, серед капусти. Діти виростали й ніжилися в основному під капустою.

Маржоленові вже було вісім років, а Кадіні шість, коли тітонька Шантмесс присоромила їх за лінощі. Вона сказала, що робить їх компаньйонами в торгівлі городиною, і пообіцяла платити їм одне су на день, якщо вони захочуть допомагати їй чистити городину. В перші дні діти виявили зразкову ретельність. Вони посідали по обидва боки рундука з вузенькими ножиками в руках і почали дуже пильйо виконувати свою роботу. Спеціальністю тітки Шантмесс була чищена городина; на її столі, обтягненому куском мокрого чорного сукна, були розкладені пірамідками картопля, ріпа, морква, цибуля, по чотири штуки в кожній, – три внизу і одна зверху. Хазяйки, що запізнилися, купували цю зовсім готову городину, яку лишалося тільки кинути, в каструлю. Торговца продавала також пучки зелені для супу: чотири корінці порею, три морквинки, один корінчик пастернаку, дві ріпи та дві стеблинки селери; вона продавала і свіжу зелень для супу жульєн, дуже тонко накришену на аркушах паперу, капусту, порубану на чотири частини, купки помідорів та порізані гарбузи, що вирисовувались червоними зірками й золотими півмісяцями на одноманітному білому тлі іншої городини, щедро покропленої водою. Кадіна виявилась значно вправнішою, ніж Маржолен, дарма що була молодша; вона зрізала з картоплі таку тоненьку лушпайку, що та аж просвічувала наскрізь; так гарно перев'язувала пучечки корінців для супу, що вони були схожі на букетики; нарешті, вона вміла так майстерно складати маленькі піраміди городини, що вони здавалися великими, хоч там було всього по три морквинки та по три ріпки. Перехожі зупинялися, сміючись, коли дівчинка кричала тоненьким голосочком:

– Мадам, мадам, заходьте до мене, будь ласка... по два су купка!

В неї були свої покупці, і її купки городини славились. Тітка Шантмесс, сидячи між двома дітьми, сміялась нечутним сміхом, від якого її груди підскакували аж до підборіддя, – такі кумедні були ці серйозні дітлахи, зайняті своєю роботою. Стара сумлінно давала кожному з них щодня по одному су. Та торгівля вроздріб чищеною городиною незабаром їм надокучила. Діти підростали, мріяли про вигіднішу роботу. Проте Маржолен довго ще лишався дитиною, що дуже дратувало Кадіну. "В

нього в голові стільки думок, як у капустяній", казала вона. І справді, хоч скільки різних способів заробити гроші знаходила для нього подружка, він не тільки не вмів нічого придбати, але навіть не годен був виконати доручення. А сама вона була велика пройда. У вісім років найнялася до однієї з тих торговок, що сидять на лавах навколо ринку з кошиками лимонів, а ціла юрба дівчаток продає цей товар під їхнім доглядом. Кадіна пропонувала публіці лимони з своїх рук по три су за два, доганяла перехожих, підсувала жінкам товар під самий ніс, бігла назад за новим запасом, коли в неї розбирали всі лимони. Дівчинка одержувала по два су за кожних дванадцять проданих лимонів і, коли щастило, заробляла по п'ять і по шість су на день. Наступного року вона торгувала чепцями по дев'ять су; тут заробіток був кращий, тільки треба було дуже пильнувати, бо така торгівля на вулицях заборонялась. Та Кадіна наче нюхом чула поліцаїв за сто кроків; чепці негайно зникали в неї під спідницями, а сама дівчинка з невинним виглядом починала гризти яблуко. Згодом мала почала продавати в лозових кошиках пиріжки, коржики, вишневі торти, бісквіти, товсті жовті кукурудзяні сухарики; але Маржолен проїдав усі її прибутки. Нарешті, коли їй минуло одинадцять років, вона здійснила великий план, який довго мучив її. Протягом двох місяців Кадіна заощадила чотири франки, купила собі невеличкий кошик, які носять за плечима, і почала продавати корм для птахів.

Це було велике починання. Дівчинка вставала на світанку і купувала в оптових торговців запас проса та мурашиних яєць; потім вона вирушала в дорогу, переїздила Сену й обходила Латинський квартал від вулиці Сен-Жак до вулиці Дофіни і аж до Люксембурга. Маржолен супроводжував її. Вона не дозволяла йому навіть кошика нести, говорячи, що він спроможний тільки кричати. І хлопчик вигукував грудним, протяжним голосом:

– Корм для пташок!

Кадіна тоненьким голоском повторювала дивну музикальну фразу, що закінчувалася високою, дуже чистою і довгою нотою:

– Корм для пташок!

Діти йшли нарізно по обидва боки вулиці, поглядаючи вгору. В той час Маржолен носив довгу, до колін, червону жилетку, яка дісталась йому від небіжчика, старого Шантмесс, що був візником на фіакрі. Кадіна ходила в перешитому з старого пледа тітки Шантмесс платті в синю й білу кліточку. Чижики всіх мансард Латинського кварталу вже знали дітей. Коли Маржолен і Кадіна проходили, вигукуючи свою фразу, повторюючи її, мов луна, одне за одним, по пташиних клітках починалися голосні співи.

Кадіна продавала також крес-салат: "По два су пучок! По два су пучок!" Маржолен при цьому заходив до крамниць, пропонуючи: "Чудовий джерельний крес-салат, для здоров'я тіла!" Аж ось збудували Центральний ринок. Маленька Кадіна була в захопленні від квіткового ряду, що перетинав фруктовий павільйон. Там, уздовж прилавків для продажу, наче грядки по боках стежки, цвітуть і розквітають великі букети; це запашна нива, два густі живоплоти троянд, між якими люблять проходити усміхнені дівчата з ближчого кварталу, трохи задихаючись від надто сильного аромату; вгорі, на виставках, були штучні квіти з паперовим листям, на якому краплі гумі-арабіку заміняють краплини роси, і надгробні вінки з чорного і білого бісеру, що відливає синім. Кадіна, немов кицька, від насолоди роздувала ніздрі свого рожевого носика; вона зупинялась у цій приємній прохолоді, намагаючись увібрати в себе якнайбільше пахощів. Коли Кадіна підставляла своє волосся Маржоленові під ніс, він казав, що від неї пахне гвоздиками. Дівчинка присягалася, що їй не треба ніякої помади, бо досить замість цього пройти квітковим рядом. Потім Кадіна ціною всіляких хитрощів таки досягла того, що одна торговка взяла її до себе. Тоді Маржолен сказав, що вона пахне від голови до п'ят. Дівчинка жила серед троянд, бузку, левкоїв і конвалій. Хлопчик жартома довго принюхувався до її спідниці і, нарешті, заявляв: "Це пахне конвалією". Потім він пересувався до талії, до корсажа, все дужче вдихаючи запах: "Ось тут пахне левкоєм". Дійшовши до рукавів, до згину кистей рук, він казав: "Тут пахне бузком".

На потилиці, шиї, обличчі, губах Маржолен відчував пахощі троянд. Кадіна сміялась, називала його "дурником", наказувала перестати, бо він лоскоче її кінчиком свого носа. Від її дихання віяло ароматом жасмину. А сама вона була букетом, теплим і живим.

Тепер Кадіна вставала о четвертій годині, щоб допомогти своїй господині закупити квіти. Щоранку вони купували у садівників з паризьких околиць цілі снопи квітів, пучки папороті та барвінкового листя, щоб обкладати ними букети. Кадіна захоплювалася діамантами і валансьєнським мереживом дочок багатих садівників з Монтрейля, що приїздили погуляти серед троянд. На свята богоматері й найбільш шанованих святих – апостола Петра, праведного Йосифа та інших – продаж починався о четвертій годині; на ринку продавалося тоді зрізаних квітів більш як на сто тисяч франків, а торговки протягом кількох годин заробляли по двісті франків. У такі дні з-поміж братків, резеди й стокроток виднілися тільки кучері Кадіни; "вона потопала, зникала під квітами, цілими днями насаджуючи їх на комишеві стеблинки. За кілька тижнів дівчинка набула у своєму ремеслі великої спритності і своєрідної, грації. Її букети подобались не кожному; вони викликали усмішку і тривожили відтінком наївної жорстокості. Переважали червоні барви, перемішані з іншими яскравими кольорами – блакитним, жовтим, фіолетовим; поєднання тонів не було позбавлене грубуватої чарівності. Ранком, коли Кадіна щипала Маржолена і дражнила, доводячи до плачу, вона складала строкаті букети, букети розсердженої дівчинки з різким запахом і дражливою гамою кольорів. А іншим разом, коли маленьку квіткарку зворушувало якесь горе або радість, в її букетах переважали квіти сріблястосірих тонів, надзвичайно ніжних, непомітних, з тонким запахом. Інколи вона вміщала троянди, криваві, мов відкриті серця, серед озер білих гвоздик, руді півники, наче червоне полум'я, підносилися над тихою зеленню. Дівчинка ткала смирнські килими із складним візерунком, добираючи квітку до квітки, мов на канві, робила віяла з переливами, ніжними, наче мереживо. Її твори часом зворушували чарівною непорочністю, а іноді нагадували огрядну постать; це були мрії, що призначалися для рук і бакалійниць, і маркіз; в них відчувалася, незграбність непорочного дівоцтва або

пристрасна жага куртизанки – витончена фантазія дванадцятилітньої дівчинки, в якій прокидалася жінка.

Кадіна шанувала лише два види квітів: білий бузок, пучок якого у вісім-десять стеблинок коштує взимку від п'ятнадцяти до двадцяти франків, та камелії, ще дорожчі від бузку, які привозять у вистелених мохом коробочках, загорнувши у вату. Вона дотикалася до них, мов до коштовностей, ніжно, затамувавши подих, щоб не пошкодити їх; потім з безмежною обережністю прив'язувала до комишевих прутиків їхні коротенькі стебла. Вона говорила про них серйозним тоном, розповідаючи Маржоленові, що гарна біла камелія, без жодної іржавої плямки, трапляється дуже рідко і що краса її надзвичайна. Коли Кадіна одного разу показала йому цю квітку, хлопчик відповів:

– Так, камелія дуже мила, та мені більше подобається оце місцечко під твоїм підборіддям; воно куди ніжніше й прозоріше, ніж камелія... Тут є блакитні й рожеві жилки, зовсім як на квітці.

І Маржолен погладив Кадінине підборіддя кінчиками пальців, потім, наблизивши до нього свій ніс, тихенько прошепотів:

– Сьогодні від тебе пахне померанцьовим цвітом.

У Кадіни була дуже погана вдача. Дівчинка непридатна була до ролі служниці і нарешті відкрила власну торгівлю: Тоді їй минав уже тринадцятий рік. Але Кадіна, звичайно, не могла мріяти про крупну торгівлю, про місце у квітковому ряду; вона просто продавала по одному су букетики фіалок, уткнуті в підстилку моху в кошику, який висів у неї на шиї. Цілими днями тинялася вона по ринку й навколо нього із своїм маленьким квітничком. Ця постійна прогулянка була її втіхою, завдяки їй Кадіна могла нарешті розім'яти свої ноги. Дівчинка рада була, що не треба більше просиджувати довгі години на низенькому стільчику, зігнувши коліна, і складати букетики. Свої фіалки вона крутила на ходу, наче веретено, надзвичайно швидко й спритно. Кадіна відраховувала від

шести до восьми квіточок, відповідно до сезону, перегинала надвоє комишеву стеблинку, додавала листочок, обмотувала все це мокрою ниткою і одкушувала її гострими, як у вовченяти, зубами. Букетики мов самі по собі виростали на мохові її кошика, – так швидко робила їх квіткарка. Проходячи тротуарами у вуличній метушні, вона, не дивлячись, працювала спритними пальчиками, а її задерикувате личко оберталося до крамниць та перехожих, яких Кадіна з цікавістю розглядала. Потім вона відпочивала десь у під'їзді; на краю ринви, жирної від помий, вона влаштовувала куточок весняної краси, наче лісовий затишок, створюючи ілюзію зеленого узлісся, де синіють перші квіти. Як і раніше, на її букетиках відбивалися і гнів, і ніжність: пучечки фіалок то наїжувалися, роздратовані, в пом'ятій листяній трубочці, то, лагідні й закохані, посміхались, у своєму чистенькому зеленому комірці. Проходячи, Кадіна залишала за собою хвилю пахощів. Маржолен з насолодою ходив слідом за нею. Тепер од голови до ніг вона пахла самими тільки фіалками. Обіймаючи її, торкаючись спідниці й корсажа, рук і лиця, хлопчик запевняв, що його подруга перетворилася на велику фіалку. Маржолен з головою заривався в її одежу й повторював:

– Пам'ятаєш той день, коли ми їздили до Роменвіля? Зараз – як тоді, а надто тут, на твоєму рукаві... Не міняй більше торгівлі, ти дуже гарно пахнеш.

І вона не міняла. Це було її останнє ремесло. Та діти підростали, і часто Кадіна забувала свою коробку з фіалками, щоб побігати по кварталу. Будівництво Центрального ринку було для них постійним приводом для забав. Діти залазили в саму середину риштування, знайшовши діру в дерев'яній загорожі, спускались до фундамента або видиралися до перших чавунних стовпів. У той час вони й залишали потрошку самих себе, своїх ігор, своїх бійок у кожній ямі, в кожному зрубі. Павільйони зводилися під їхніми маленькими рученятами. Звідси й виникла їхня любов до Центрального ринку і любов Центрального ринку до них. Вони були за панібрата з цим велетенським кораблем, мов старі друзі, що бачили, як закріпляли в ньому перші болти. Вони не боялися цієї потвори і сміливо били по її громаді худенькими кулачками,

поводилися з нею, як з доброю істотою, як з приятелем, якого не соромляться. І ринок наче посміхався до вуличних дітей, що були вільною піснею, зухвалою ідилією його велетенського черева.

Кадіна і Маржолен не спали більше разом у тітки Шантмесс, у візочку рознощика. Стара, чуючи, що вони весь час розмовляють уночі, постелила хлопцеві окремо, на підлозі коло шафи але другого ранку побачила, що діти знову сплять разом, обнявшись, під одною ковдрою. Тоді вона почала відсилати Маржолена ночувати до сусідки. Ця розлука дуже засмутила дітей. Удень, коли тітки Шантмесс не було вдома, вони лягали, не роздягаючись, на кам'яну підлогу, наче в ліжко, і це їх дуже тішило. Згодом діти обернули це на гру; вони вишукували в кімнаті затишні темні куточки, а найчастіше ховались по коморах магазинів на вулиці О-Лар за купами яблук та за ящиками апельсинів. Діти почували себе невимушено і не знали сорому, мов ті горобці, що паруються на краю даху.

Кадіна з Маржоленом знайшли собі ще один притулок, де їм зручно було спати вдвох: льох павільйону живності. Їм не хотілося розлучатися з приємною звичкою спати разом, з відчуттям затишного тепла, із звичкою засинати, притулившись одне до одного. Біля столів, де ріжуть птахів стоять великі корзини з пір'ям, в яких Маржоленові з Кадіною було дуже зручно. Тільки смеркалося, вони спускалися вниз і залишалися там цілий вечір у теплі, насолоджуючись м'яким ліжком, з головою потопаючи в ніжному пуху. Звичайно діти відтягали свою корзину далі від газового ліхтаря. Вони були самі в гострому запаху живності і не спали через співи півнів, що безперервно лунали в темряві. Вони сміялись, обнімались у пориві глибокого кохання, яке ще не вміли виявити. Маржолен був дуже тупий. Кадіна била його, сердячись без видимих причин на свого товариша. Ця вулична дівчинка вміла розбурхати недотепу-хлопця своєю сміливістю. Потроху вони багато дечого навчилися, лежачи в корзинах з пір'ям. Це була гра. Півні та кури, що спали біля них, не були невинніші за них.

Згодом Маржолен і Кадіна наповнили весь Центральний ринок своїм коханням безжурних горобців. Вони жили, як щасливі молоді тварини, залишені на волю інстинкту, задовольняючи свої потреби серед кучугур їжі, де ці дітлахи виросли, мов рослини з плоті. Кадіна в шістнадцять років була завзятою дівчиною, смуглявою вуличною циганкою, великою ласухою й дуже хтивою. Вісімнадцятилітній Маржолен був гладким підлітком з чималеньким черевцем; він стояв на найнижчому ступені розумового розвитку й жив тільки почуттям. Кадіна часто не ночувала вдома, а проводила нічку з Маржоленом у льоху павільйону живності. А ранком вона задерикувато сміялася в очі тітці Шантмесс, тікаючи від підлогової щітки, з якою стара ганялася за нею по кімнаті, б'ючи куди попало. Тітці ніколи не вдавалося набити негідницю, що нахабно глузувала з неї. Кадіна казала, що вона не спала цілу ніч, "бо хотіла глянути, чи є в місяця роги". А щодо Маржолена, то коли з ним не було Кадіни, він тинявся цілими ночами, сидів з вартою, що пильнувала павільйони, спав на лантухах, на кошиках або просто десь у кутку. Нарешті хлопець і дівчина не виходили більше з ринку, який зробився їхнім пташником, стайнею, колосальними яслами, де вони спали, кохались і жили на величезному ліжку з м'яса, масла та городини.

Але в них збереглась особлива приязнь до величезних корзин з пір'ям. Закохані проводили в них ночі кохання. Пір'я не було розсортоване. Тут лежало і велике чорне індиче пір'я, і біле блискуче гусяче, що лоскотало їм за вухами при кожному русі; там був і качиний пух, в який Маржолен і Кадіна занурювались, наче у вату; легеньке куряче пір'ячко, золотаве й строкате, здіймалось у повітря від кожного подиху, мов мухи, що купаються в сонячному світлі. Взимку молода пара спала на багрянці фазанів, на сірому попелі жайворонків, на зозулястому шовку перепелиць, куріпок і дроздів. Це пір'я ще зберігало в собі життя і, потрапляючи випадково на губи пустунам, приносило тріпотіння крил, теплий запах гнізда. Воно здавалося їм широкою спиною якогось птаха, на яку вони лягали і яка несла їх, закоханих, у солодких обіймах. Уранці Маржолен відшукував Кадіну, що спускалась на дно корзини, засипана пір'ям, наче снігом. Кадіна підводилася розпатлана, обтріпувалася,

виходила з хмари пуху з розкуйовдженим волоссям, де неодмінно стирчало пір'я з півнячого хвоста.

Маржолен і Кадіна знайшли собі ще один притулок – у павільйоні оптового продажу масла, яєць і сиру. Там щоранку виростали цілі стіни з порожніх кошиків. Хлопець і дівчина пролазили туди, проробивши собі отвір у цій рухомій стіні, і влаштовували собі там затишний куточок у купі кошиків. Потім пустуни ставили вийнятий кошик на місце і зачинялись таким чином у власній хаті. Тут вони були в себе вдома, в них був притулок, де можна було обійматися безкарно. Кадіна і Маржолен чули навколо себе галас юрби і сміялися з цієї юрби, відділені от перехожих тоненькою перегородкою. Часто свавільники пирскали зо сміху, коли люди зупинялися за два кроки від них, і гадки не маючи, що вони тут присутні. Пустуни робили собі отвори, немов бійниці, і визирали з своєї фортеці. Коли достигали вишні, Кадіна добре влучала кісточками в ніс усім старим бабам, що проходили повз них; це тим більше звеселяло підлітків, що остовпілі жінки розгублено озирались на всі боки, не розуміючи, звідки летить град вишневих кісточок. Шибеники бродили також у глибині льохів і знали там усі темні ями; вони вміли пролазити крізь добре зачинені грати.

Найулюбленішим їхним заняттям було проникати на полотно підземної залізниці. У місті збирались підвести колії до різних станцій; деякі перегони цієї залізниці тяглися під критими проходами, відділяючи льохи кожного павільйону один від одного. На всіх перехрестях було вже навіть установлено рухливі платформи, готові до використання. Кадіна і Маржолен відшукали в товстій дубовій перегородці, що закривала доступ до залізниці, одну дошку, не дуже міцно прибиту; вони навчилися її відсувати, і це дало їм змогу вільно входити в підземелля. Тут підлітки були відділені від усього світу і безперервного тупотіння Парижа вгорі над ними на майдані ринку. Переходи і безлюдні галереї, де проходила залізниця, були всіяні плямами світла, що проникало крізь отвори в склепінні, захищені чавунними гратами; у темних глибинах світився газ. Хлопець і дівчина гуляли тут, наче у власному палаці, певні, що ніхто їх не потребує, радіючи голосній тиші, тьмяним відблискам світла, мовчанці

підземелля, де їхнє кумедне дитяче кохання проймалося тремтінням мелодрами. З сусідніх льохів крізь товсті дошки до них долинали нудотні пахощі городини, терпкий запах морської риби, сморід сиру, живе тепло птиці. То були безперервні поживні хвилі, які Кадіна і Маржолен вбирали в себе між поцілунками в алькові темряви, де вони дрімали впоперек рейок. А іншим разом, коли ночі були ясні, пустуни рано-вранці вилазили на дах, драпались по крутих драбинках башт на розі павільйонів. Угорі відлискували цинкові лани, алеї, майдани, ціла гориста країна, де вони були повними господарями. Вони обходили всі чотирикутні дахи павільйонів, гуляли по довгастих покрівлях критих проходів, підіймались і спускалися по схилах, блукали без кінця. Коли їм надокучали низини, вони видиралися ще вище, наважувались лазити по висячих залізних драбинах, де Кадінині спідниці маяли, мов прапори. Підлітки бігали по другому поверху дахів під відкритим небом. Над ними тепер були самі тільки зірки. З глибини Центрального ринку до них долинав лункий гуркіт, шум, гул далекої бурі, що гуготіла вночі. На цій височині ранковий вітер розвіював зіпсоване повітря, сморід базару, що пробуджувався. На світанку Маржолен і Кадіна милувались на краю ринви, наче птахи, що пустували на черепичному даху. В сяйві ранку вони рожевіли. Кадіна сміялася, її груди відливали муаром, мов шийка голубки. Щоб зазирнути в темні ще вулиці, Маржолен нахилявся, вчепившися руками, мов припутень лапками, за край цинкового даху. Коли підлітки сходили на землю, надихавшись свіжим повітрям, посміхаючись, як закохана пара, що виходить у пом'ятому одязі з густого жита, то казали, що повертаються з села.

З Клодом Лантьє Кадіна й Маржолен познайомились у тому ряду, де торгують тельбухами. Самі вони ходили туди щодня; їм цікаво й смішно було дивитись на відрубані голови, і в цьому виявлялася жорстокість, властива вуличним дітлахам. Навколо павільйону з тельбухами текли потоки крові; підлітки вмочали туди свої черевики, кидали купи листя, щоб загатити канаву, що розливалася кривавими калюжами. Їх цікавив підвіз м'яса в маленьких візочках, що тхнули кров'ю, і те, як поливали ті возики водою. Вони дивились, як вивантажують звідти баранячі ноги, задубілі волові язики з кривавими розірваними горлянками, товсті бичачі

серця, що теліпалися, мов занімілі дзвони, і складають їх купами на землю, наче брудне каміння з бруку. Але найбільше вражали їх об'юшені кров'ю корзини, повні

баранячих голів з ослизлими рогами, чорними мордами, клаптями вовни на м'ясі; від такого видовища холодні мурахи повзали в них поза шкірою. Маржоленові й Кадіні ввижалась якась гільйотина, що кидає в ці корзини голови незліченної отари. Вони проводжали корзини в льохи по рейках, покладених на приступки сходів, і прислухалися до рипу коліс вагонів з лози, подібному до свисту пили. Там, унизу, панував солодкий жах. Там пахло бойнею; підлітки тьопали по темних калюжах, де часом наче загорялися криваві очі; їхні підошви липли до долівки, а самі вони були схвильовані й захоплені цією жахливою гидотою. Газові ріжки горіли коротким полум'ям, ніби миготіли закривавлені повіки. Обходячи басейни при блідому світлі, що проникало крізь отвори, Кадіна й Маржолен підходили до лещат. Тут вони насолоджувалися, милуючись, як різники у фартухах, зашкарублих від кров'яних бризок, розбивали довбнями одну по одній баранячі голови. Хлопець і дівчина простоювали тут цілими годинами, вичікуючи, доки спорожняться корзини; їх вабив хрускіт кісток; їм хотілося до кінця додивитись, як виривають язики, як виймають мозок з черепів. Часом позаду них проходив сторож, обливаючи льох водою з шланга; струмені дзюрчали по кам'яній підлозі, наче з відкритих шлюзів, вода била з гумового рукава, розбивалася на бризки об тверде каміння; та вона не могла змити кривавої іржі або знищити огидний запах крові.

Маржолен і Кадіна були певні, що надвечір, між четвертою і п'ятою годинами, зустрінуть Клода біля місця оптового продажу волового ліверу. Він був там серед візків з тельбухами, підсунутих задками до тротуарів, у юрбі людей у синіх блузах та білих фартухах; його штовхали, його оглушували крики покупців; але художник навіть не відчував штовханів; він в екстазі зупинявся перед величезним лівером, підвішеним на гаках проти столу оцінювача. Клод часто пояснював Маржоленові й Кадіні, що немає нічого в світі кращого за цей лівер ніжнорожевого кольору, що поступово переходив у густіший з яскразочервоною каймою внизу. Художник говорив, що лівер зроблений з мінливого атласу, і не

знаходив слів, щоб описати цю шовкову ніжність, ці довгі свіжі заглиблення, брижі, це легесеньке, як хмаринка, м'ясо, що спадало широкими складками, мов підтикані спіднички танцюристок. Він говорив про газ, про мереживо, крізь яке просвічує стегно ставної жінки. Коли сонячний промінь, торкаючись величезного лівера, підперізував його золотом, Клод Лантьє млів від захвату; і коли б перед ним пройшли всі голі богині Греції або романтичні володарки замків у парчевих вбраннях, він, мабуть, не був би щасливішим.

Художник дуже здружився з молодою парою. Він любив красивих тварин і довго мріяв написати колосальну картину, де було б увічнено кохання Маржолена з Кадіною на Центральному ринку, серед городини, морської риби і м'яса. Він посадив би їх на ліжко з харчів, щоб хлопець і дівчина обнялись і заніміли в ідилічному поцілунку. Клод вбачав у цьому художній маніфест, позитивізм мистецтва, найновіший живопис, суто експериментальний і матеріалістичний; він вбачав тут і сатиру на ідейне мистецтво, ляпас старим школам. Проте вже протягом двох років художник тільки починав нові й нові ескізи, не знаходячи відповідного тону. Він порвав п'ятнадцять полотен, гніваючись на себе, і продовжував дружити з своїми двома моделями, зв'язаний з ними чимсь схожим на безнадійне кохання до свого нездійсненного твору. Часто пополудні, зустрівши Кадіну з Маржоленом, що тинялися по Центральному ринку, митець і сам, заклавши руки в кишені, бродив з ними, глибоко зацікавлений вуличним життям.

Усі троє йшли, човгаючи ногами по тротуару, зайнявши його на всю широчінь і примушуючи людей відходити набік. Вони вдихали паризькі запахи, позадиравши носи вгору. Кадіна й Маржолен із заплющеними очима впізнавали кожен куток, – по спиртових випарах, що виходили з винарень, по теплій течії повітря, що виривалася з булочних і кондитерських, по нудотному солодкуватому запаху овочевих рундуків. То бували довгі прогулянки. Трьом приятелям подобалось проходити через ротонду Хлібного ринку, велику й важку кам'яну клітку, повну-повнісіньку білих лантухів з борошном і прислухатись до своїх кроків у тиші лункого склепіння. Вони любили пустинні в цей час сусідні вулиці,

сумні й похмурі, наче в покинутому місті, – вулицю Бабіль, вулицю Соваль, вулицю Дезекю, вулицю Віарм, білу від сусідства з млинами, де від четвертої години ранку гуде торгівля збіжжям. Звичайно вони починали свій обхід од цього пункту. Клод, Маржолен і Кадіна поволі проходили вулицею Вовільє, зупиняючись перед підозрілими кублами; сміючись, показували одне одному очима на великий жовтий номер будинку із зачиненими віконницями. Там, де вулиця Прувер звужується, Клод, примружившись, дивився на боковий портал церкви Сен-Есташ з розеткою та двома рядами півкруглих вікон, що виступав перед ними у кінці критого проходу ринку, ніби в рамці, утворюваній цією величезною будівлею, схожою на сучасний вокзал. Митець самовпевнено твердив, що вся архітектура середньовіччя та Ренесансу може вміститись під дахом Центрального ринку. Далі, проходячи новими широкими вулицями, Пон-Неф та Ринковою, він розповідав молоді про нове життя, про чудові тротуари, високі будинки, розкішні магазини; Клод казав їм, що відчуває те своєрідне мистецтво, яке ще тільки виникає, і аж пальці кусав від досади, що не може втілити його в художніх образах. Проте Кадіна і Маржолен більше любили провінціальний спокій вулиці Бурдонне, де можна гратися в опуку, не боячись, що тебе роздушать. Проходячи мимо оптових комор з капелюшками та рукавичками, дівчина причепурювалася, бо біля кожних дверей стояли продавці без шапок, заклавши перо за вухо; вони проводжали її очима з виразом нудьги на обличчях. Підліткам більше подобалися також уцілілі кутки старого Парижа, вулиці Потрі і Ленжрі з череватими будинками та крамничками, де продавалися масло; сир і яйця; вулиці Феронрі і Егюїльрі з вузенькими темними магазинами, що колись вважалися дуже красивими. Особливо припала їм до вподоби вулиця Курталон, огидна чорна вуличка, що йде від майдану Сент-Опортюн до вулиці Сен-Дені і вся наче просвердлена смердючими проходами; в глибині їх Кадіна з Маржоленом ховалися, коли були менші. Починаючи від вулиці Сен-Дені, мандрівники заходили в область ласощів. Вони посміхалися до сушених яблук, до солодкого коріння, до чорносливу, до леденців, виставлених у вікнах бакалійних крамничок та аптек. Їхнє безцільне блукання вулицями завжди зводилося до мрій про щось смачненьке, до бажання поласувати, бодай очима, всім тим, що було на вітринах. Квартал був для них наче постійно

накритим столом, повсякденним десертом, в який вони дуже хотіли б запустити свої пальці. Весела трійця лише заглядала в другий кінець, де стояли купою старі розхитані хатини, – на вулиці Пірует, Мондетур Петіт-Трюандрі, Гранд-Трюандрі, – тільки трошки цікавлячись коморами равликів, крамничками варених овочів, торгівлею тельбухами та вином; проте на вулиці Гранд-Трюандрі стояла миловарня; це був приємний виняток серед смердючих сусідніх будівель. Маржолен завжди зупинявся, вичікуючи, щоб хто-небудь увійшов або вийшов з приміщення фабрики, бо любив запах духів, який линув із відчинених дверей. Тоді всі троє поспішали повернутись на вулицю П'єр-Леско та вулицю Рамбюто. Кадіна дуже любила солоні закуски; вона зупинялась у захваті перед низками копчених оселедців, перед діжечками з анчоусами та каперсами, перед діжками корнішонів та маслин, де плавали дерев'яні ополоники; запах оцту приємно лоскотав їй горло; терпкий смак тріски, копченої сьомги, сала та шинки, гостра кислота лимонів, навалених у корзини, примушували її облизувати губи кінчиком язика, вогкого від апетиту, що розгорівся. Вона любила також купи бляшаних коробочок із сардинками, що стоять поміж лантухів і дерев'яних скринь, наче колони, оздоблені металом. На вулицях Монторгейль і Монмартр були ще чудові бакалійні крамниці, ресторани, звідки дуже смачно пахло; вітрини з свійською птицею та дичиною, дуже апетитні на вигляд; крамниці консервів, де біля дверей стояли відкриті діжки з жовтою квашеною капустою, дрібно нашинкованою, схожою на старовинний гіпюр. Але приятелі найдовше зупинялись на вулиці Кокільєр, упиваючись запахом трюфелів. Там є великий гастрономічний магазин, з якого на тротуар чути такі пахощі, що Кадіна і Маржолен тільки очі заплющували, уявляючи собі, що їдять найтонші страви. Клод бентежився, запевняючи, що худне від усього цього, і повертав вулицею Облен до Хлібного ринку, вивчаючи торговок, що сидять з салатом під ворітьми, і простий фаянсовий посуд, порозкладуваний на тротуарі. Він залишав "тих двох тварюк" закінчувати прогулянку серед пахощів трюфелів, найгостріших у всьому кварталі.

То були великі прогулянки. Кадіна, коли бродила сама з букетиками фіалок, заходила далеко, відвідуючи деякі магазини, що особливо її

вабили. Так, вона з великою ніжністю ставилася до булочної Табуро, де вся вітрина була заставлена тістечками; маленька продавщиця проходила вулицею Тюрбіго разів з десять, поверталася туди й назад, щоб тільки пройти мимо мигдалевого печива, сент-оноре, саваренів, масляних коржиків, фруктових тортів, баб, тістечок з кремами й підбитими вершками. Вона зворушено зупинялась перед вазами з солодкими сухариками, мигдалевими калачиками та шоколадними рогаликами. Булочна була дуже світла, з широкими дзеркальними вікнами, мармуром, позолотою та різьбленими залізними скриньками для хліба. У другому вікні похило стояли блискучі довгасті хлібини, впираючись одним кінцем у кришталеву поличку, а згори підтримувані мідною перекладинкою. Звідти йшло приємне тепло печеного тіста, від якого Кадіна вся розцвітала, коли, піддавшись спокусі, заходила нарешті до булочної купити собі пиріжок за два су. Друга крамниця навпроти скверу Дезінносан будила в дівчині жадібну цікавість і розпалювала жагу нездійсненних бажань. Це була паштетна крамниця. Кадіна зупинялася, милуючись звичайними паштетами, паштетами із щуки і паштетами з гусячої печінки з трюфелями. Кадіна довгий час стояла перед ними замислена, і говорила собі, що треба ж колись покуштувати ці прекрасні речі.

У Кадіни бували свої години кокетства. Тоді вона в думках купувала собі пишні вбрання на виставці "Французьких фабрик", які прикрашали майдан перед церквою Сен-Есташ великими кусками, що маяли від антресолей аж до тротуару. Ринкові торговки в брудних фартухах стояли перед вітриною, де були виставлені туалети, в які вони мали прибиратися в неділю, а Кадіна, ніяковіючи через свій кошик, мацала шерстяні матерії, фланелі і бавовняну тканину, щоб довідатися, чи досить вона добротна та м'яка. Дівчина вирішувала купити собі сукню з яскравої фланелі, з квітчастого ситцю та червоного попліну. Іноді вона навіть вибирала собі у вітринах між рештками матерії, яку продавці гарно збирають у брижі, ніжну шовкову тканину небесноблакитного або яблучнозеленого кольору і мріяла оздобити її рожевими стрічками. Увечері Кадіна йшла помилуватися сліпучою грою самоцвітів у багатих ювелірів на Монмартрській вулиці. Ця страшна вулиця оглушувала її гуркотом

нескінченної валки екіпажів; маленьку продавщицю немилосердно штовхали в юрбі, проте Кадіна не рухалася з місця, втупивши очі в пишне сяйво вітрин, освітлених низкою ліхтарів, повішених зовні біля магазинів. Спочатку йшло матовобіле і гостроблискуче срібло: кишенькові годинники, ланцюжки, столові прибори, покладені навхрест, келихи, тютюнниці, кільця для серветок, гребінці, порозкладувані на поличці; а найбільше подобалися Кадіні срібні наперстки, розставлені на фарфоровій горці під скляним ковпаком. З другого боку в дзеркальному склі відбивався жовтий блиск золота. Довгі ланцюжки цілою завісою спускалися зверху, відливаючи червоними блискавицями; маленькі жіночі годинники, повернені кришкою до глядача, були круглі та блискучі, мов зірки, що попадали на землю; обручки, нанизані на тоненькі прутики, браслети, брошки, дорогоцінні клейноди мінливим сяйвом мигтіли на чорному оксамиті відкритих футлярів; у перснях, розкладених на великій чотирикутній дошці, спалахували сині, зелені, жовті, фіолетові вогники, а з усіх поличок звисали у два чи три ряди сережки, хрестики і медальйони, надаючи краям кришталевих поличок вигляду багатої бахроми із скіній. Відблиск усього цього золота, мов яскравий сонячний промінь, освітлював вулицю аж до середини бруку. І Кадіні ввижалося, наче вона наближається до чогось святого, заходить в імператорську скарбницю. Вона довгий час споглядала важкі коштовності, що відповідали смакам рибних торговок, ретельно вичитувала ціни, проставлені великими літерами на етикетках біля кожної речі. Нарешті зупинялася на тій думці, що колись купить собі сережки з підвісками із штучних коралів у вигляді грушок, причеплених до золотих троянд.

Якось ранком Клод побачив її, коли вона стояла в екстазі перед перукарнею на вулиці Сент-Оноре. Дівчина з великою заздрістю розглядала виставку волосся. Зверху спускалися гриви, м'які хвости, розплетені коси, локони, що спадали дощем, триповерхові волосяні валики, що підкладалися під зачіску, – цілий потік шовкового і грубого волосся; вогненні руді пасма, товсті чорні джгути, блідорусяві локони і, нарешті, сива шевелюра для шістдесятлітніх закоханих модниць. Унизу в картонних коробках дрімали скромні зачіски, кучеряві англійські буклі, напомаджені та причесані шиньйони. І в цій рамці, в глибині своєрідної

каплички, під розтріпаними кінцями підвішеного волосся оберталося погруддя жінки. Воно було задраповане червоним шарфом, сколеним мідною брошкою у заглибині між грудьми; голова була в дуже високому вінчальному убранні з тюлю, підколотого гілочками флер-д'оранжа; обличчя посміхалось, ясні скляні очі були обрамовані надто довгими віями, воскові щоки і плечі мов загоріли й потемніли від газу. Кадіна очікувала, доки воскова красуня з застиглою усмішкою повернеться до неї. Дівчина бувала щаслива, в міру того як профіль вимальовувався на вікні й лялька поволі поверталася зліва направо. Клод обурився. Він шарпнув Кадіну і спитав, що вона тут робить перед цією огидною, "дохлою дівкою, взятою з морга". Він не тямив себе від злості, поглядаючи на цю мертву наготу, на цю огиду з претензією на красу, кажучи, що тепер такі зачіски роблять тільки повії. Та дівчину важко було переконати: вона вважала манекен чарівним. Потім, випручавшись від митця, що тяг її за руку, і куйовдячи спересердя свою кучеряву розпатлану голову, вона вказала йому на великий рудий хвіст, мабуть, відтятий в якоїсь здорової кобили, і, нарешті, призналась, що їй дуже хотілося б купити це волосся.

Під час довгих прогулянок, коли Клод, Кадіна і Маржолен бродили втрьох навколо ринку, в кінці кожної вулиці перед ними виступав то один, то другий бік чавунного велетня. То були краєвиди, що несподівано відкривалися перед ними, дивні архітектурні перспективи, один і той же обрій, який, проте, весь час змінювався під різними кутами зору. Клод обертався, особливо на Монмартрській вулиці, коли проминали церкву. З цього місця видно було вдалині весь ринок, і цей краєвид захоплював Клода: перед очима відкривалася велика аркада, високі відчинені ворота; далі здіймалися павільйони з двома поверхами дахів, нескінченними рядами жалюзі і величезними шторами, – ніби профілі будинків та палаців, нагромаджених один на один, вавілонська башта з металу, легка, як індійські будівлі, підперезана висячими терасами, повітряними коридорами і летючими мостами, перекинутими над безоднею. Друзі раз у раз поверталися сюди, до цього місця, навколо якого вони кружляли, не маючи змоги відійти од нього і на сто кроків. Їх охоплювало приємне тепло Центрального ринку пополудні. Вгорі жалюзі

зачинені, штори спущені, повітря в критих проходах дрімає, там згущується сіра пітьма, перерізана жовтими смугами сонячного проміння, що падає крізь довгасті вікна. З рядів долинає приглушений гомін; на тротуарах голосно лунають по всьому ринку кроки поодиноких людей, що поспішають у якихось своїх справах; а носильники з бляхами сидять рядком на кам'яних виступах на розі павільйонів і, скинувши грубі черевики, обтирають і перев'язують намуляні до крові ноги. Це – спокій спочиваючого велетня, що часом переривається кукуріканням півнів з льохів з живністю. Приятелі часто ходили дивитись, як навантажують порожні кошики на возики, які щовечора приїздять за ними, щоб відвезти їх назад до відправителів. Кошики, позначені чорними літерами й цифрами, навалені цілими горами проти комісійних магазинів на вулиці Берже. Люди встановлювали їх симетрично один на один. Та коли купа на возику досягала висоти першого поверху, робітникові, що стояв унизу, доводилося з розмаху кидати цілу купу кошиків, а тому, хто стояв на возику, ловити їх на льоту, розставивши руки. Клод, який любив силу й спритність, цілими годинами стежив за польотом лозових кошиків і реготав, коли від надто сильного розмаху вони перелітали через віз на середину бруку. Художник також дуже любив тротуар вулиць Рамбюто й Пон-Неф, на розі фруктового павільйону, де провадиться дрібна торгівля. Йому подобалась городина, розкладена просто неба на столах, обтягнених вологим чорним сукном. О четвертій годині сонце запалювало весь цей зелений куточок. Художник ходив уздовж рядів, з цікавістю поглядаючи на колоритні голови торговок; молоді, з волоссям, захованим під сітку, вже загрубіли від суворого життя; старі, що ховали під жовтими фуляровими чепцями почервонілі зморшкуваті обличчя, згиналися в три погибелі. Кадіна і Маржолен відмовлялися йти далі з Клодом, побачивши здалека тітку Шантмесс, яка погрожувала їм кулаком, гніваючись, що вони знов удвох б'ють байдики. Молода пара приєднувалась до художника на протилежному тротуарі. Там, через вулицю, він знаходив чудовий сюжет для картини: дрібних торговок овочами під великими,злинялими парасолями, червоними, синіми, фіолетовими. Ці парасолі на майдані, поприв'язувані до палиць, здавалися ніби пасмом гір, а могутні гладкі жіночі постаті червоніли в сяйві призахідного сонця, жовтогарячі тони якого догоряли на купках

моркви та ріпи. Якась торговка, неохайна столітня відьма, прикривала три мізерних кущики салату рожевою шовковою парасолькою, подертою і жалюгідною.

Кадіна й Маржолен познайомилися з Леоном, учнем з ковбасної Кеню-Граделів. Одного разу, коли він ніс десь по сусідству паштет, вони побачили, як у темному кутку вулиці Мондетур хлопець підняв кришку каструлі і обережно відколупнув пальцями кусок. Свавільники, посміхаючись, ззирнулись, добре зрозумівши цього хлопця. Кадіна зараз же склала план задовольнити, нарешті, одне з своїх найпекучіших бажань. Коли вона знову зустріла Леона з каструлею, то зуміла так підлабузнитись до нього, що він дав їй трошки паштету; дівчина вхопила кусочок, сміючись і облизуючи пальці. Та її спіткало деяке розчарування: вона гадала, що це вгощення далеко смачніше. Проте малий ковбасник з хитрою мордочкою ласуна її зацікавив: він був одягнений в усе біле, мов дівчина, що йде до першого причастя. Кадіна запросила його на сніданок-монст'р, який улаштувала в купах кошиків павільйону, де торгують маслом. Вони зачинилися втрьох, – Кадіна, Маржолен і Леон, – у чотирьох стінах з лози, далеко від людей. Стіл було накрито на широкому плескатому кошику. Тут були груші, горіхи, білий сир, креветки, смажена картопля і редиска. Сир подарувала одна торговка з вулиці Косонрі. В крамничці на вулиці Гранд-Трюандрі взяли на два су смаженої картоплі. Решту – фрукти, креветки і редиску – накрали по всіх кутках ринку. Бенкет був дуже бучний. Леон, у свою чергу, захотів віддячити за запрошення на сніданок і почастував нових знайомих вечерею о першій годині ночі в себе на мансарді. Він подав холодну кров'яну ковбасу, кружечки сальтисону, кусок солоної свинини, корнішони та гусяче сало. Всім цим постачила його ковбасна Кеню-Граделів. Відтоді так і пішло: добірні вечері чергувалися з витонченими сніданками, запрошення йшли за запрошеннями. Тричі на тиждень відбувались інтимні бенкети в темному кутку за кошиками і на мансарді, звідки Флоран безсонними ночами чув до світанку приглушене плямкання та юний сміх.

Відтоді кохання Кадіни й Маржолена знайшло собі ще новий притулок. Вони були цілком щасливі. Хлопець удавав гречного кавалера;

він водив свою подругу в окремий кабінет гризти недозрілі яблука або серединку селери десь у темному кутку льоху. Одного разу він украв копченого оселедця, і вони з Кадіною з насолодою з'їли його на даху павільйону морської риби, сидячи на краю ринви. На ринку не було такого темного кутка, де б Маржолен і Кадіна не справляли ніжних бенкетів закоханих. Квартал – ряди рундуків, наповнених фруктами, пиріжками, консервами – уже не був для них недосяжним раєм, повз який ці голодні ласуни проходили раніше з мовчазною заздрістю. Вони тепер простягали руки до рундуків і ухитрялися вкрасти де сливку, де пригорщу вишень, де кусок тріски. Свавільники набирали провізії також на самому ринку, стежачи за проходами між прилавками, підбираючи все, що впаде, а часто-густо навмисне перекидали корзини, мов ненароком зачепивши їх плечем. Незважаючи на це мародерство, великі рахунки у торговця смаженим з вулиці Гранд-Трюандрі усе зростали. У цього торговця, крамничка якого впиралась у старий похилий будинок, підпертий товстими замшілими дошками, продавалися варені равлики, що плавали в прозорій воді у великих фаянсових мисках, смажена в надто товстому шарі тіста дрібна камбала, жовта й суха, потрух, що варився на малому вогні на краю плити, і смажені оселедці, чорні, обгорілі, тверді, як дерево. Кадіна іноді протягом тижня заборговувала цій крамничці до двадцяти су; цей борг страшив її; їй треба було продати незліченну кількість фіалкових букетиків, бо на Маржолена годі було сподіватись. До того ж, Кадіна мусила віддячувати Леонові люб'язністю за люб'язність; вона навіть трохи соромилася, що ніколи не може почастувати його хоч будь-якою м'ясною стравою. А Леон почав уже тягати мало не цілі окости. Хлопчина за звичкою усе ховав собі за пазуху. Піднявшись увечері з ковбасної нагору, він витягав з-під сорочки обрізки ковбас, кусочки паштету з печінки, свинячу шкуру,зрізану з окостів. Ані хліба, ані напоїв при цьому не подавалось. Одного разу, бенкетуючи вночі, Маржолен помітив, що Леон цілує Кадіну під час їди. Це його насмішило. Він міг би вбити мізерного ковбасника ударом кулака, проте аж ніяк не ревнував Кадіни, ставлячись до неї, як до старої доброї приятельки.

Клод не бував на цих бенкетах. Застукавши раз маленьку квіткарку, коли вона крала буряк і ховала його у свій кошик, він нам'яв їй вуха й вилаяв негідницею. Він казав, що немає вчинку, паскуднішого за крадіжку. А проте художник мимохіть захоплювався цими похітливими тваринами, злодійкуватими й ненажерливими, які насолоджувалися покидьками, що валялись долі, збираючи крихти, які падали зі столу велетня.

Маржолен став на службу до Гавара, радіючи, що там нічого не треба було робити, а тільки слухати нескінченні балачки патрона. Кадіна продавала букети і вже звикла до лайки тітки Шантмесс. Маржолен і Кадіна все ще жили дитячим життям, не знаючи сорому, задовольняючи свої бажання і віддаючись найневиннішій розпусті. Як рослини, зростали вони на жирному грунті ринкового кварталу, де навіть у літню спеку стоїть рідке чорне болото. Дівчина шістнадцяти років і хлопець вісімнадцяти років не знали сорому, як діти, що, нітрошки не соромлячись, задирают сорочки біля тротуарної тумби. А тимчасом у Кадіни вже прокидалися бентежні мрії, коли вона бродила вулицями, крутячи букетики фіалок, мов веретено між пальцями. І Маржолен також відчував знемогу, якої сам не розумів. Він покидав іноді свою подругу, тікав з прогулянки, не приходив на бенкети, щоб піти глянути на мадам Кеню крізь дзеркальні вікна її ковбасної. Ліза була така вродлива, така,гладка, така кругла, що Маржоленові, коли він дивився на неї, робилося надзвичайно гарно. При ній він відчував якусь ситість, мов з'їв чогось смачного, а коли відходив од неї, то весь час відчував бажання побачити її знову, бажання настирливе, як голод і снага. Так минали місяці. Спочатку Маржолен шанобливо поглядав на ковбасницю, як на вітрини бакалійних та фруктових крамниць. Потім, коли настали у них дні великого мародерства, він почав мріяти, поглядаючи на красуню Лізу, як приємно було б обняти її повний стан і жирні плечі; це так само вабило його, як запускати пальці в діжечки з маслинами і в ящики з сушеними яблуками.

З деякого часу він щоранку бачив мадам Кеню. Вона проходила мимо Гаварової крамниці і зупинялась на хвилинку побалакати з торговцем

живністю. Ковбасниця надумала сама ходити на ринок, – щоб, казала вона, її менше обкрадали. А насправді їй хотілося викликати Гавара на відвертість; у ковбасній Кеню-Граделів він побоювався розпускати язика, а в себе в крамниці балакав досхочу про все на світі. Ліза вирішила довідатися від нього докладно про все, що відбувалось у винарні Лебігра, бо своїй таємній поліції, мадмуазель Саже, вона не дуже вірила. Таким чином, вона вивідала в жахливого балакуна багато незрозумілих речей, які дуже налякали її. За два дні після розмови з чоловіком у своїй спальні мадам Кеню повернулася з ринку дуже бліда й зробила знак Кеню йти за нею до їдальні. Зачинивши двері, жінка сказала:

– Твоєму братові, мабуть, дуже хочеться, щоб ми загинули на ешафоті!.. Чому ти криєшся від мене з тим, що знаєш?

Кеню запевняв, що нічогісінько не знає. Він поклявся не заходити більше до Лебігра і весь час додержує своєї обітниці. Знизавши плечима, Ліза, казала далі:

– І дуже добре зробиш, якщо не хочеш накласти головою... Флоран, мабуть, замішаний у якусь погану історію, я відчуваю це. Допіру я достатньо довідалася, щоб знати, що його чекає... Він знову буде на каторзі, розумієш?

Трохи помовчавши, ковбасниця заговорила спокійнішим тоном:

– От нещасний!.. Адже йому тут, у нас, хіба що пташиного молока невистачає, міг би знову зробитися порядною людиною, має перед очима тільки добрі приклади. Та ні, це вже в нього в крові сидить. Скрутить він собі в'язи з тою політикою... Ну, цьому має бути край, – чуєш, Кеню? Пам'ятай, я тебе попередила.

Вона наголосила на останніх словах. Кеню схилив голову, чекаючи вироку.

– По-перше, – говорила далі дружина, – він не буде більше в нас харчуватись; досить того, що ми даємо йому де жити. Він одержує платню, хай годує сам себе.

Чоловік хотів був заперечити, та жінка затулила йому рота, піднісши голос:

– Інакше вибирай між ним і нами. Слово даю, що я й дочка підемо від тебе, якщо він залишиться тут. Кажу тобі відверто: це людина, від якої можна сподіватися всього. Він з'явився сюди, щоб зруйнувати нашу сім'ю. Та я наведу свої порядки, будь певний... Чуєш: або він, або я,.

Вона залишила свого чоловіка таким розгубленим, що він не міг язиком поворухнути, і повернулась до ковбасної. Там з привітною усмішкою красуня-ковбасниця зважила покупцеві півфунта гусячого паштету.

Ліза дуже дотепно зуміла викликати Гавара на суперечку про політику, під час якої він прохопився, що вона ще побачить, що буде: вони все перевернуть, і досить двох рішучих людей, таких, як її дівер і він сам, Гавар, щоб запалити цілу країну. Це й була та погана історія, про яку казала Ліза, політична змова, на яку постійно натякав торговець живністю з таємничим виглядом та широкомовними усмішками, що примушували здогадуватися про багато дечого. Лізі уже ввижалося, що ось-ось до них увірветься банда поліцаїв, захопить ковбасну, позатикає роти Кеню, їй самій і Поліні, а тоді кине їх в якесь жахливе підземелля.

Увечері за обідом від господині віяло крижаним холодом; вона не припрошувала Флорана і навіть кілька разів промовила:

– Дивно, скільки в нас хліба йде останнім часом!

Флоран, нарешті, зрозумів. Він відчув, що з ним поводяться, як з родичем, якого хочуть виставити за двері. Останні два місяці Ліза давала

йому носити тільки старі штани та сюртуки Кеню; а через те що Флоран був настільки ж худий, наскільки його брат товстий, то широке вбрання дуже кумедно теліпалась на ньому. Невістка давала йому також стару білизну молодшого брата, двадцять разів полатані носові хусточки, подерті рушники, простирадла, придатні тільки на ганчірки, поношені сорочки, розтягнені животом Кеню і такі коротесенькі, що могли правити Флоранові хіба що за фуфайки. Взагалі його вже не оточувала м'яка запобігливість і доброзичливість, як раніше. Усі члени сім'ї тільки знизували плечима, наслідуючи приклад господині; Огюст з Огюстіною поверталися спиною до Флорана, а маленька Поліна, з жорстокістю пещеної дитини, просто у вічі дорікала йому плямами на його одежі та дірками на білизні. Він тепер дуже мучився за столом, не наважуючись їсти, бо помітив, якими очима дивились на нього мати й дочка, коли він краяв собі хліба. Кеню сидів, схилившись над своєю тарілкою, і не насмілювався підвести очей, щоб не втрутитися в усе, що відбувалось. Тоді Флорана почало мучити те, як піти від них. Цілий тиждень він думав, якими словами сказати, що вже не буде обідати вдома, і все не наважувався промовити цю фразу.

Ця м'яка від природи людина, що жила ілюзіями, боялась образити брата і невістку, відмовившись од їхніх харчів. Два місяці минуло, доки він помітив приглушену ворожість Лізи, та й то траплялися хвилини, коли він боявся помилитися і віважав, що вона дуже добра до нього. Безкорисливість його доходила до забуття власних потреб; це вже не було доброчинністю, а перейшло на крайній ступінь – байдужість, цілковите знеособлення. Навіть почуваючи, що його випихають з хати, Флоран ніколи не згадував про спадщину дядька Граделя, про звіт, який хотіла подати йому невістка. А втім, він заздалегідь обміркував свій бюджет: з тих грошей, які мадам Верлак залишила йому з його платні, та з тридцяти франків за урок, який знайшла йому красуня Нормандка, він розраховував витрачати вісімнадцять су на сніданок і двадцять шість на обід. Цього було цілком досить. Нарешті одного ранку Флоран насмілився поговорити з родичами: новий урок послужив йому добрим приводом, і він сказав, що не зможе через нього бувати в ковбасній на

час обіду. Від цієї насилу вигаданої брехні він почервонів. При цьому Флоран додав, вибачаючись:

– Ви не гнівайтесь на мене, мій учень тільки в цей час вільний. Я їстиму десь в іншому місці, а ввечері заходитиму до вас, побалакати.

Красуня Ліза зустріла його заяву дуже холодно, і це ще більше збентежило Флорана. Вона не хотіла йому відмовляти, щоб їй не закидали неприязні до чоловікового родича, і воліла почекати, доки Флоранові самому надокучить обтяжувати їх. Тепер він ішов від них, вона щасливо збувалася його, а тому уникала виявити якесь дружнє співчуття, що затримало б дівера. Проте молодший брат не витримав і схвильовано вигукнув:

– Та, будь ласка, не соромся, обідай, де хочеш, якщо тобі так зручніше... Ти ж знаєш, що ми не випихаємо тебе, хай йому біс! А в неділю таки заходь колись до нас пообідати.

Флоран хутко вийшов, йому було тяжко на серці. Красуня Ліза не наважилась дорікати чоловікові за те, що він так легковажно запросив брата заходити в неділю на обід. Вона торжествувала; тепер, нарешті, вона могла вільно зітхнути в їдальні світлого дуба; молодиця ладна була покурити в кімнатах паленим цукром, щоб вигнати запах аморальної худорби, який вона відчувала навкруги. А втім, Ліза дотримувалася тактики оборони. На кінець тижня її хвилювання зросло. Тепер вона рідко коли бачила Флорана, і то ввечері, а тому їй почали ввижатися різні жахи: пекельна машина, зроблена нагорі в Огюстініній кімнаті, або сигнали, що подавалися з балкона і закликали перегородити квартал барикадами. Гавар напустив на себе загадкову похмурість, на запитання відповідав тільки кивками голови й цілими днями залишав свою крамницю на Маржолена. Красуня Ліза вирішила з'ясувати, що це означає. Вона довідалася, що Флоран на один день пішов у відпустку і має намір провести цей час разом з Клодом Лантьє у мадам Франсуа в Нантері. Через те що він мав вирушити з Парижа рано-вранці й повернутися тільки ввечері, ковбасниця надумала запросити Гавара на обід,

сподіваючись, що смачна їжа розв'яже йому язика. Проте цілий ранок вона ніде не могла його зустріти. Пополудні мадам Кеню знову пішла на ринок.

Маржолен сидів у крамничці сам. Він дрімав там цілими годинами, спочиваючи від довгих прогулянок. Звичайно хлопець сідав, простягши ноги на другий стілець, і схилявся головою до маленького буфета під задньою стінкою. Взимку він милувався виставленою дичиною: дикими козами, підвішеними вниз головою, з перебитими задніми ногами, зв'язаними на шиї; намистом із жайворонків, що гірляндами висіли в крамниці, мов дикунські прикраси; великими рудими зайцями, рябенькими куріпками, водяним птахом кольору сірої бронзи, російськими рябчиками, яких приставляють у вівсяній соломі, перемішаній з деревним вугіллям, та фазанами, препишними фазанами з яскравочервоними чубчиками, зеленою атласною шийкою, золотим плащем і пломенистим хвостом, що тягнеться по землі, наче шлейф придворної дами. Все це пір'я нагадувало Маржоленові Кадіну й ночі, проведені в корзинах, набитих м'яким пухом.

Того дня красуня Ліза знайшла хлопця серед живності. Стояла тепла погода; у вузьких проходах павільйону повівав вітрець. Молодиця мусила нахилитися, щоб побачити Маржолена в далекому кутку крамниці під виставленим у вікні сирим товаром. Зверху спускались підвішені на залізній перекладинці з гаками ситі гуси, зачеплені за витягнені довгі шиї з кривавими ранами; їхні великі округлі черева червоніли крізь тонкий пух, наче голе тіло, виділяючись серед білого пір'я хвоста й крил, що нагадувало білизну. З тої самої перекладинки звисали кролі з сірими спинками, розкинувши лапи, наче збираючись далеко скочити, і заклавши назад вуха; їхні пухнасті білі хвостики стирчали догори, а мордочки з вищиреними гострими зубами та каламутними очима сміялися сміхом мертвої тварини. На прилавку обскубані курчата випинали м'ясисті грудки з натягненою на кістках шкірою; голуби в лозових кошиках мали ніжну шкірку невинних істот; качки з грубішою шкіркою розчепірювали свої лапки; три добрі індички з зашитим горлом, з синіми крапками на обскубаному животі, наче на поголеному

чоловічому підборідді, спали на спині, порозпускавши хвости чорним віялом. Біля них на тарілках було розкладено потрух: печінку, пупок, шию, лапки, крила, а на довгастому блюді лежав обідраний і обпатраний кріль, розкинувши лапки, із скривавленою головою, з розрізаною шкірою на животі, звідки, видно було обидві нирки; вздовж спини до самого хвоста стікала цівка крові і крапля по краплі забарвлювала білу поверхню фарфору. Маржолен навіть не витер дошки, де рубали птахів і де ще валялися кролячі лапки. Він напівзаплющив очі і сидів, оточений купами живності, наваленої на трьох полицях всередині крамниці; бита птиця лежала, загорнута в папір, наче букети; безконечні низки підігнутих ніжок та опуклих пташиних грудей невиразно виступали під папером. Над усією цією їжею велике біле тіло Маржолена, його щоки, руки і могутня шия з рудуватим пушком нагадували ніжне м'ясо відгодованих індиків і товсте черево ситих гусей.

Побачивши красуню Лізу, він швидко скочив, почервонівши, що вона застала його в такій позі. Хлопець завжди губився і ніяковів у присутності Лізи. Коли вона запитала, чи немає вдома пана Гавара, він, збентежений, пробелькотів:

– Ні, я не знаю... Здається, немає... Він щойно був тут, але пішов.

Ліза, усміхаючись, дивилася на хлопця. Їй завжди подобався Маржолен. Спустивши руку, вона раптом відчула теплий дотик і тихенько скрикнула. З дерев'яної клітки під прилавком живі кролі витягали шиї й нюхали її спідницю.

– Ах, – засміялася красуня, – це твої кролики мене лоскочуть!

Вона нахилилась, хотіла погладити біленького кролика, але той з переляку заховався у найдальший куток клітки. Ліза випросталася й запитала:

– А що, чи скоро має повернутися пан Гавар?

Маржолен знову відповів, що не знає, його руки трохи тремтіли. Потім він несміливо промовив:

– Мабуть, хазяїн у льоху... Він наче казав, що йде туди.

– Тоді я хотіла б почекати його, – сказала мадам Кеню. – Можна б піти за ним... А чи не піти мені самій?

І справді! Ось уже мало не п'ять років, як я збираюся оглянути льохи... Маржолене, чи не проведеш ти мене?

І все поясниш...

Маржолен почервонів по саме волосся. Він швидко вийшов з крамниці і пішов попереду Лізи, кинувши товар напризволяще і промовляючи:

– Звичайно... Все, що хочете, мадам Лізо...

Але внизу, в темряві, красуні-ковбасниці сперло дух. Вона зупинилась на останній приступці й підвела очі, оглядаючи склепіння з білими та червоними смугами цегли; склепіння складалося з плескатих арок, що були, скріплені чавунними скобами і спиралися на колонки. Ще більше, ніж темрява, ковбасницю вразив сильний, теплий запах живих тварин, просякнутий лугом, від якого лоскотало в носі й горлі.

– Тут дуже погано тхне, – прошепотіла Ліза. – Тут не можна жити, це шкодить здоров'ю.

– А мені нічого, не шкодить, – відповів здивований Маржолен. – І запах не гидкий, коли до нього звикнеш. А взимку тут тепло і дуже добре можна влаштуватися.

Вона пішла за ним, кажучи, що цей сморід птиці їй огидний, і, мабуть, вона після цього місяців зо два не зможе їсти курчат. Кладові – вузенькі комірки, де торговці держать живих птахів тяглися рівними рядами уздовж вузьких проходів, що пересікалися під прямим кутом. Газові ріжки траплялися рідко, коридори спали в тиші, як закутки села, що поринуло в сон. Маржолен запропонував Лізі помацати дротяну сітку з дрібних петель, натягнену на чавунні рами, йдучи одним із проходів, вона читала імена власників цих кліток, написані на блакитних дощечках.

– Комора пана Гавара в самому кінці, – сказав юнак, ідучи вперед.

Вони завернули ліворуч і дійшли до якогось темного закутка, куди не досягав жоден промінь світла. Гавара тут не було.

– Це нічого, – мурмотів Маржолен, – я й без нього покажу вам нашу звірину; я маю ключ.

Красуня Ліза увійшла слідом за ним у густу пітьму; раптом Маржолен заплутався в її спідницях; вона подумала, що надто близько присунулася до нього, і поступилася назад, кажучи зі сміхом:

– Невже ти думаєш, що я побачу твоїх звірят у такій темряві?

Він не одразу відповів, а потім пробурмотів, що в коморі завжди є запасна свічка. Проте юнак довго копався, не знаходячи отвору в замку. Допомагаючи йому, Ліза відчула на своїй шиї гарячий подих. Коли він відчинив нарешті двері й запалив світло, вона помітила, що він труситься, мов у пропасниці.

– Ну й чудний же хлопець! – скрикнула молодиця. – Хіба ж можна так хвилюватися через те тільки,, що двері не хотіли відчинятись? Ти справжня панна, дарма що маєш здорові кулаки!

Ліза увійшла до комори. Гавар наймав, власне, дві комори і, знявши перегородку, перетворив їх на один пташник. Долі у смітті порпалася велика птиця: гуси,, індики, качки; вгорі, на трьох полицях, у плескатих дерев'яних клітках сиділи кури й кролі. Залізні грати на дверях комори були запорошені й так заплетені павутиною, мов,на ній висіли сірі завіски; сеча кроликів проїдала підлогу, пташиний послід вкривав дошки білими бризками. Та Ліза не хотіла робити прикрість Маржоленові, показавши свою огиду. Вона просунула пальці крізь дерев'яні перекладки кліток і бідкалась над гіркою долею нещасних курей. Їх там було стільки, що вони не мали де стати. Ліза погладила качку із зламаною лапкою, що сиділа в кутку, а Маржолен тимчасом пояснював їй, що цю качку мають зарізати сьогодні ж увечері бо вона вночі може здохнути.

– Як їх тут годують? – запитала ковбасниця.

Юнак розповів їй, що птиця в темряві не їсть. Торговці мусять світити свічки й чекати, доки вона не з'їсть усього корму.

– Це цікаво, – розповідав він, – часом я тут цілими годинами тримаю вогонь. Треба бачити, як вони накидаються на зерно. А тільки затулиш свічку рукою, всі птахи повитягають шиї вгору й нерухомо зупиняться, мов перед ними зайшло сонце... Тут заборонено залишати вогонь, коли немає людей. Одна торговка, тітка Палет – знаєте її? – колись мало пожежі не наробила; кажуть, наче курка перекинула її свічку просто в солому.

– Ну, – сказала Ліза, – птахи тут у вас розкошують, якщо їм і в обід, і ввечері засвічують люстру!

Це насмішило його. Молодиця вийшла з комори, обтираючи ноги й піднявши трохи спідницю, щоб не закаляти подолу. Маржолен загасив свічку і замкнув двері на замок. Лізі стало страшно, коли вона знов опинилась у темряві поряд із цим здоровенним юнаком; вона пішла

вперед, щоб він удруге не заплутався в її спідницях. Коли Маржолен догнав її, красуня промовила:

– Все ж таки я рада, що все це побачила. Під Центральним ринком є речі, про які ми й гадки не маємо... Спасибі тобі!.. Я тепер швидше піду нагору. Не кажи в крамниці, куди я ходила. Коли пан Гавар повернеться, передай йому, що мені негайно треба з ним поговорити.

– Та він, мабуть, біля кам'яних лав, де ріжуть птахів, – відказав Маржолен. – Якщо хочете, ходімте туди.

Вона не відповідала, задихаючись у теплому повітрі. Обличчя її палало. Вона розчервонілась, а натягнутий корсаж, звичайно такий нерухомий, подавав тепер ознаки життя. Це хвилювало красуню; їй було неприємно чути за собою швидкі кроки Маржолена, що теж наче задихався. Вона відступила вбік і пропустила його наперед. Село з темними вуличками спало. Ліза помітила, що її супутник навмисне пішов найдальшою дорогою. Коли вони вийшли до полотна підземної залізниці, Маржолен сказав, що хотів їй показати ще цю залізницю. Вони спинилися там на хвилинку, заглядаючи в щілини між товстими дошками загорожі. Маржолен запропонував піти на полотно. Мадам Кеню відмовилася, кажучи, що це зайве, що вона й так добре все розглянула. Повертаючись назад, вони побачили тітку Палет, що стояла перед своєю коморою, розв'язуючи мотуззя на широкому чотирикутному кошику. З кошика долинав шум; це птахи билися крилами й лапками. Коли жінка розв'язала останній вузол, з кошика раптом повисувалися довгі гусячі шиї й підняли кришку. Розлючені гуси повилітали, витягіни вперед голови, клацаючи дзьобами з голосним шипінням і зчиняючи в темряві льоху великий переполох. Ліза не могла втриматися від реготу, дарма що перекупка скаржилась і лаялася на всю губу в гіркому розпачі, тягнучи за шиї двох гусок, яких їй пощастило спіймати. Маржолен кинувся навздогін за третьою гускою. Було чути, як він тупотів, бігаючи вздовж проходів, шукаючи сліду, тішачись цим полюванням; потім десь здалека почувся шум боротьби, і парубок повернувся, несучи птаха. Тітка Палет,

жовта, поморщена бабуся, взяла гуску на руки і якусь хвилину тримала її в себе на животі, стоячи в позі античної Леди.

– Ну що б я робила, якби тебе тут не було? – промовила вона. – Одного разу я побилася з гусаком; добре, що при мені був ніж, і я перерізала йому горлянку.

Маржолен зовсім задихався. Коли вони підійшли до каміння, де ріжуть птахів, Ліза при яскравішому газовому світлі побачила, що він спітнів, а очі горять вогнем, якого вона в них ніколи не помічала. Звичайно він опускав перед нею вії, мов соромлива дівчина. Маржолен здався їй дуже гарним юнаком: широкоплечим, з великим рум'яним обличчям, обрамованим русявими кучерями. Ковбасниця поглядала на нього прихильно, з таким щирим захопленням, яке можна показувати тільки по відношенню до надто молоденьких хлопців. Від цього Маржолен знову зніяковів.

– От бачиш, і тут немає пана Гавара, – промовила Ліза. – Через тебе я тільки марно час гаю.

Тоді він швидко розповів їй про місце, де ріжуть птицю. Тут є п'ять великих, довгих кам'яних лав, що тягнуться вздовж вулиці Рамбюто і освітлені жовтавим світлом з отворів та газовими ріжками. На одному кінці жінка різала курчат, і з цього приводу Маржолен скоромовкою зауважив, що вона їх скубе ще майже живимй, бо так легше скубти. Потім він запропонував Лізі взяти в руку пір'я, що валялося великими купами на кам'яних лавах; юнак пояснив, що це пір'я сортують і продають часом аж по дев'ять су за фунт, залежно від м'якості. Ковбасниця мусила також засунути руку у великі корзини, повні пуху. Потім Маржолен відкрутив крани басейнів, зроблених біля, кожного кам'яного стовпа. Він невтомно розповідав про різні подробиці. Кров стікає уздовж кам'яних лав, утворюючи на підлозі калюжі. Сторожі кожні дві години миють підлогу водою з помпи, відтираючи криваві плями шорсткими щітками. Коли Ліза нахилилась над отвором труби, куди стікають вода й кров, Маржолен розповів їй інші цікаві речі: після зливи

вода крізь цей отвір заливає льох; колись вона піднялася аж на тридцять сантиметрів, і довелося переносити живність у другий бік підземелля, де підлога трошки вища. Хлопець і досі ще сміявся, згадуючи, який гармидер зчинили перелякані птахи. Покінчивши з цим, Маржолен не знав, що ще розказати, як раптом згадав про вентилятор. Він повів молодицю в глиб льоху й попросив її глянути вгору. Тут вона побачила середину однієї з кутових башточок, щось на зразок широкої вивідної труби, куди підіймався сморід з комор.

Маржолен замовк у цьому кутку, зараженому їдкими запахами, що їли очі, як гуано. Проте юнак був явно збуджений. Ніздрі його роздувались, він із силою втягав у себе повітря, мов це надавало йому відваги. Вже чверть години хлопець був у льоху з красунею Лізою, і цей сморід, ця теплота живих тварин сп'янили його. Тепер він уже не ніяковів; він був повний бажань, які зігрівав запах посліду в курнику з низьким склепінням, що здавалося чорним у пітьмі.

– Ну, ходімо, – промовила Ліза. – Ти славний хлопчина, показав мені все це... Коли прийдеш до нас у ковбасну, я тебе почастую чимсь смачненьким.

Вона взяла його за підборіддя, як часто робила це, не помічаючи, що Маржолен уже виріс. Красуня й сама була трохи схвильована; прогулянка під землею зворушила її ніжним хвилюванням, яким вона насолоджувалась, як чимсь дозволеним, що не може дати поганих наслідків. Її рука, мабуть, трохи довше, ніж звичайно, затрималася під підборіддям хлопця, таким ніжним! Тоді, під впливом цієї ласки, уступаючи пориву інстинкту, але попередньо переконавшись, що поблизу немає нікого, Маржолен набрався духу й кинувся на красуню Лізу з силою бика. Він схопив її за плечі й шпурнув у велику корзину з пір'ям, куди вона звалилася з задертими спідницями. Маржолен хотів обхопити її за стан, як брав Кадіну, з брутальністю тварини, що не знає впину, та Ліза, зблiднувши від цього несподіваного нападу, не скрикнувши, швидко вистрибнула з корзини. Вона піднесла руку тим рухом, який бачила допіру, коли дивилася, як б'ють птахів, стиснула свій кулак дебелої

красуні й ударила Маржолена межи очі. Юнак звалився долі й розбив собі голову об гострий ріг кам'яної лави. В цю хвилину в темряві залунало хрипке й протяжне кукурікання півня.

Красуня Ліза вся похолола. Вона закусила губу, і груди її набули звичної нерухомості, що надавала цьому жіночому станові подібності до живота. Над головою вона почула невиразне гуркотіння ринку. Крізь отвори, що виходили на вулицю Рамбюто, долинав з тротуару стукіт, порушуючи глибоку тишу льоху. В Лізи майнула думка, що її врятували тільки сильні руки. Вона струсила пір'ячко, що поприставало до її спідниць. Потім, боячись, щоб її тут не застукали, пішла, навіть не глянувши на Маржолена. Коли ковбасниця проминула гратчасті двері й побачила на сходах ясне світло дня, вона зітхнула з полегкістю.

Ліза ввійшла до ковбасної вже зовсім спокійна, тільки трохи бліда.

– Ти довго барилася, – сказав їй Кеню.

– Я не знайшла Гавара, хоч усюди шукала його, – спокійно відповіла вона. – Доведеться їсти баранину без нього.

Господиня, наче й не було нічого, наказала наповнити смальцем банку, що виявилася порожньою, нарізала котлет для своєї приятельки, мадам Табуро, яка прислала по них служницю. Удари ножем по м'ясу, затиснутому в лещата, нагадали їй про Маржолена, що лежав унизу, в льоху. Проте Ліза не відчувала докорів сумління. Вона вчинила, як порядна жінка. Чи варто було рискувати своїм спокоєм задля якогось хлопчини? Ні, їй надто добре жилося з чоловіком і дочкою. І все ж вона подивилась на Кеню; шкіра на його потилиці була жорстка й червона, наче в кабана, а голене підборіддя зашкарубло, мов кора на дереві, в той час як у юнака потилиця й підборіддя були схожі на рожевий оксамит. Та про це не слід було думати; Ліза не торкатиметься більше його, бо хлопець забрав собі в голову різні дурниці. Вона шкодувала

тільки, що позбулась маленького дозволеного задоволення, і казала собі, що діти ростуть надто вже швидко.

Щоки її трошки зашарілися, і Кеню знайшов, що його жінка "до біса добре виглядає". Підсівши на хвилинку до неї за прилавок, він сказав:

– Тобі треба частіше ходити на прогулянки. Це тобі на користь... Якщо хочеш, сходимо колись увечері в театр. Ну, хоч би в "Ґете", – мадам Табуро бачила там таку гарну комедію...

Ліза посміхнулась і сказала, що там видно буде.. Потім знову зникла. Кеню подумав, що його жінка надто добра і що ця тварина Гавар не вартий того, щоб вона бігала його шукати. Ковбасник не помітив, як Ліза піднялася по сходах і ввійшла до Флоранової кімнати, ключ від якої висів на цвяху в кухні. Вона сподівалася розвідати що-небудь у цій кімнатці, бо на торговця живністю більше не розраховувала. Мадам Кеню поволі обійшла приміщення, оглянула ліжко, камін, усі кутки. Вікно, що виходило на маленький балкон, було відчинене, і гранатове деревце, вкрите пуп'янками, купалося в золотому промінні призахідного сонця. Лізі здалося, що її продавщиця не виходила з цієї світлички, що вона ще вчора ночувала тут – у кімнаті не було жодної ознаки присутності чоловіка. Це здивувало Лізу, яка сподівалася побачити підозрілі ящики або скрині з важкими замками. Вона помацала навіть Огюстінине літнє вбрання, що все ще висіло на стінці, й нарешті сіла до столу й стала читати почату сторінку, де слово "революція" повторювалося двічі. Молодиця злякалася, висунула шухляду й побачила, що там повно паперів. Та перед цією таємницею, яку так недбало охороняв поганенький дерев'яний столик з непофарбованого дерева, раптом прокинулася вся її порядність. Ліза, дуже схвильована, сиділа, схилившись над паперами, силкувалася зрозуміти зміст написаного, не ворушачи паперів, як раптом здригнулася від пронизливого співу зяблика, що сидів у клітці, освітленій косим промінням сонця.

Ковбасниця, здригнувшись, поспішила засунути шухляду, відчуваючи, що хотіла зробити паскудний вчинок.

Мадам Коню замислено стояла перед відчиненим вікном, міркуючи, що їй слід порадитися з абатом Рустаном, людиною дуже розумною, як раптом побачила внизу, на ринковому майдані, натовп, який оточував ноші. Смеркало, проте Ліза добре впізнала Кадіну, що плакала в натовпі цікавих, і Флорана з Клодом Лантьє, які розмовляли, стоячи на тротуарі в білих від пороху чоботях. Ковбасниця поквапно спустилася вниз, здивована, що вони вже повернулись. Ледве встигла вона сісти на своє звичайне місце за прилавком, як до ковбасної ввійшла мадмуазель Саже, промовляючи:

– Це негідника Маржолена знайшли в льоху з розбитою головою. Чи не підете, мадам Кеню, глянути на нього?

Ліза перейшла вулицю, щоб подивитись на бідного хлопця. Юнак лежав, витягнувшись, дуже блідий, з заплющеними очима. На його русявих кучерях з одного боку скипілася кров. Люди казали, що рана не загрожує його життю і що хлопець сам винен, бо вічно виробляє у підвалі різні штуки. Гадали, що він хотів, мабуть, перестрибнути через кам'яну лаву – це була його улюблена розвага – і вдарився головою об камінь. Мадмуазель Саже прошепотіла, показуючи на Кадіну, яка весь час плакала:

– Мабуть, ця паскуда штовхнула його. Вони завжди ховаються вдвох по закутках. –

Маржолен, опам'ятавшись на свіжому повітрі, широко розплющив здивовані очі. Він оглянув усіх присутніх і, побачивши лице Лізи, що нахилилась над ним, посміхнувся їй вибачливо, з лагідною покірливістю. Маржолен наче не пам'ятав, що сталося між ними. Ліза, заспокоївшись, сказала, що його треба тепер же однести до лікарні і що вона прийде його відвідати, принесе йому апельсинів та бісквітів. Маржолен, знеможекий, відкинув голову. Ноші понесли далі. Кадіна проводжала їх, повісивши на шию свій кошик, в якому на зеленій моховій галявці розквітали букетики, фіалок; на них лилися тепер гарячі сльози

маленької продавщиці квітів, а вона й не помічала, що палить бідні квіти своїм пекучим горем.

Повертаючись до, себе в ковбасну, мадам Кеню почула, як Клод, стискаючи руку Флоранові, говорив йому стиха:

– Ах, проклятий хлопець! Він мені зіпсував сьогоднішній день... Проте ми все-таки повеселилися досхочу!

Клод і Флоран повернулися справді зморені, але щасливі: Вони принесли з собою запах вільного повітря широких ланів. Того дня, ще до світанку, мадам Франсуа продала всю свою городину, і вони втрьох пішли за возом на вулицю Монторгейль, до заїзду "Золотий компас". Тут вони ще в паризьких стінах, уже смакували сільську ідилію. Позаду ресторану "Філіпп", що до першого поверху прикрашений позолоченою різьбою, є двір, такий, які бувають на фермах, темний і сповнений життя, з пахощами свіжої соломи та теплого кінського гною; кури зграями порпаються тут у м'якій землі; замшілі дерев'яні будівлі, сходи, галереї, провалені дахи туляться до сусідніх старих будинків. У глибині під грубо збитою повіткою на них чекав запряжений Валтасар; він спокійно жував овес з прив'язаної до недоуздка торби. Добрий кінь підтюпцем збіг униз вулицею Монторгейль, задоволений, що так швидко повертається до Нантера. Та віз їхав не впорожні. Городниця склала угоду з компанією, що повинна була прибирати Центральний ринок; двічі на тиждень мадам Франсуа набирала повний віз листя, вибираючи його великими вилами з купи сміття на майдані. З того листя був чудовий гній. За кілька хвилин хура була наповнена доверху. Клод і Флоран витяглись на цьому пишному ліжку із зелені, мадам Франсуа взяла в руки віжки, і Валтасар рушив неквапною ходою, трохи схиливши голову, бо доводилося везти чималий вантаж.

Подорож була задумана вже давно. Городниця задоволено посміхалась; вона любила цих двох хлопців і обіцяла їм засмажити таку яєчню на салі, якої вони не знайдуть у цьому "поганому Парижі". А гості наперед раділи з того, що проведуть у лінощах і мандруваннях цілий

день волі, який тільки починав рожевіти на сході. Нантер вабив їх здаля, як чиста радість, що чекала їх.

– Ну як, чи добре вам там? – запитала мадам Франсуа, повертаючи на вулицю Пон-Неф.

Клод присягнувся, що їм на листі м'яко, "мов у ліжку нареченої". Лежачи горілиць, заклавши руки за голову, вони дивилися на бліде небо, де згасали зірки. Проїжджаючи вулицею Ріволі, Клод і Флоран мовчали, чекаючи, доки відійдуть назад будинки, і слухаючи, як поважна городниця ласкаво розмовляє з Валтасаром:

– Не поспішай так дуже, старий, не надривайся!.. Нам нема куди квапитися. Доїдемо собі помаленьку...

На Єлісейських полях художник, який тепер бачив обабіч дороги тільки темнозелене верховіття дерев, що виступало на фоні зеленої маси Тюїльрійського саду, раптом очутився і почав говорити. Проїжджаючи мимо вулиці Руль, Клод побачив бічний портал церкви Сен-Есташ, що видніється здалека під велетенським навісом одного з проходів Центрального ринку. Клод увесь час повертався до ринку, бажаючи знайти в ньому певний символ.

– Яке дивне поєднання, – казав він, – цей кусок церкви в рамці чавунного прольоту!.. Одне вб'є друге, залізо вб'є камінь, і цього вже недовго чекати... Чи вірите ви, Флоране, у випадковість? Мені здається, що не самі тільки практичні міркування призвели до того, що розетка церкви опинилася всередині Центрального ринку. Бачите, тут ціле відкриття: сучасне мистецтво – реалізм, натуралізм, назвіть, як хочете, – виросло поряд з старовинним мистецтвом... Ви не поділяєте моєї думки?

Флоран мовчав, і художник говорив далі:

– Проте ця церква свідчить про змішання архітектурного стилю: агонія середньовіччя поєдналася тут з дитячим белькотінням Ренесансу... Чи помітили ви, які тепер будують церкви? Вони схожі на що хочете: на бібліотеки, обсерваторії, голубники, казарми; та, певна річ, нікому й на думку не спаде, що в них обитає господь бог. Колишні побожні каменярі повмирали, і найрозумніше було б не будувати цих негарних кам'яних кліток, де тепер нема кого поселити... Від самого початку нашого століття збудований у нас один-єдиний оригінальний пам'ятник, монумент, який не скопійований з чогось іншого, а виріс на грунті нашої епохи; Центральний ринок, Флоране, сміливий твір, як собі хочете, але він є тільки перший проблиск двадцятого століття... Ось чому церква Сен-Есташ відійшла на задній план, слово честі! Сен-Есташ із своєю розеткою пустує без побожного люду, тоді як Центральний ринок поряд з ним шириться й кипить життям... На мій погляд, голубе, це так!

– Ну, ну! – засміялась мадам Франсуа. – У вас, пане Клод, язик добре підвішений, навіть Валтасар нашорошив вуха. Гей, іди, Валтасаре!

Віз поволі їхав нагору. У цей ранній час вулиця з чавунними стільцями вздовж обох тротуарів, з галявинами, що переривалися зеленою гущиною кущів, яка линула вдалину, в синювату тінь дерев, була ще безлюдна. На круглій галявині вони побачили вершника з амазонкою, що їхали труськом. Флоран, нагорнувши собі під голову капустяного листя, все дивився на небо, що розгорялось яскравим полум'ям. Часом він заплющував очі, щоб краще відчути свіжість ранку на своєму лиці. Він був такий безмежно щасливий від того, що може піти подалі від ринку й подихати свіжим повітрям, що лежав мовчки й навіть не слухав Клодових міркувань. А той, трошки помовчавши, почав знову:

– Ще ті, хто вкладає своє мистецтво в коробку для іграшок, кращі від інших. Це вони придумали афоризми: "Наука не створює мистецтва, промисловість занапащає поезію". І всі дурні починають плакати над квітами, ніби хтось має намір заподіяти квітам лихо... Це мене, кінець кінцем, дратує. Мені хотілося б на цей лемент відповісти таким твором, де був би виклик їм. Хотілося б розбуркати цих добрих людей! Знаєте,

який був найкращий із моїх творів, відколи я працюю, – твір, про який я згадую з великою втіхою? Це ціла історія... Торік перед Різдвом я був у тітки Лізи, і продавець Огюст, – знаєте, отой йолоп, – влаштовував святкову вітрину. Ох, паскуда!.. Я просто не стямився, побачивши, як бездарно групує він загальні тони. Я попросив його забратися звідти і сказав, що розпишу цю штуку як слід. Ви розумієте, у моєму розпорядженні були найяскравіші кольори: червона барва язиків у шпику, жовті маленькі окости, блакить обрізків паперу, рожевий колір початої шинки, зелений колір вересу, а особливо гарним був чорний колір кров'яної ковбаси, чудовий колорит, якого я потім ніколи не міг знайти на своїй палітрі. А баранячі сальники, сосиски, ковбаси з печінки, свинячі ніжки в сухарях давали мені сірі тони незвичайних відтінків. Тоді я написав справжній художній твір. Я взяв блюда, тарілки, миски, вази; я групував фарби, я створив дивний натюрморт, що звивався яскравими кольоровими ракетами, які розсипалися вишуканою гамою тонів. Червоні язики висувалися з пекучою жагою, а чорні кров'яні ковбаси вривалися похмурою нотою в ясний спів сосисок, ніби попереджаючи про жорстокий розлад шлунка. Я відтворив ненажерство святого вечора, опівнічну годину, присвячену жратві, жадібність шлунків, спорожнілих від церковних співів. Угорі я помістив величезну індичку, – під шкірою її білих грудей видно було темні плями трюфелів. Виставка – щось на зразок черева, оточеного сяйвом, – вийшла варварською й чудовою, і мазки були кинуті з таким прихованим глумом, що публіка юрбою стояла під вікном, збурена вітриною, яка так яскраво палала... Тітка Ліза, повернувшись із кухні, перелякалася, подумавши, що я підпалив сало в її крамниці. А індичка була, на її погляд, така непристойна, що вона випхала мене за двері. Огюст тимчасом усе розкладав, як було раніше, виявивши при цьому все своє недоумство. Звичайно, ніколи ці тварюки не зрозуміють чарівності червоної плями поряд із плямою сірою... Та однаково: це був мій шедевр. Я ніколи не створював нічого кращого.

Клод, усміхаючись, замовк, зворушений цим спогадом. Віз доїхав до Тріумфальної арки. На цю височину з широких вулиць, що оточували величезний майдан, лилися міцні потоки свіжого повітря. Флоран підвівся й сів, вдихаючи вперше пахощі трави, що віяли від міських укріплень. Він

повернувся в той бік і не дивився більше на Париж; його вабили сільські краєвиди вдалині. Проїжджаючи вулицю Лоншан, мадам Франсуа показала йому місце, де вона знайшла його. Це збудило в ньому безліч думок. Він дивився на городницю: жінка тримала віжки у трохи витягнутих руках, така здорова, спокійна, значно красивіша за Лізу. Вона була пов'язана хусткою, що низько спадала на лоб, шкіра її засмагла, а обличчя дихало грубуватою добротою. Коли мадам Франсуа легенько ляскала язиком, Валтасар нашорошував вуха й веселіше тюпав по бруку.

Як тільки приїхали в Нантер, віз звернув ліворуч, в'їхав у вузеньку вуличку, стиснуту між кам'яними загорожами, і, нарешті, зупинився в самому кінці тупика. Тут був край світу, як казала городниця. Треба було вивалити капустяне листя. Клод і Флоран не хотіли відривати од діла робітника, що садив салат. Узявши вила, вони вдвох почали скидати всю купу в гнойову яму. Це було для них розвагою. Клод дуже любив гній. Лушпиння з овочів, сміттябазару, покидьки, що падали з цього велетенського столу, наче продовжували жити, повертаючись туди, де виростала городина, щоб теплом перегною зігріти нові покоління капусти, ріпи та моркви. Вони виростали у вигляді гарних плодів і знову потрапляли на ринковий майдан. Париж усе гноїв і все віддавав назад землі, що, не знаючи втоми, відшкодовувала збитки, заподіяні смертю.

– Стривайте! – скрикнув Клод, востаннє змахуючи вилами. – Ось головка капусти, я її впізнаю. Вона щонайменше вдесяте виростає отам у кутку, під абрикосовим деревом.

Флоран щиро засміявся з цього дотепу. Потім знову споважнів і став поволі ходити по городу, доки Клод робив ескіз стайні, а мадам Франсуа готувала сніданок. Город являв собою довгу смугу землі, переділену посередині вузькою стежкою. Він був трохи гористий, і з найвищого місця, якщо підняти голову, можна було побачити низькі казарми Мон-Валерієна. Живопліт відокремлював город од інших ділянок землі. Високі стіни глоду замикали обрій зеленою завісою, так що навколо один тільки Мон-Валерієн наче витягався з цікавості, щоб заглянути через живопліт у володіння мадам Франсуа. Надзвичайна тиша панувала на цих небачених

просторах. Над городом, оточеним з чотирьох боків живоплотом, травневе сонце наче розімлівало від спеки; чути було тільки, як дзижчать комахи, відчувалася соннота щасливого проростання. По якомусь потріскуванню, легким зітханням, здавалося, можна було простежити народження й виростання городини. Квадрати, засаджені шпинатом і щавлем, грядки редиски, ріпи, моркви, картоплі та капусти стелилися рівними смугами чорнозему, що зеленів султанами листя. Далі рівні борозни салату, цибулі, селери нагадували олов'яних солдатиків, що вишикувалися на параді, а зелений горох та боби почали вже обвивати тоненькими стеблинками голий ліс тичок, що в червні мав перетворитись на густий гай. Тут не було жодної бур'янини. Город скидався на два паралельно покладені килими з акуратним зеленим візерунком на червонястому тлі, який щоранку ретельно чистять щіткою. Смужки кмину сірою каймою вже оторочували стежку з обох боків.

Флоран походжав, дихаючи теплим повітрям, насиченим пахощами кмину. Він був глибоко щасливий тим миром та чистотою землі. Вже понад рік бачив він тільки пом'яту від перевезення у возах городину, що була повисмикана напередодні і ще сочилася кров'ю. Флоран радів з того, що бачив, як вона спокійно живе в себе вдома, в чорноземі, зовсім здорова. Капуста мала широке доброзичливе обличчя, морква виглядала весело, листя салату бігло ключем з лінивою безжурністю. Після цього Центральний ринок, який Флоран покинув уранці, здався йому великим складом кісток, цариною смерті, смердючим кладовищем, де валялися тільки трупи живих істот і відбувався процес розкладу. Флоран почав ходити повільніше; він спочивав на городі мадам Франсуа, як після довгої ходьби серед оглушливого шуму й заразного повітря. Гомін і смердюча вогкість павільйону морської риби віддалилися од нього; Флоран відроджувався на чистому повітрі. Клод мав рацію: на ринку все вмирало. Земля – це життя, вічна колиска здоров'я світу!

– Яєчня готова! – гукнула городниця.

Вони сіли втрьох на кухні за стіл, відчинивши двері на сонечко, і так весело взялися їсти, що мадам Франсуа захоплено, поглядала на Флорана, примовляючи за кожним шматком:

– Ви тепер зовсім іншим стали, наче десять років звалилося з ваших плечей. Той огидний Париж надає вам похмурого вигляду. Мені здається, ніби і в очах у вас тепер світиться сонечко... Знаєте, великі міста нічого не варті, вам слід було б перебратися сюди.

Клод сміявся, кажучи, що Париж чудовий. Він захищав навіть його канави, хоч як любив сільське життя. Після полудня мадам Франсуа з Флораном опинилися вдвох край городу в куточку, де було посаджено кілька фруктових дерев. Вони посідали на траву й почали вести поважну розмову. Городниця давала йому дружні поради, докладно розпитувала про його життя, про те, що він хоче робити надалі, щиро пропонувала йому свою допомогу, якщо вона колись буде потрібна для його щастя. Флоран був глибоко зворушений. Йому ще ніколи не доводилося чути таке тепле слово від жінки. Мадам Франсуа справляла на нього враження здорової і міцної рослини, що виросла, як і її городина, на чорноземі городу, тоді як різні Лізи, Нормандки – красуні ринку – здавалися йому підозрілим м'ясом, прикрашеним для вітрини. Він насолодився кількома годинами безтурботного щастя, позбувщися запаху харчів, що забивали йому памороки; він відродився в здорових соках па лоні природи, мов та капуста, що, як казав Клод, удесяте виростала на його очах.

Близько п'ятої години приятелі попрощалися з мадам Франсуа. Вони хотіли повернутися пішки. Городниця провела їх до кінця вузької вулиці і, затримавши на хвилину Флоранову руку у своїй руці, стиха сказала йому:

– Якщо вас спіткає якесь лихо, то приїздіть сюди.

З чверть години Флоран ішов мовчки; знов у його душі запанував сум, і він казав собі, що залишає тут частку свого здоров'я. Шлях від Курбвуа

був укритий білим порохом. Флоран і Клод любили далекі прогулянки; їхні чоботи на товстих підметках голосно стукотіли по твердому грунту. При кожному кроці від закаблуків здіймався маленький димок. Сонце скісним промінням освітлювало дорогу; тіні обох перехожих витягалися впоперек шосе і були такі довгі, що їхні голови доходили до другого краю і лягали на протилежному тротуарі.

Клод розмахував руками, йшов широким рівним кроком і, задоволений, з усміхом поглядав на обидві тіні; під час ходьби він розхитувався всім тулубом, роблячи плечима рухи, які ще посилювали гойдання; потім, мов очутившись, художник промовив:

– А чи знаєте ви "Боротьбу Гладких з Худими"?

Здивований Флоран відповів, що не знає.

Тоді Клод із захопленням почав вихваляти цю серію естампів. Він навів декілька епізодів: Гладкі, мало не тріскаючи від жиру, влаштовують величезну учту, а Худі, схожі на жердини, скарлючені від голоду, заздрісно зазирають до них з вулиці. Або інша картина: Гладкі сидять за столом, надувши щоки, і женуть геть Худого, що насмілився залізти між них з покірливим виглядом, подібний до скраклі, що стирчить серед куль. Клод Лантьє вбачав у цьому цілу житейську драму й нарешті сказав, що всі люди поділяються на Худих і Гладких, на дві ворожі групи, з яких одна поїдає другу, випасає собі черево й розкошує.

– Напевно, – додав художник, – Каїн був Гладким, а Авель – Худим. Починаючи з першого вбивства, ненажерлива жадоба висмоктувала кров у менших людей... Цей безперервний бенкет, де найдужчий пожирає найслабшого, де кожен намагається проковтнути свого сусіду, а його, в свою чергу, їсть сусіда. Знаєте що, друже, стережіться Гладких!

Він на хвилинку замовк, увесь час стежачи за двома тінями, що все довшали в міру того, як заходило сонце. Нарешті прошепотів:

– Адже ми з вами Худі, розумієте... Скажіть, чи багато здобудеш собі місця під сонцем з такими плескатими животами, як у нас?

Флоран, посміхаючись, глянув на обидві тіні, але Клод розсердився і крикнув:

– Зовсім нема чого сміятися; щодо мене, то я мучуся від того, що належу до Худих. Коли б я був Гладкий, то писав би собі спокійно, мав би чудову майстерню, а картини свої продавав би на вагу золота. Але я Худий, тобто я хочу сказати, що жили собі рву, шукаючи щось незвичайне, а Гладкі тільки знизують плечима. І тому немає сумніву, що коли вмиратиму, від мене зостанеться тільки шкіра, присохла до кісток, і я так схудну, що мене можна буде покласти в книгу між двома сторінками і так поховати... А ви!.. Ви просто надзвичайно Худий, справжній цар усіх Худих, слово честі! Згадайте вашу сварку з рибними торговками: які чудові були ці велетенські перса, що насідали на ваші вузькі груди! А вони ж діяли за своїм інстинктом, вони полювали на Худого, як полюють коти на мишей. Бачте, у принципі Гладкий так жахається Худого, що відчуває потребу нагнати його кудись подалі з допомогою зубів або штовхана. Ось чому на вашому місці я б ужив заходів обережності. Кеню-Граделі – Гладкі, Мегюдени – Гладкі, одно слово, ви оточені з усіх боків тільки Гладкими. Мене б це стривожило.

– Ну, а Гавар, а мадмуазель Саже, а ваш приятель Маржолен? – запитав Флоран, увесь час посміхаючись.

– О, коли хочете, розкласифікую всіх наших знайомих. У мене в майстерні є папка, де давно зберігаються їх портрети з позначенням, до якого розряду вони належать. Це цілий розділ з природознавства... Наприклад, Гавар – Гладкий, але Гладкий, що вдає з себе Худого; ця різновидність трапляється досить часто... Мадмуазель Саже і мадам Лекер – Худі, проте дуже небезпечного розряду – відчайдушні Худі, здатні на все, аби тільки погладшати... Мій приятель Маржолен, юна Кадіна, Сар'єтта – троє Гладких, ще невинних, з скромним апетитом молодості. Треба зауважити, що Гладкий, коли він ще не постарівся,

чарівна істота… А ось Лебігр – це вже справжній Гладкий, так? Щодо ваших політичних друзів, то це здебільшого Худі: Шарве, Клемане, Логр, Лакайль. Я роблю виняток тільки для товстого дурня Олександра і для дивака Робіна. Ось кого мені дуже важко розкусити.

Художник продовжував говорити у тому ж дусі на всьому шляху від моста Нейльї до Тріумфальної арки. Він повертався то до одного, то до другого і закінчував деякі портрети змалюванням характерної риси: Логр, на його думку, був Худий, з животом між плечима, красуня Ліза вся пішла в живіт, а красуня Нормандка – в бюст; мадмуазель Саже, напевно, не використала колись у житті нагоди погладшати, тому що ненавиділа Гладких і водночас презирливо ставилась до Худих; Гавар рискує всім своїм жиром і кінчить тим, що помре плескатий, як клоп.

– Ну, а мадам Франсуа? – запитав Флоран.

Клода це запитання дуже збентежило. Він подумав і пробурмотів:

– Мадам Франсуа, мадам Франсуа… Ні, мені не спадало на думку зараховувати її до будь-якого розряду; це – гідна жінка, от і все. Вона не належить ні до Гладких, ні до Худих, хай їм біс!

Обидва засміялися. Друзі дійшли до Тріумфальної арки. Сонце стояло на обрії так низько, врівень з Сюренськими горбами, що колосальні тіні обох приятелів простяглися на білому мармурі пам'ятника двома чорними смугами дуже високо, вище величезних статуй у групах, мов дві риски, проведені вугіллям. Це ще більше насмішило Клода; він почав махати руками, зігнувся від реготу й нарешті, відходячи, кинув:

– Бачили? Коли сонце сіло, наші голови торкнулись неба.

Та Флоран уже не сміявся. Париж знову захопив його, – той Париж, якого тепер він так боявся і за яким раніше стільки тужив у Кайєнні. Коли він дійшов до Центрального ринку, присмерк згустився і в повітрі стояв

задушливий сморід. Флоран схилив голову, вступаючи в кошмар велетенських харчів, з ніжним сумом перебираючи у пам'яті цей день, сповнений здоров'я, пройнятий пахощами кмину.

V

Другого дня близько четвертої години Ліза пішла до церкви Сен-Есташ. Щоб перейти майдан, вона одяглась у строге чорне шовкове вбрання та килимову шаль. Красуня Нормандка провела Лізу поглядом від рибного ряду аж до самої церкви, мало не задихнувшись від люті.

– Оце так! – злісно вигукнула вона. – Ота товста корова вже до попів бігає... Ну, хай умочить зад у свячену воду, може, це її трохи заспокоїть.

Та вона помилялася: Ліза аж ніяк не була святенницею. Вона не вчащала до церкви і часто казала, що намагається бути чесною в усіх своїх вчинках, і цього досить. Проте мадам Кеню не терпіла нешанобливого ставлення до релігії і часто змушувала замовкнути Гавара, який залюбки розповідав анекдоти про попів і черниць, про жарти в ризниці. Такі речі мадам Кеню здавалися дуже непристойними. Вона вважала, що кожному слід залишити його віру і шанувати релігійні почуття всіх людей. До того ж, священики, на її думку, здебільшого люди порядні. Ліза була знайома з абатом Рустаном із церкви Сен-Есташ, людиною благородною, спроможною дати добру пораду, і дуже цінила його приязнь. Взагалі мадам Кеню доводила, що для більшості людей релігія цілком необхідна; ковбасниця вбачала в ній щось на зразок поліції, бо релігія допомагає підтримувати лад, і без неї жодний уряд не зможе існувати. Коли Гавар з цього приводу висловлювався надто гостро, кажучи, що треба повиганяти всіх попів і закрити їхні крамнички, Ліза, знизуючи плечима, заперечувала:

– І чого ви цим досягнете?.. Через якийсь місяць люди почнуть різати одне одного на вулицях і доведеться вигадати іншого бога. В дев'яносто

третьому році так і було... Адже ви знаєте, я не стою за попів, а проте кажу вам, що вони потрібні, бо так треба.

І коли Лізі траплялося зайти до церкви, вона там поводилась побожно. Вона купила собі красивий молитовник і хоч ніколи його не відкривала, проте завжди брала з собою на похорон або на весілля. У церкві мадам Кеню завжди, коли треба, ставала навколішки і намагалася зберігати гідний вигляд, бо вважала, що того вимагає пристойність. На її думку, це було ніби парадною формою, яку повинні одягати на себе люди порядні, комерсанти і власники нерухомого майна, щоб виявити повагу до релігії.

Того ж дня вродлива ковбасниця, увійшовши до церкви Сен-Есташ, обережно причинила за собою подвійні двері, оббиті вилинялим зеленим сукном, витертим руками побожних богомолок. Вона вмочила пальці в чашу з свяченою водою і повагом перехрестилася. Потім легкими кроками підійшла до каплиці святої Агнеси; там дві жінки стояли навколішках і, закривши обличчя руками, дожидали своєї черги, а із сповідальні виднілось блакитне плаття третьої. Мадам Кеню стало трохи прикро. Повз неї проходив, човгаючи ногами, церковний сторож у чорній шапочці. Ковбасниця звернулася до нього:

– Хіба абат Рустан сьогодні сповідає?

Той відповів, що мосьє абат незабаром скінчить, бо лишилося всього дві дами, і порадив Лізі сісти й почекати черги. Вона подякувала, не пояснивши, що прийшла не на сповідь. Вирішивши почекати, жінка попрямувала дрібними кроками по церковних плитах до головного входу. Звідси вона почала розглядати центральне склепіння, високе й строге, без прикрас, і яскраво розмальовані бокові колонади. Мадам Кеню трошки закопилила губу, вважаючи головний вівтар надто простим, не розуміючи холодної величі каменю; їй куди більше подобалась позолота й викрутаси бічних каплиць. З боку вулиці Дюжур ці каплиці потопали в сіруватому присмерку, світло пробивалося сюди тільки крізь запорошені вікна, тоді як з боку ринку палали від проміння призахідного сонця

кольорові шибки, розписані ніжними фарбами, переважно зеленою та жовтою, їхня прозорість нагадувала ковбасниці пляшки з лікерами перед дзеркалом у Лебігра. Ліза перейшла на той бік, що здавався теплим від яскравого полум'я, і на хвилину зацікавилась ковчежцями з святими мощами та оздобленим вівтарем з малюнками, на яких грали веселки заломленого проміння. Церква була порожня; під склепінням панувала тремтлива тиша. Кілька жіночих суконь виділялись темними плямами на матовожовтому тлі стільців; із зачинених сповідалень чути було шепіт. Проходячи вдруге біля каплиці святої Агнеси, ковбасниця побачила блакитну сукню, яка все ще стелилася коло ніг абата Рустана.

"А я б могла за десять секунд висповідатись, якби схотіла", подумала Ліза, горда своєю чеснотою.

Вона пішла в глиб церкви. За головним вівтарем, у тіні подвійного ряду колон потопала каплиця божої матері, оповита тишею й присмерком. На темному живопису вікон вирізнялись подекуди тільки хітони святих, що спадали широкими червоними та фіолетовими складками, які палали полум'ям містичної любові в побожному німому екстазі таємничого присмерку. Це був куточок тайни, темна заглибина раю, де зірками світяться дві воскові свічки, де чотири ледь видимі люстри з металевими лампадами, спускаючись із склепіння, нагадують золоті кадила, що гойдаються в руках ангелів, коли діва Марія відходить до сну. Там, поміж колонами, завжди можна побачити жінок, що мліють в екстазі, спершись ліктями на перекинутий стілець.

А Ліза спокійно стояла і дивилась. Вона не була нервовою і вважала, що краще було б, якби тут засвітити люстри, – при світлі було б значно веселіше. У цьому присмерку навіть відчувалося щось непристойне, наче півтемрява й подих алькова, які здавались їй недоречними. Свічки, що горіли коло неї в ставнику, зогрівали їй лице; якась бабуся обшкрябувала великим ножем віск, що спливав блідими слізками. І в релігійному тремтінні каплиці, в цьому мовчазному упиванні любов'ю ковбасниця ясно відрізняла позаду святих у червоних та фіолетових убраннях,

намальованих на шибках вікон, гуркіт фіакрів, що виїздили з вулиці Монмартр. А вдалині увесь час гудів Центральний ринок.

Ліза вже хотіла вийти з каплиці, коли туди ввійшла Клер, молодша із сестер Мегюден, що продавала річкову рибу. Дівчина засвітила свічку і стала навколішки за колоною на кам'яну підлогу. Світле волосся Клер було скуйовджене, а сама вона була така бліда під своїм скуйовдженим світлим волоссям, що скидалася на мертву. Гадаючи, що тут ніхто не побачить її, вона дала волю тузі і залилася гіркими сльозами, згинаючись у гарячій молитві, наче її хилив вітер, прагнучи кудись усією душею з самозабуттям жінки, що віддає всю себе. Красива ковбасниця здивувалася, бо Мегюдени ніколи не були надто побожні, а особливо Клер; вона часом таке казала про релігію й попів, що у слухачів волосся на голові ворушилося.

"Що це її розібрало? – думала мадам Кеню, знову повертаючись до каплиці св. Агнеси. – Мабуть, ця паскуда когось отруїла".

Абат Рустан, нарешті, вийшов із сповідальні; це був красивий чоловік років сорока; його добродушне лице посміхалось. Упізнавши мадам Кеню, він потиснув їй руку, назвав її "дорога моя добродійко" і повів до ризниці. Там він зняв із себе стихар, примовляючи, що зараз буде до її послуг. Вони вийшли: він – у сутані, з непокритою головою, вона – закутана у килимову шаль, і почали походжати вздовж бічних каплиць від вулиці Дюжур. Абат і Ліза розмовляли стиха. Сонце на кольорових шибках, догоряло, у церкві сутеніло, кроки останніх богомолок тихо шаруділи по кам'яних плитах.

Ліза почала викладати абатові Рустану свої сумніви. Між ними ніколи не заходила мова про релігію. Мадам Кеню не сповідалась, а просто у складних випадках радилася з абатом, як з людиною неязикатою і розсудливою. Вона часом казала, що віддає перевагу абатові перед сумнівними адвокатами, які скидаються на арештантів. Абат був до Лізи безмірно ввічливим: вишукував для неї довідки у великих томах збірника законів, давав вказівки, куди краще помістити гроші, з великим тактом

обмірковував моральні утруднення, радив ковбасниці комісіонерів, умів відповідати на різноманітні складні питання – і робив це дуже просто, не притягаючи сюди господа бога, не стараючись використати ці розмови ані для себе, ані для релігії. Слово подяки, усмішка були для нього достатньою нагородою. Очевидно, він був дуже радий зробити послугу вродливій мадам Кеню, про яку його економка часто з пошаною згадувала як про особу, дуже шановану в усьому кварталі.

Сьогодні їхня нарада була особливо делікатна. Лізі хотілося знати, як їй поводитися з своїм дівером; чи має вона право стежити за ним, щоб перешкодити йому скомпрометувати її саму, чоловіка й дочку? І що їй робити, коли настане явна небезпека? Вона не ставила питань руба і викладала їх у таких ретельно обміркованих виразах, що абат міг обговорювати з нею цю проблему, не торкаючись осіб. Він наводив чимало протилежних аргументів, а взагалі вважав, що праведна душа має право, навіть зобов'язана опиратися лихові, добираючи потрібних заходів, щоб сприяти торжеству добра.

– Ось так я думаю, дорога моя добродійко, – сказав нарешті абат.. – Але вся суть у засобах. Засіб – це згубні сіті, в яких заплутуються люди порядні... Та я знаю ваше бездоганне сумління. Зважуйте кожен свій вчинок і, якщо внутрішній голос його не засуджує, дійте сміливо... Люди чесної вдачі мають чудесну благодать – вносити свою чесноту в усе, що вони думають зробити.

І, міняючи тон, абат казав далі:

– Привітайте, будь ласка, від мене пана Кеню. Я цими днями як-небудь зайду до вас поцілувати милу Поліночку. Бувайте здорові, дорога моя добродійко, я завжди до ваших послуг.

Він повернувся в ризницю. Ліза, виходячи, зазирнула туди, цікавлячись, чи ще молиться Клер; але Клер уже повернулася до своїх коропів і вугрів; у каплиці діви Марії, де запанувала цілковита темрява,

виднілися тільки стільці, перевернуті в побожному захваті жінками, що ставали там навколішки.

Коли красуня ковбасниця знову переходила майдан, красуня Нормандка, що на неї чекала, впізнала суперницю по широких спідницях.

– Ну-ну! – скрикнула вона. – Гладуха понад годину висиділа в церкві. Коли попи висмоктують з неї гріхи, то прислужники в чергу стають, щоб виливати відрами той бруд на вулицю.

Наступного ранку Ліза піднялася до Флоранової кімнати. Там вона спокійно розташувалася, певна, що її не потурбують, маючи намір збрехати, якби Флоран застукав її у себе, начебто прийшла глянути, чи чиста білизна на постелі. Ліза бачила його внизу, в павільйоні морської риби, де він був дуже заклопотаний. Сівши до столу, вона висунула шухляду, поклала її до себе на коліна й обережно спорожнила, звертаючи увагу на те, як лежали папери, щоб покласти їх потім назад у такому ж порядку. Спочатку Ліза знайшла перші розділи твору про Кайєнну, потім різні плани й проекти: проект заміни збору податків на таксу торговельних угод, план реформи адміністративної системи Центрального ринку і багато інших. Ці сторінки, дрібненько списані, здалися Лізі надзвичайно нудними. Вона вже хотіла засунути шухляду, переконавшися, що Флоран десь в інше місце ховає докази своїх злочинних намірів, і роздумувала, чи не слід перерити його ліжко, коли раптом їй навернувся на очі конверт з портретом Нормандки. Фотографія була трохи темна. Молодиця сфотографувалася стоячи, спершись правою рукою на усічену колону. На ній були всі її самоцвіти й нова пишна шовкова сукня, а на лиці грала безсоромна посмішка. Ліза раптом забула і Флорана, і свій страх, і навіть мету, з якою, прийшла сюди. Вона поринула в споглядання, як жінка, що може вивчати свою суперницю, не поспішаючи, не боячись, що її застукають на цьому. Ніколи ще не щастило їй розглянути так близько Луїзу Мегюден. Ліза роздивлялась її волосся, ніс, рот, то віддаляючи, то наближаючи до очей фотографію. Потім, закопиливши уста, ковбасниця прочитала на звороті напис, зроблений великими кривими літерами: "Луїза своєму другові Флоранові".

Це обурило її і здалося їй признанням. Її охопило бажання взяти фотографію й тримати в себе, як зброю проти ворога. Але ковбасниця поволі поклала її назад у конверт, подумавши, що це було б погано і що однаково вона і опісля знайде тут цю фотографію.

Потім, гортаючи знову окремі сторінки й складаючи їх по порядку, мадам Кеню здумала подивитись у самий глиб шухляди, куди Флоран відсунув Огюстінині голки й нитки. Тут, між молитовником та сонником, вона знайшла те, що шукала: дуже небезпечні нотатки, загорнуті в сірий папір. Ідея повстання, повалення імперії шляхом збройного перевороту, яку колись увечері висунув Логр у винарні Лебігра, поволі дозріла в палкій Флорановій уяві. Незабаром він уже вбачав у цьому свій обов'язок, своє призначення. Він знайшов, нарешті, мету своєї втечі з Кайєнни й повернення в Париж. Уявивши собі, що його покликано помститися за свою худорбу цьому ситому місту, яке гладшало, поки захисники права вмирали з голоду в засланні, втікач узяв на себе роль судді й мріяв підвестися на весь зріст, на самому Центральному ринку, щоб роздавити царство обжерливості та пияцтва. Настирлива ідея легко прищепилася цій людині з чуттєвим темпераментом; усе набирало в його уяві загрозливих перебільшених розмірів; йому ввижалися найдивніші історії; він уявив собі, що, повернувшись із заслання, підпав під владу ринку, який заволодів ним, щоб позбавити сили духу, отруїти своїм смородом. Потім йому почало здаватися, що Ліза надумала обернути його на тварину; останні два-три дні він уникав невістки, наче засобу, що може розчинити його непохитну волю; він боявся наближатися до неї. Ці напади безглуздого жаху, обурення глибоко ображеної людини переходили раз-у-раз у найбільшу ніжність, у потребу в коханні, яку він приховував з чисто дитячою соромливістю. Особливо вечорами мозок Флорана був запаморочений шкідливими випарами. Змучившись за день, почуваючи, що в нього напружені нерви, відмовляючись од сну через жах перед цією подобою небуття, він допізна засиджувався в Лебігра або в Мегюденів; повернувшись до себе, Флоран ще не лягав спати, а сідав писати, готуючи план горезвісного повстання. Потроху він виробив цілий проект організації. Він поділив Париж на двадцять секторів, по одному на кожен район, на чолі з шефом, що був ніби головнокомайдуючий, з

двадцятьма помічниками, яким давалось по двадцять рот. Начальники секторів повинні були щотижня сходитись на нараду, щоразу в іншому місці; проте для більшої безпеки однодумці знали тільки ім'я ротного командира, а той, у свою чергу, знав тільки начальника свого сектора. Крім того, щоб збити з пантелику поліцію, Флоран вважав за корисне, щоб усі ці роти гадали, що вони зобов'язані виконувати різні функції. Пустити в діло ці заготовлені сили було б зовсім легко. Тільки треба було дочекатися, доки сформуються кадри, а тоді використати момент першого політичного заколоту. В розпорядженні змовників спочатку буде лише декілька мисливських рушниць, тому насамперед треба буде захопити вартових, обеззброїти пожежників, поліцію та кадрових солдатів. Слід уникати збройної сутички, а впливати на цих людей словом, пропонуючи їм іти разом з народом. Після цього повстанці мали вирушити до Законодавчого корпусу, а звідти до міської ратуші. Цей план, до якого Флоран повертався щовечора, як до сценарію драми, що розряджала його нервове збудження, був написаний на клаптиках паперу з поправками, які доводили, що автор іще йшов навпомацки, і давали змогу простежити поступово розвиток його дитячої й одночасно вченої витівки. Коли Ліза перечитала знайдені нотатки, не зрозумівши їх як слід, то затремтіла вся і не насмілювалася більше торкатися цього паперу, боячись, що він, як заряджена вогнепальна зброя, вистрілить в її руках.

А найбільше налякала ковбасницю остання замітка. На піваркушику паперу Флоран намалював форму значків, по яких мали розрізнятися начальники секторів та їхні помічники; поряд з ними були вміщені ротні значки. Олівцем було позначено навіть колір значків для всіх двадцяти секторів. Окремою відзнакою начальників були червоні шарфи, а помічників – червоні пов'язки на рукаві. Лізі це здавалося негайним здійсненням повстання; вона вже бачила, як люди з червоними кусками матерії проходять повз її ковбасну, розбиваючи кулями дзеркала та мармур, крадуть ковбаси й сосиски з вітрин. Мерзенні проекти дівера були замахом і на неї, на її добробут. Ліза засунула шухляду й оглянула кімнату; в неї майнула думка, що це ж вона сама оселила в себе цю людину, яка тепер спала на її простирадлах, користалася її меблями. І

Ліза впадала у відчай від думки, що Флоран ховає огидну пекельну машину в малесенькому непофарбованому столику, який колись, як вона ще була дівчиною, за життя дядька Граделя, стояв у її кімнаті, – в невинному столику, що хитався на своїх ніжках.

Вона стояла, думаючи про те, що ж тепер робити. Насамперед немає рації про все це розповідати Кеню. Їй спало на думку поговорити з самим Флораном; проте Ліза боялася, що він тоді десь в іншому місці готуватиме здійснення своїх намірів і від злості наговорить на їхню сім'ю. Ковбасниця потроху заспокоїлась, вирішивши стежити за ним. При першій же небезпеці видно буде, що робити, бо ж, на щастя, тепер вона мала у своїх руках засіб відправити його назад у заслання.

Повернувшись до своєї крамниці, Ліза побачила, що Огюстіна дуже схвильована. Виявилося, що маленька Поліна з півгодини тому зникла невідомо куди. На Лізині

збентежені запитання продавщиця могла тільки відповісти:

– Не знаю, мадам... Вона щойно була тут, на тротуарі, з якимось маленьким хлопчиком... Я на них дивилася; потім треба було почати окіст для одного пана, а вони тимчасом десь зникли.

– Закладаюся, що це Мюш! – скрикнула Ліза. – Ах, поганий хлопчисько!

І справді, це був Мюш. Поліна в цей день вдягла новеньке блакитне смугасте вбрання й захотіла похизуватися в ньому. Вона стояла, випроставшись, біля своєї крамниці, дуже розсудлива, закусивши губу з поважним виглядом шестилітньої маленької жінки, що боїться забруднитись. Її коротенькі туго накрохмалені спіднички здувались, як спідниці балетної танцюристки, відкриваючи акуратно натягнені біленькі панчішки та блискучі ясноблакитні черевички; довгий фартушок, що починався від самого вирізу на шийці, був оздоблений на плечах

вузеньким вишиваним воланом, який спадав на чарівні дитячі ручки, пухкенькі й рожеві. У вухах її були бірюзові сережки, на шиї блищав хрестик, на гладенько зачесаному волоссі була блакитна оксамитка. Товстенька й ніжна дівчинка дуже скидалася на свою матір і мала суто паризьку грацію нової ляльки.

Мюш, з Центрального ринку, побачив її. Він пускав у канаву маленьких поснулих рибок, які забирала вода, біг слідом за ними по тротуару і кричав, що вони плавають. Побачивши Поліну, таку чистеньку й причепурену, хлопчик вирішив перейти на той бік вулиці. Він пішов як був, без шапки, в розідраній блузі; штани його спадали, і виднілася сорочка. Взагалі Мюш був обідраний, як семилітній бешкетник. Мати суворо заборонила йому гратися "з тою дурною гладухою, яку батьки так напихають, що вона скоро лусне". Хлопчик з хвилину походив навколо, нарешті наблизився до дівчинки й хотів торкнутися пальцем блакитних смужок гарненької сукні. Спочатку його увага була дуже приємна Поліні, але від його пальця вона відсунулася з гидливою міною, промовивши:

– Не чіпай... Мама не дозволяє...

Це насмішило маленького Мюша. Він був великий задерика й майстер на різні витівки.

– Дурна ти, кажу тобі... Що з того, що мама не дозволяє?.. Давай у штовханці гратися!

Тут, видно, з'явився в нього злий намір забруднити вбрання дівчинки. Поліна, побачивши, що він хоче її штовхнути в спину, відсунулась далі, вдаючи, що йде додому. Тоді він зробився дуже лагідний і підтяг свої штанці з виглядом світської людини.

– Дурненька, це ж жарти!.. Ти така гарна в цьому вбранні. Це мамин хрестик?

Поліна запишалася, кажучи, що хрестик її власний. Мюш тимчасом непомітно довів дівчинку до рогу вулиці Пірует; він мацав її спіднички, дивуючись, що вони такі цупкі; його похвала була для малої безмежно приємна. Відколи вона вийшла на тротуар показати своє вбрання, ніхто не звертав на неї уваги, і це було їй прикро. Проте, незважаючи на Мюшові компліменти, дівчинка не хотіла сходити з тротуару.

– Ач, яка финдюрка! – скрикнув він знову грубо. – Як дам тобі, так і перекинешся в болото, мадам Фуфу!

Поліна злякалась. Мюш узяв її за ручку, зрозумівши свою помилку, і знову почав підлабузнюватись. Він поспішно шукав чогось у своїх кишенях, нарешті сказав:

– А я маю су.

Маленька Кеню, побачивши гроші, заспокоїлась. Мюш тримав перед її очима в пальцях мідяк, і вона пішла за цим су, навіть не помітивши, що вже зійшла з тротуару. Справді, малому Мюшеві щастило.

– Ти що любиш? – запитав він.

Вона відповіла не відразу, бо сама не знала: надто вже багато було в неї улюблених ласощів. Він почав нагадувати різні смачні речі: солодкий корінь, патоку, медяники, цукрову пудру. З приводу останньої мала серйозно замислилася: в цукрову пудру можна стромляти палець, а потім облизувати його; це дуже смачно! Обличчя крихітки надзвичайно споважніло. Нарешті вона вибрала:

– Ні, я люблю пакетики.

Тоді він узяв її за ручку й повів; дівчинка вже не опиралася. Діти перейшли вулицю Рамбюто й пішли широким тротуаром Центрального ринку, прямуючи до бакалійної крамнички на вулиці Косонрі; ця

крамничка славилася пакетиками. Пакетики – це тонкі паперові трубочки, куди бакалійники насипають уламки цукерок, крихти від каштанів у цукрі, підозрілі залишки з ваз із ласощами. Мюш поводився, як гречний кавалер; він запропонував Поліні самій вибрати пакетик із синього паперу і, не взявши його з її рук, заплатив бакалійникові су. На вулиці дівчинка висипала цукрові крихти від різних цукерок в обидві кишені свого фартушка; ці кишені були такі малесенькі, що стали повні, аж крихти розсипались. Поліна в захваті гризла потихеньку крихту по крихті і слинила пальчик, щоб зібрати найдрібніші порошинки. Від цього цукерки розтали, і на фартусі з'явилися дві коричньові плями. Мюш посміхався. Він обіймав дівчинку за стан і м'яв її вбрання досхочу, відводячи її в той же час за ріг вулиці П'єр-Леско, в бік майдану Дезінносан, говорячи їй:

– А тепер уже хочеш гратися, га? Адже в тебе в кишенях страх які смачні ласощі! Бачиш, дурна, я не хотів тебе дрочити.

І сам запускав пальці в її кишені. Діти увійшли в сквер. Мабуть, тут Мюш надумав дістати свою перемогу. Хлопчик показував Поліні сквер, наче це були його власні маєтки, дуже гарні, де він грався цілими днями. Ніколи ще Поліна не заходила так далеко; вона б, мабуть, розплакалась, як викрадена панна, якби не солодке в кишені. Фонтан плескав серед моріжка, де були грядки квітів; водяні бризки розсипалися, хвилювали поверхню води, а голі німфи роботи Жана Гужона біліли на сірому тлі каменю, нахиливши урни; вони оживляли своєю грацією похмуру атмосферу кварталу Сен-Дені. Діти обійшли фонтан навкруги, милуючись, як вода падає з шести басейнів, розглядаючи Травичку, мабуть, мріючи побігати по центральному моріжку або залізти в густі рододендрони та різаки на грядці, що тяглася вздовж штахетів садка. Тимчасом маленький Мюш, що вже встиг пом'яти гарну Полінину суконьку ззаду, промовив з лукавим сміхом:

– Давай кидатися піском, добре?

Поліна не змогла встояти проти такої спокуси. Заплющивши очі, вони почали кидатися піском. Пісок влучав дівчинці за виріз корсажа, сипався по спині, проникав у панчішки й черевики. Мюш дуже тішився, що її білий фартушок став зовсім жовтим. Та цього було йому недосить. Мабуть, хлопчакові здавалося, що вбрання ще надто чисте. Він раптом запропонував:

– Стривай, ходімо дерева садити! Я вмію такі гарні садочки робити!

– Справді, ходімо садочки садити, – погодилась Поліна, умліваючи від щастя.

Сторож, що доглядав сквер, десь пішов, і Мюш загадав дівчинці копати ями на грядці. Вона стояла навколішках на скопаній землі, повзала на животі, зариваючи по лікоть у землю свої чарівні голі рученята. Мюш збирав прутики, ламав гілки. Це мали бути дерева, які він втикав у ямки, викопані Поліною. Ямки йому здавалися надто мілкі, і він усе лаяв Поліну, наче вибагливий господар недбалого робітника. Коли дівчинка підвелася, то була чорна від голови до п'ят, аж у волоссі була земля. І так кумедно виглядала вона з своїми чорними, як у вугляра, ручками, що Мюш аж у долоні заплескав.

– Тепер будемо поливати! – вигукнув він. – Розумієш, бо без води дерева не виростуть.

Це вже була найкраща гра. Діти виходили із скверу, пригорщами черпали воду з канави і бігцем повертались назад поливати свої прутики. У Поліни, яка через свою повноту не вміла бігати, вода по дорозі виливалася крізь пальці, текла по спідничці, так що коли дівчинка в шостий раз пішла по воду, вона була мокра, наче скупалась у канаві. Коли крихітка остаточно забруднилась, Мюш сказав їй, що вона дуже мила. Він посадив її коло себе під рододендроном, біля того садочка, який вони насадили, і почав розповідати, що ось деревця вже ростуть. Хлопчик узяв Поліну за руку, називаючи її своєю жіночкою.

– А що, ти не шкодуєш, що прийшла сюди, правда? А то б і досі стояла на тротуарі, де тобі було так нудно. Ти ще побачиш, які я різні вуличні ігри знаю. Приходь сюди знову, чуєш? Тільки мамі не треба казати. Це дурниці! А як скажеш, то я за коси потягну, коли проходитиму мимо вашого дому.

Поліна з усім погоджувалась, а він зробив їй останню гречність, насипавши землі в обидві кишені фартушка. Пустун почав притискати дівчинку до себе; тепер він з хлоп'ячої жорстокості хотів зробити їй боляче. Поліна вже поїла всі цукерки, гра припинилась, і вона збентежилась. А через те що Мюш почав її щипати, вона заплакала й почала проситися додому. Це дуже насмішило Мюша, що виявив себе мужнім; він почав лаяти Поліну, загрожуючи, що не відведе її до батьків. Мала від страху ледве не зомліла і душила в собі судорожні ридання, мов красуня, покинута спокусником напризволяще в глухому заїзді. Мабуть, Мюш нарешті побив би її, щоб присилувати замовкнути, коли раптом біля них пролунав верескливий голос, голос мадмуазель Саже:

– О боже милосердний, та це ж Поліна!.. Чи даси ти їй спокій, паскудний негіднику?

Стара дівуля взяла Поліну за ручку, голосно бідкаючись над її одежею, що мала жалюгідний вигляд. Мюш майже не злякався; він ішов за ними, злорадо сміючися з того, що наробив, і запевняв, що дівчинка сама схотіла з ним піти і забруднилась, бо впала на землю. Мадмуазель Саже постійно відвідувала сквер Дезінносан. Щодня після полудня вона просиджувала там не менше години, слухаючи розмови простого люду. Тут по обидва боки півколом стоїть довгий ряд лав. На них сідають бідні люди, яким невистачає повітря в конурах на тісних сусідніх вулицях; старі баби, яким завжди холодно, сухі, в зім'ятих чепчиках, молоді в кофтах, з непокритими головами, із запалими грудьми, вже відцвілі через убозтво; бувають тут і чоловіки, хоч і в меншій кількості: чистенькі дідусі, носильники в засмальцьованих куртках, підозрілі панки в чорних капелюхах; а в алеях порпається дітвора, – возить візочки без коліс, грається в піску, плаче і гризеться між собою – жахлива дітвора в

брудному лахмітті, з мокрими носами, що кишить на сонці, як черва. Мадмуазель Саже була така тонка, що завжди знаходила собі містечко десь на лаві. Вона прислухалася до балачок і сама вступала в розмову з сусідкою, з якою-небудь жінкою робітника, пожовклою бабою, що латає білизну, виймаючи її з кошика, перев'язаного шворочкою: носові хусточки і панчохи, подерті, як решето. Проте мадмуазель Саже мала тут і знайомих. Під нестерпне верещання дітвори та вічний гуркіт екіпажів позаду скверу на вулиці Сен-Дені тут плелися безконечні плітки, гудили поставщиків, бакалійників, пекарів, різників – справжня газетна хроніка цілого кварталу, породжена відмовою в кредиті і глухою заздрістю бідноти. Саже особливо любила вивідувати в цих нещасних огидні історії, що виходили з підозрілих кубел, з похмурих закутків двірницьких, брудне лихослів'я, що було наче гострою приправою до їжі, якою стара плетуха живила свою ненажерну цікавість. Крім того, коли вона сідала лицем до Центрального ринку, перед нею відкривався майдан з трьома фасадами будинків, з величезною кількістю вікон, куди Саже старалася проникнути хоч поглядом. Вона, здавалось, витягалася догори, оглядала поверхи один по одному, аж до віконець мансард, мов дивилась у скло панорами. Стара пильно розглядала кожну завіску на вікні, і часом поява чиєїсь голови між завісками давала їй можливість відновити цілу драму. Кінець кінцем, Саже розвідала біографії всіх мешканців цих будинків тільки шляхом уважного розглядання з вулиці. Найбільше збуджував її цікавість ресторан Баратта з чотирма вузькими поверхами, оздобленими орнаментом та різними викрутасами, з винарнею внизу, з різьбленим і позолоченим піддашшям, що утворює терасу, звідки спускалося зелене листя витких рослин у горщиках. Їй подобалось ясноблакитне тло, жовті колони, стовп, увінчаний черепашкою – вся ця декорація картонного храму, намальована на передньому фасаді старого будинку; ця декорація закінчувалася вгорі, під дахом, цинковою галереєю, пофарбованою олійною фарбою. Саже уявляла собі за гнучкими смугастими жалюзі приємні сніданки, добірні вечері, одчайдушну гульню. Вона навіть, вигадувала історії на ці теми: саме тут, казала вона, Флоран з Гаваром справляли оргії, захопивши з собою обох розпусниць, сестер Мегюден, причому за десертом вони поводилися несамовито й огидно.

Тимчасом Поліна, коли стара вхопила її за ручку, заплакала ще гірше. Саже хотіла вже вийти із скверу, та раптом передумала й сіла на краю лави, стараючись заспокоїти дівчинку:

– Годі, не плач, а то тебе візьмуть поліцаї... Ми підемо з тобою до мами й тата. Ти ж мене знаєш, правда? Адже я "добра тіточка", пам'ятаєш? Ану, посміхнися!

Та сльози душили Поліну. Вона хотіла додому. Тоді мадмуазель Саже спокійнісінько дала їй виплакатись, вичікуючи, доки дитина заспокоїться. Бідна дівчинка змерзла і тремтіла в мокрих спідничках та панчішках; витираючи сльози кулачками, вона розмазувала грязь по всьому обличчі, аж до самих вух. Коли дитина трохи заспокоїлась, стара заговорила солодким голосом:

– Твоя мама добра, правда? І любить свою доню?

– Так, так, – відповідала, хлипаючи, Поліна.

– А тато теж незлий, він тебе не б'є з мамою не свариться?.. Про що вони говорять увечері, коли лягають спати?

– Ой, не знаю. Мені тепло в моєму ліжку.

– Вони говорять про свого кузена Флорана?

– Не знаю.

Мадмуазель Саже зробила суворе лице і вдала, наче хоче встати й піти.

– Ти брешеш і більше нічого... А ти ж знаєш, що брехати не можна!.. Коли ти говоритимеш неправду, я тебе покину тут, і Мюш знову щипатиме тебе.

Мюш, який походжав коло лави, втрутився в розмову, зауваживши рішучим тоном маленького чоловіка:

– Та вона ще дурна, не розуміє... Ось я помітив, як мій добрий приятель Флоран учора напік раків, коли мама йому сказала жартома, що він може її поцілувати, якщо йому це приємно.

Поліна, налякавшись, що її покинуть, знову заревла на весь голос.

– Та замовкни ж ти, погань! – шипіла мадмуазель Саже, штовхаючи дівчинку. – Я не піду, я куплю тобі ячмінного цукру, чуєш? Ячмінного цукру!.. Так ти не любиш кузена Флорана?

– Ні, мама каже, що він непорядний.

– Бачиш, значить, мама таки щось казала?

– Один раз увечері в мене в ліжку був Мутон, я спала з Мутоном... Вона татові казала: "Твій брат тільки тому і втік з каторги, щоб нас усіх з ним разом туди назад заслали".

Мадмуазель Саже тихенько скрикнула і скочила з лави, вся тремтячи, мов ясна блискавиця засвітила їй просто в очі. Стара знову вхопила Поліну за ручку і мало не бігом потягла її до ковбасної, не промовивши й слова, затиснувши уста й посміхаючись сама до себе. В її пронизливому погляді світилася таємна радість. На розі вулиці Пірует Мюш, який досі, підстрибуючи, біг за ними і радів, що в Поліни такі мокрі й закаляні панчішки, обачно зник. Ліза смертельно хвилювалась. Побачивши свою дочку, брудну, як ганчірка, вона була така вражена, що

тільки повертала дівчинку на всі боки, навіть не думаючи її набити. Тимчасом стара казала рипучим голосом:

– Це малий Мюш... Я, розумієте, швидше привела її додому... Я застукала їх удвох під деревом у сквері. Хто й зна, що вони там робили... На вашому місці я б оглянула її. Син такої паскуди на все здатний.

Ліза не в силі була й слова промовити. Вона не знала, з якого боку взятися за дочку, такі огидні були її заболочені черевики, замащені панчохи, порвана спідничка, чорні від бруду лице й руки. Блакитної оксамитки, бірюзових сережок та хрестика на шиї не видно було під шаром грязі. А що найгірше було для Лізи, так це Полінині кишені, повні землі. Вона нахилилась і викинула землю, не шкодуючи білорожевої мармурової підлоги в своїй крамниці. Потім мадам Кеню неспроможна була вже нічого сказати, крім: "Ходімо, замазуро!" – і повела дівчинку геть.

Мадмуазель Саже тішилася з цієї сцени, позираючи з-під чорного крислатого капелюха. Потім вона швидко побігла на вулицю Рамбюто. Її сухенькі ніжки майже не торкалися бруку: стара летіла на крилах радості, мов її підіймав вітрець, повний лоскотливих пестощів. Нарешті стара довідалася! Вже цілий рік її томило пекуче бажання, і ось нарешті Флоран в її волі, весь, і так раптово все це трапилося! То було несподіване щастя; воно наче вилікувало її від тяжкої хвороби, бо Саже відчувала, що цей чоловік занапастив би її, вона б згоріла, якби він і далі ухилявся від палких домагань її цікавості. Тепер увесь ринковий квартал належав їй. В її пам'яті не було більше прогалин, вона могла розповісти історію кожної вулиці, перебравши по одній усі крамниці. Стара, легенько зітхаючи, мліючи від насолоди, зайшла до фруктового павільйону.

– А, мадмуазель Саже! – скрикнула Сар'єтта, що стояла за прилавком. – Чого це ви посміхаєтеся так радісно? Може, дістали головний виграш у лотереї?

– Ні, ні... Ох, голубко, якби ви знали!..

Сар'єтта у недбалому одязі молоденької красуні була чарівна серед своїх фруктів. Кучеряве волосся спускалося їй на лоб, мов вінок з виноградного листя. Голі руки, гола шия, – все голе й рожеве, чим вона дозволяла милуватися, було свіже, мов вишні та персики. Пустунка повісила собі на вуха шпанські вишні, і ці чорні ягоди підстрибували на її щічках, коли вона аж перехилялася від дзвінкого сміху. Дівчина тішилася з того, що їла порічки, просто припавши до ягід, і забруднювала ними не тільки губи, а й підборіддя і ніс; уста ж її були червоні, вогкі від соку порічок, мов нафарбовані губною помадою й обвіяні пахощами сералю. Від Сар'єттиних спідниць піднімався запах сливи, а від недбало пов'язаної шийної хусточки пахло суницями.

У тісній крамничці навколо неї були навалені кучугури садовини. Позаду на полицях лежали рядами дині: канталупи з бородавчатими рубцями, городні дині, ніби вкриті сірим гіпюром, "кюльдесенж" з голими шишками. Найкращі фрукти на виставці, гарно викладені в кошиках, скидалися на повні щічки, на личка гарненьких діточок, що виглядають з-за листяної завіски. Особливо спокусливі були персики, рум'яні монтрейлі з тонкою та світлою шкірою, як у північних дівчат, і південні персики, жовті, засмалені на сонці, мов смугляві дочки Провансу. Абрикоси лежали на моху і блищали бурштином, гарячими тонами призахідного сонця, що золотить потилицю брюнетки в тому місці, де кучерявиться дрібненьке волоссячко. Вишні, добірні, всі, як одна, нагадували вузькі уста китаянок, розтулені в усмішці; монморансі скидалися на губи товстої жінки; англійські вишні – більш довгасті та поважні; шпанська вишня – звичайна, в синцях, зім'ята поцілунками; черешні з білими й рожевими цяточками наче сміялися весело і водночас сердито. Яблука і грушки, нагромаджені серед листя папороті архітектурно правильними пірамідами, нагадували забарвленням рожевуватий відтінок ледве сформованих грудей, золото плечей і стегон, таємничу наготу. Дрібненькі червоні яблучка лежали, як немовлята в колисці; в'ялі рамбурги, кальвілі в білих сукнях, криваві Канади, каштанові, темнозеленого кольору, жовтуватозолотисті ренети з дрібними темними цяточками – у всіх цих

плодів була неоднакова шкірка. Далі йшли різні сорти груш: бланкети, англійські, жовте масло, мессиржани, дюшеси, присадкуваті, довгасті, з лебединими шиями або апоплектичними плечима, з жовтими й зеленими животами, подекуди поцяткованими карміном. Біля них виставляли недокрівну ніжність незайманих дівчат прозорі сливи: ренклоди – королівські сливи – біліли кольором невинності; мірабель нагадувала золоте намисто чоток, що лежало в одній коробочці з паличками ванілі. А суниці пахли свіжим ароматом молодості, – особливо дрібні лісові, запашніші за великі садові, що відгонять нудотою поливки. Малина додавала свої пахощі до цього чистого

духу; червоні та чорні порічки й лісові горішки задерикувато сміялися, тоді як важкі грона винограду, повні п'янкого трунку, мліли в лозовому кошику звішуючи через його край свої ягідки, пожовклі від надто палких пестощів сонця.

Сар'єтта жила тут, як у фруктовому садку з його п'янкими пахощами. Дешеві фрукти – вишні, сливи, суниці, – навалені перед нею у плескаті кошики, вистелені папером, м'ялися, заливаючи прилавок соком, п'янким соком, що випаровувався у спеку. В липні, особливо в спеку після обіду, коли дині оточували дівчину сильними мускусними випарами, у неї паморочилась голова. Тоді, п'яна від них, усе більше відкриваючи косинку на грудях, ледве дозріла і свіжа, як весна, вона вабила й викликала похітливі бажання. Адже сама Сар'єтта, її руки, її шия надавали плодам закоханого життя, атласистого тепла жінки. Поряд з нею, в сусідньому рундуку, стара торговка, огидна п'яничка, виставляла самі тільки поморщені яблука, груші, обвислі, мов порожні груди, абрикоси трупного кольору, огидножовті, як старі ворожки. А молоденька Сар'єтта перетворювала свою виставку на безмежну голу насолоду. Це її уста поклали тут одну по одній рум'яні вишні, мов сліди поцілунків; це вона повиймала з свого корсажа шовковисті персики; це вона поділилась із сливами своєю найніжнішою шкірою – шкірою на скронях, на підборідді, у куточках губ; це вона переливала трохи своєї червоної крові в жилки червоних порічок. Палка вдача красуні дала змогу дозріти й налитися плодам землі, всім цим зернам, чиє кохання закінчувалось на листяному

ліжку, в глибині мохового алькова – в маленьких кошиках. Аромат алеї квіток позаду її крамниці здавався надто солодким порівняно з запахом життя, що виходив з цих початих лозових кошиків та з її недбалої одежі. У той день Сар'єтта зовсім сп'яніла від мірабелі, якою наповнили ринок. Вона, відразу побачила, що мадмуазель Саже має якусь велику новину, і хотіла, щоб стара розбалакалась; але плетуха відповіла, тупцюючи на одному місці з нетерплячки:

– Ні, ні, не маю часу... Я біжу до мадам Лекер. Ох, що я розвідала!.. Ходімте, якщо хочете.

Насправді вона тільки тому зайшла до фруктового павільйону, щоб заманити Сар'єтту. І та не могла протистояти спокусі. Пан Жюль був тут же і гойдався на перекинутому стільці, свіжий та виголений, мов херувимчик.

– Попильнуй хвилинку рундук, – сказала вона йому. – Гаразд? Я зараз повернуся.

Але він, коли Сар'єтта вже завертала за ріг, устав і гукнув їй навздогін басом:

– Е, ні! Знай, я йду... Ніякого бажання не маю чекати тебе цілу годину, як того разу!.. Крім того, від твоїх слив у мене голова болить.

І він спокійнісінько пішов собі, заклавши руки в кишені. Крамничка залишилась без догляду. Мадмуазель Саже бігцем потягла Сар'єтту. В павільйоні масла сусідка сказала їй, що мадам Лекер у льоху. Стара дівуля всілася між сирів, а Сар'єтта спустилася вниз шукати тітку.

Внизу, в льоху, дуже темно; уздовж проходів комори були затягнені дрібною металевою сіткою від пожежі; поодинокі газові ріжки утворювали жовті плями без проміння в смердючих випарах, що згущувалися під низьким склепінням. Саме тут мадам Лекер виготовляла

масло на одному із столів, поставлених з боку вулиці Берже. Отвори пропускають лише тьмяне світло. Столи, які весь час поливаються водою з кранів, білі, наче новенькі. Повернувшися спиною до насоса в задній стіні, мадам Лекер збивала масло в дубовому ящику. Коло неї лежало масло різних сортів. Вона брала кожного подроху й змішувала їх, поліпшуючи одне одним, як це роблять при розливі вин. Зігнувшись удвоє, піднявши вгору гострі плечі, заголивши худі вузлуваті руки, наче патики, вона люто стромляла кулаки в жирне місиво, що набувало білявого відтінку крейди. Жінка спітніла й голосно відсапувалась при кожному зусиллі.

– Мадмуазель Саже хоче поговорити з вами, тіточко, – промовила Сар'єтта.

Мадам Лекер зупинилась і поправила масними пальцями свій чепчик на голові; вона, видно, не боялася жирних плям.

– Я кінчаю, хай почекає хвилинку;

– Вона має розповісти вам щорь дуже цікаве!

– Хвилиночку, моя маленька.

І мадам Лекер знову по самі лікті занурила руки в масло. Розм'якшене наперед у теплій воді, воно облипало її шорстке, як пергамент, тіло, від чого у неї здувалися під шкірою товсті фіолетові жили, мов розгалуження потрісканих вен. Сар'єтті бридко було дивитись на ці огидні руки, що люто місили соковиту масу. Але вона пригадала своє колишнє ремесло: колись небога мадам Лекер сама занурювала в масло чарівні ручки, працюючи над ним іноді до півдня; воно навіть заміняло їй мигдалеву пасту, правило за мазь, що пом'якшує шкіру, зберігає її білий колір і надає рожевого відтінку нігтям та ніжність пальцям. Трошки помовчавши, Сар'єтта заговорила знову:

– А масло, тітусю, у вас буде не дуже важне... Ви взяли надто тверді сорти.

– Знаю, знаю, – відповіла суха баба між двома жалісними зітханнями. – Та що ти хочеш? Усе ж треба продати. Є люди, що бажають дешево купити, от їм і робиться дешевий товар... Та й це для покупців надто добре. Ще чого!

Сар'єтта подумала, що не стала б їсти масла, зробленого руками тітки. Вона зазирнула в глечик з розведеною червоною фарбою і зауважила:

– Ваш рокур надто світлий.

Рокур надає штучному маслу гарного жовтого кольору. Торговки гадають, що тільки вони знають секрет його виготовлення, і дуже з ним криються. А ця фарба просто добувається з насіння рослини рокур або орлеана; але правда й те, що часто-густо замість неї вживають морковний сік або сік з нагідок.

– Ну, ходімте, чи що?! – вигукнула молода жінка, втративши терпець. Вона відвикла вже від смороду льохів, і її нудило. – Мадмуазель Саже, може, вже й пішла... Мабуть, вона розвідала дуже важливі речі про дядька Гавара.

Мадам Лекер вмить усе покинула: і масло, і рокур. Вона навіть рук не витерла, а тільки легким ляпанцем поправила овій чепчик і побігла слідом за племінницею вгору сходами, стурбовано повторюючи:

– Ти думаєш, що вона пішла, не дочекавшись нас?

Проте, побачивши мадмуазель Саже між своїми сирами, вона заспокоїлась. Стара й думки не мала йти. Всі три жінки сіли в глибині тісної крамнички, мало не на коліна одна одній, і нахилилися близько

одна до одної. Мадмуазель Саже добрих дві хвилини мовчала; потім, переконавшись, що обидві співрозмовниці ледве не вмирають від цікавості, нарешті почала їдким тоном:

– Знаєте, той Флоран... тепер я можу вам пояснити, звідки він узявся.

Вона ще з хвилину помучила їх мовчанкою, тимчасом як мадам Лекер і Сар'єтта готові були їй у рота вскочити.

– Він утік з каторги, – з таємничим жахом прошепотіла Саже.

Навколо них сири різноманітних сортів поширювали гострі запахи. На двох полицях у глибині крамниці лежали рядами брили масла; бретонське масло випирало з кошиків; нормандське, обгорнене в полотно, подібне було до злипків животів, на які різьбяр накинув мокрі рушники; інші початі брили, порізані широким ножем на зразок загострених скель з долинами й тріщинами, нагадували обвалені вершини, позолочені вечірнім промінням осіннього сонця. Під прилавком червоного мармуру з сірими прожилками біліли, як крейда кошики яєць, а в ящиках, на солом'яних рогожах, лежали прості сири, складені верх до верху, та гурнейські сири, плескаті, як медаль, темні, із зеленкуватими плямами. Проте особливо багато сирів було наставлено на столі. Тут поряд із фунтовими кусками масла, загорнутими в листя буряка, лежав велетенський кантальський сир, мов розрубаний ударами сокири; далі лежали золотавий честер, швейцарський сир, схожий на колесо, що відвали? лось од якоїсь варварської колісниці, голландські сири, круглі, як відрубані голови, замащені кров'ю, що запеклася, жорсткі, наче порожні черепи, через що їх називають "мертвими Толовами". Серед цієї важкої тістоподібної маси виділявся своїм гострим запахом пармезан. Три сири брі лежали на круглих дощечках з похмурим виглядом, як згаслі місяці; два з них, дуже сухі, зображували місяць уповні; третій – у другій чверті – сочився білою, як вершки, рідиною; її набралася ціла калюжа, дарма що мадам Лекер намагалася тонкими дощечками вдержати цю рідку масу. Пор-салю, схожі на античні диски, були помічені знизу клеймом фабрикантів. Романтур у срібній обгортці нагадував кусок

нуги або якийсь засахарений сир, що потрапив несподівано між цими сирами, які виділяли випари. Рокфори під кришталевими ковпаками виставлялись, як багачі з масними обличчями, розмальованими блакитними й жовтими жилками, ніби хворі на ганебну хворобу люди, що їли надто багато трюфелів. А поряд на блюді лежали овечі сири завбільшки з дитячий кулачок, тверді й сивуваті, подібні до камінців, що котяться з-під ніг козла-ватажка на повороті кам'янистих стежок. Далі починалися неприємні запахи: світложовті мондори пахли чимось солодким; дуже товсті труа, сплющені з боків, ще їдкіші від мондорів, додавали до цього запаху сморід сирого льоху; камамбери мали гострий запах смердючої дичини; невшательські й лімбурзькі сири, маролі, понлевеки чотирикутної форми – кожен вносив свою характерну гостроту в цю грубу гаму, від якої нудило; ліваро відливав червоним і пахнув, як сірчана пара, що дере в горлі. Нарешті, над усіма іншими панував дух оліве, загорнутого в горіхове листя, наче падаль, яку селяни покривають гіллям на краю поля, коли вона надто смердить на сонці. Сири пом'якли від полудневої спеки; пліснява на їхніх корках танула, лисніла багатими тонами червоної міді та зеленого мідного окису, мов роз'ятрені болячки; корка на сирах оліве здувалася під листям, рухалася, мов груди сонної людини, які хвилюються від повільних тяжких зітхань. Нарешті потік життя розірвав один із цих сирів, і той розродився через тріщину масою черв'яків. А позаду ваги сир жероме з анісом тхнув так, що мухи дохли навколо нього й падали на червоний із сірими жилками мармур.

Цей жероме лежав якраз під носом у мадмуазель Саже. Вона відсунулася й притулилася головою до аркушів білого та жовтого паперу, що висів на задній стінці крамнички.

– Так, – повторила вона з виглядом огиди, – Флоран утік з каторги... Цим Кеню-Граделям нема чим пишатися!

Мадам Лекер і Сар'єтта почали ахкати від здивування. Це неможливо! Що ж він таке зробив, що потрапив на каторгу? Чи можна припустити, щоб мадам Кеню, доброчинністю якої пишався цілий квартал, могла взяти собі в полюбовники каторжника?

– Е, ні, не те! – нетерпляче скрикнула стара. – Ви ж мене вислухайте! Я добре пам'ятаю, що десь бачила раніше цього сухого довгаля.

Саже розповіла їм історію Флорана. Тепер вона пригадала невиразні чутки про небожа дядька Граделя, якого заслали в Кайєнну за те, що він забив на барикаді шістьох жандармів; мадмуазель Саже навіть колись бачила його на вулиці Пірует. Це він був уявним кузеном. І стара почала гірко нарікати, що втрачає пам'ять, тупіє і нічого вже не знатиме. Вона так журилася цією втратою, наче вчений, у якого вітер несподівано розвіяв замітки, зібрані протягом усього трудового життя.

– Шістьох жандармів! – із захопленням прошепотіла Сар'єтта. – Ну й сила у цього чоловіка!

– Та він ще й не те робив, – додала мадмуазель Саже. – Не раджу вам зустрічатися з ним опівночі.

– Ах, мерзотник! – промурмотіла перелякана вкрай мадам Лекер.

У павільйон проникало скісне сонячне проміння. Сири почали ще дужче пахнути. В цю хвилину переважав сморід мароля; він пускав сильні потоки запахів, смердів, як перепріла солома в хліві, перебиваючи нудний запах масла. Потім вітер наче змінився; несподівано до трьох жінок почали долинати зітхання лімбурзького сиру, кислі та гіркі, наче вони виривалися з грудей умираючого.

– Тоді, значить, цей Флоран – дівер гладкої Лізи... Отже, він не живе з нею, – зауважила мадам Лекер.

Усі вони оторопіло зглянулися, вражені цим новим поворотом справи. Їм прикро було відмовитись од своєї попередньої версії. Та стара дівуля наважилася сказати, знизуючи плечима:

– Одне другому не перешкоджає... Хоч, правду кажучи, мені самій здається, що це вже занадто... А проте я не присяглася б, що воно не так.

– Якщо це було, то давно, – вставила Сар'єтта. – Не може він тепер жити з нею, бо ви ж його бачили з обома Мегюден.

Мадмуазель Саже це дошкулило.

– Авжеж, бачила, як вас, моя кралечко, бачу! – скрикнула вона, подумавши, що їй не вірять. – Він щовечора плутається в спідницях сестричок Мегюден... А втім, нам це байдуже. Хай собі живе з ким хоче, правда? Ми – жінки чесні, нас це не торкається. А який паскудник!

– Ти що й казати, – підтримали кумасі, – справжній злодій!

Проте справа набувала трагічного повороту. Плетухи потішали себе тим, що хоч тепер і немає більше приводу гудити Лізу, зате можна сподіватися, що Флоран доведе справу до жахливої катастрофи. Видно, він мав погані наміри; такі люди, як він, повертаються із заслання тільки для того, щоб скрізь сіяти смуту; потім така людина не могла поступити в Центральний ринок на службу без якогось злочинного наміру. Тут пішли найпотворніші припущення. Тітка з небогою заявили, що вони повісять ще по одному замку на своїх коморах; Сар'єтта навіть пригадала, що на тому тижні в неї вкрали кошик персиків. Але мадмуазель Саже остаточно перелякала їх, зауваживши, що "червоні" не роблять так: їм кошик персиків, як собаці муха; вони збираються бандами по двісті-триста чоловік, щоб усіх перебити, а там уже спокійно грабувати.

– Це в них називається політикою, – сказала вона з поважністю досвідченої людини.

Мадам Лекер мало не зомліла; їй уже ввижався охоплений пожежею Центральний ринок у ту ніч, коли Флоран із своїми змовниками залізе до льохів, щоб звідти кинутись на Париж.

– Ох, я згадала, тут же ще справа йде про спадщину старого Граделя, – раптом вигукнула Саже. – Ну-ну, цим Кеню тепер не до сміху!

Вона зовсім зраділа. Плітки перейшли на інший грунт. Жінки напали на подружжя Кеню, коли Саже розповіла про гроші, які Ліза знайшла у кадубі, де солили сало; цю подію вона знала до найменших подробиць. Вона називала навіть цифру: вісімдесят п'ять тисяч франків дарма що Ліза та її чоловік не могли пригадати, щоб хоч одній живій душі сказали про гроші. Певна річ, Кеню, видно, не видали "сухому довгалеві" його частки, бо він був би краще вдягнений. Може, він навіть і не знає нічого про історію із спадщиною. Всі вони злодії, ці людці. Тоді три жінки, наблизивши свої голови одна до одної і притишивши голоси, погодилися, що нападати на красуню Лізу, мабуть, небезпечно, але "з червоним" слід звести рахунки, щоб він не розтринькав грошей бідного пана Гавара.

Коли згадали Гавара, запанувала мовчанка. Приятельки обережно ззирнулись. Вони трошки задихалися, і їм особливо гостро вдарив у ніс камамбер. Його запах, що нагадував запах крупної дичини, переміг слабші запахи мароля та лімбурзькрго сиру; він заглушив усі інші запахи дивовижним смородом. У цей могутній акорд тонким струмком, мов звук сопілки пастуха, вривався часом запах пармезана, а сири брі домішували сюди солодку нудність тамбуринів. Потім знову піднявся задушливий сморід від ліваро, і ця симфонія протрималася хвилину на пронизливій ноті жероме з анісом, протяжній, як у органа.

– Я бачилася з мадам Леонс, – знову почала мадмуазель Саже, таємничо підморгнувши.

Слухачки наставили вуха. Мадам Леонс була воротаркою Гавара на вулиці Косонрі. Гавар мешкав там у старому-будинку, що трохи осів. На

нижньому поверсі був склад апельсинів та лимонів; власник його наказав пофарбувати фасад блакитною фарбою аж до другого поверху. Мадам Леонс вела господарство Гавара, зберігала ключі від шаф, приносила йому нагору лікарський відвар, коли він застуджувався. Це була жінка сувора, років п'ятдесяти; говорила вона повільно, розтягуючи слова. Вона розгнівалась одного разу, коли Гавар ущипнув її за стан, а проте це не завадило їй поставити йому п'явки на одне дуже делікатне місце, коли він якось забився. Мадмуазель Саже, яка щосереди акуратно з'являлась до її кімнатки пити вечірню каву, зав'язала з нею ще тіснішу дружбу, відколи там оселився торговець живністю. Цілими годинами розмовляли вони про цього гідного чоловіка. Вони дуже любили його і бажали йому щастя.

– Аякже, аякже, я бачила мадам Леонс, – повторила стара. – Вчора ми з нею пили каву... І застала я її тяжко засмученою. Пан Гавар, здається, тепер щовечора повертається не раніше першої години. У неділю вона навіть носила йому бульйон до його кімнати, помітивши, що він має дуже поганий вигляд.

– Е, вона знає, що робить, – відказала мадам Лекер, бо її дуже турбувало таке ніжне піклування воротарки.

Мадмуазель Саже визнала за потрібне заступитися за свою приятельку:

– Ні, вибачайте, ви помиляєтесь... Мадам Леонс вища за своє становище. Це жінка цілком пристойна... Боже ти мій, якби вона хотіла погріти собі руки коло пана Гавара, то їй тільки треба було б нахилитись! Я чула, що в нього все валяється... Про це я й хотіла, власне, з вами поговорити. Але нікому ні словечка, чуєте? Я вам кажу це по секрету.

Тітка з небогою заприсяглися всіма богами, що будуть німі, як риба. Вони повитягали шиї і приготувалися слухати. Тоді стара дівуля урочисто почала:

– Отже, знайте, що пан Гавар з деякого часу має зовсім розгублений вигляд... Він накупив зброї, великий пістолет, що розбирається, розумієте? Мадам Леонс каже, що це просто жах: пістолет вічно лежить або на каміні, або на столі, вона навіть боїться порох витирати... Та це ще нічого, його гроші...

– Гроші! – підхопила мадам Лекер, в якої палали щоки.

– Так от, усі свої акції він тепер продав, і в нього в шафі лежить купа золота...

– Купа золота! – захоплено повторила Сар'єтта.

– Так, велика купа золота. Воно просто навалено на одній полиці. Аж очі ріже, як глянеш. Мадам Леонс мені розповідала, що якось вранці він відчинив перед нею цю шафу, так у неї очі заболіли від сяйва.

Знову настала пауза. Три жінки закліпали повіками, ніби побачили перед собою купу золота. Сар'єтта перша засміялась і промовила:

– Якби дядько віддав ці гроші мені, ото б ми з Жюлем натішилися... Все б у ліжку валялись і вимагали б різних закусок із ресторану.

Мадам Лекер була наче приголомшена цією звісткою про золото, що так і стояло в неї перед очима, її аж корчило від заздрості. Нарешті вона піднесла худі руки з вузлуватими пальцями, з рештками масла на нігтях, і тільки пробурмотіла в смертельній тузі:

– Ні, краще й не думати; надто це боляче!

– Але на випадок якогось лиха весь капітал залишиться вам, – зауважила мадмуазель Саже. – Я на вашому місці пильнувала б своїх інтересів... Розумієте? Цей пістолет не віщує нічого доброго. Пана Гавара збивають з пантелику. Все це погано скінчиться.

Вони знову повернулися до Флорана й стали розривати його на куски з подвійною люттю. Далі кумасі, не поспішаючи, почали обмірковувати, куди можуть завести його з Гаваром ці огидні витівки. Напевне, дуже далеко, якщо продовжуватимуть базікати. Тут приятельки заприсягнулися, що кожна з них не пустить ані пари з уст; хоч цей поганий Флоран не заслуговує на будь-яке милосердя, проте треба вигородити гідного пана Гавара за всяку ціну, бо інакше він може дуже постраждати. Жінки встали; мадмуазель Саже зібралася йти.

– І все ж якщо трапиться якесь лихо, – запитала торговка маслом, – то як ви думаєте, на мадам Леонс можна покластися? Адже ключі від шафи, мабуть, у неї?

– Ну, цього вже я не можу вам сказати, – відповіла стара. – Я вважаю її дуже чесною жінкою, та хто його знає, бувають різні обставини... Одно слово, я вас попередила, а далі вже ваша справа.

Три плетухи стояли, прощаючись, серед гострих запахів сиру. На цю годину всі сири подали свій голос. То була какофонія смердючих випарів, починаючи від вареного місива, швейцарського та голландського сирів, і кінчаючи лужною гостротою оліве. Чути було глухе хрипіння кантала, честера, козиних сирів, що нагадували низькі басові голоси, серед яких виділялися уривчастими нотами тонкі, несподівані струмені невшателя, труа та мондора. Потім усі ці випари сирів – пор-салю, лімбурзького, жероме, мароля, ліваро, понлевека, – починали переплітатися, нагромаджувались один на один, згущалися, потроху зміщувались і вибухали смородом. Запахи то розходилися, то зливалися в загальному хорі; вже не можна було відрізнити запахів окремого сиру, від них паморочилося в голові, нудило, перехоплювало подих. І здавалося, що це брудні слова мадам Лекер і мадмуазель Саже отруювали повітря.

– Дуже вам вдячна, – сказала торговка маслом. – Чуєте, якщо я коли-небудь забагатію, то не забуду вас.

Проте стара не поспішала йти. Вона взяла звичайний сир, покрутила його і поклала назад на мармуровий стіл питаючи, що він коштує.

– Для мене, – посміхаючись, додала стара пащекуха.

– Для вас – нічого, – відповіла мадам Лекер. – Я вам дарую його. – І додала: – От якби я була багата!..

Тоді мадмуазель Саже сказала, що колись воно так і буде. Творожний сир уже зник у неї в кошику. Торговка маслом знову спустилася в льох, а стара дівуля проводила Сар'єтту аж до її крамниці. Там вони ще побалакали про пана Жюля. Фрукти поширювали навколо свіжі пахощі весни.

– Ну, у вас краще пахне, ніж у вашої тітки, мене аж нудило там. Як це вона може жити в такому смороді? Тут принаймні гарно й приємно. Тому й ви, моя кралечко, вся така рожевенька!

Сар'єтта засміялась. Вона любила компліменти. Потім вона продала якійсь дамі фунт мірабелі, примовляючи, що ця ягода – чистий цукор.

– Я б теж купила мірабелі, – прошепотіла мадмуазель Саже, коли покупниця відійшла, – але мені так трошки треба... Знаєте, я жінка самотня...

– Так візьміть жменю! – вигукнула гарненька брюнетка. – Я від того не збіднію. Та, будь ласка, як побачите Жюля, пошліть його до мене. Мабуть, він курить сигару на першій лавочці у великому проході праворуч.

Мадмуазель Саже розчепірила пальці, щоб захопити більше мірабелі, яка приєдналась до сиру в її кошику. Вона зробила вигляд, наче хоче вийти з ринку, але насправді обійшла його навкруги по одному з проходів, ідучи поволі й міркуючи, що мірабелі та сир – це, власне

кажучи, бідненький обід. Звичайно, після свого денного обходу ринку, коли Саже не вдавалося наповнити кошик дарунками торговок, яких вона засипала ласкавими словами та плітками, стара мусила задовольнятися недоїдками. Вона непомітно повернулася до павільйону молочних продуктів. Там, з боку вулиці Берже, за конторами комісіонерів, що привозять устриці, є рундуки з вареним м'ясом. Щоранку маленькі криті, з відтулинами фургони у формі ящиків, оббиті цинком, зупиняються біля дверей великих кухонь і привозять сюди різні недоїдки з ресторанів, посольств і міністерств. Ці недоїдки сортують у льоху і о дев'ятій годині в рундуках виставляють тарілі з порціями страв на три й на п'ять су, – кусочки м'яса, рештки дичини, риб'ячі голови або хвости, городину, ковбаси, навіть десерт: ледве почате тістечко і майже цілі цукерки. Голодний люд, дрібні службовці, жінки, яких трусить пропасниця, стоять тут низкою, а вуличні хлопці часто обсвистують блідих, як мерці, скнар, що купують цю провізію, підозріливо оглядаючись на всі боки, боячися, щоб їх ніхто не побачив. Мадмуазель Саже прослизнула до одного рундука, власниця якого говорила, що продає недоїдки тільки з Тюїльрі. Одного разу вона навіть продала старій кусочок баранини, запевняючи, що його взято з тарілки самого імператора. Цей кусочок, з'їдений з деякими гордощами, був ніби втіхою для чванливої старухи. А ховалася вона тільки для того, щоб не позбутися права заходити в магазини ринкового кварталу, ніколи нічого не купуючи. Її тактика полягала в тому, щоб сваритися з торговками, розвідавши їхні історії. Потім вона йшла до інших, покидала їх і знову поверталась, обходячи весь ринок; це допомагало їй бути в усіх крамницях, як у себе вдома. Можна було подумати, що стара купує силу провізії, а насправді вона живилася подачками та недоїдками, які купувала в разі невдачі за власні гроші.

Того вечора перед яткою стояв тільки високий дід; він нюхав тарілку, де були риба і м'ясо. Мадмуазель Саже теж почала нюхати кусочок застиглого топленого сала, що коштував три су. Вона поторгувалася, їй віддали за два. Топлене сало також зникло в кошику. Але підійшли інші покупці; всі вони однаковим жестом наближали носи до тарілок. Запах

виставлених страв був неприємний: від них тхнуло жирним посудом та погано вимитим столом.

– Зайдіть до мене завтра, – сказала торговка старій. – Я вам приховаю чогось смачненького... Сьогодні ввечері в Тюїльрі великий обід.

Мадмуазель Саже обіцяла зайти, як раптом, повернувшись, побачила Гавара, який усе чув і дивився на неї. Вона дуже почервоніла, підняла свої кістляві плечі й пішла, вдаючи, що не впізнає його. Проте він з хвилину йшов слідом за нею, знизуючи плечима та бурмочучи, що його більше не дивує злість цієї пекучої кропиви, відколи він довідався, що "вона отруюється паскудством, відрижкою Тюїльрі".

Другого ж дня по ринку пішов глухий поголос. Так мадам Лекер і Сар'єтта додержали своєї клятви про мовчанку. У цих обставинах мадмуазель Саже виявила велику спритність: вона мовчала, залишаючи тітці з небогою поширювати історію про Флорана. Спочатку це була скорочена розповідь, яку в найпростіших словах передавали на вухо; потім виникли різні версії, епізоди розросталися, склалася легенда, в якій Флоран відігравав роль привида. Він забив десятьох жандармів на барикаді вулиці Гренета й повернувся з каторги на кораблі піратів, які вбивали всіх, хто їм попадався на морі; коли він приїхав, його бачили вночі з підозрілими людьми, в яких він був за начальника. Тут фантазія торговок розгулялася на волі, створюючи найдраматичніші образи: говорилося про зграю контрабандистів у центрі Парижа або про велике товариство, що керувало всіма грабунками на ринку. Кеню-Граделів дуже жаліли і в той же час злісно натякали на спадщину. Ця спадщина підбурювала всіх. Загальна думка була така, що Флоран повернувся з метою одержати свою частку грошей. Через те що важко було пояснити, чому не поділено спадщину, то вигадали, начебто каторжник тільки вичікував слушного часу, щоб усе забрати собі. Одного дня Кеню-Граделіїв знайдуть забитими. Розповідали, наче щовечора між обома братами та красунею Лізою відбуваються жахливі сварки.

Коли ці байки дійшли до вух красуні Нормандки, вона, сміючись, знизала плечима:

– Що це ви говорите? Ви зовсім не знаєте Флорана. Це така мила людина, лагідна, як овечка.

Вона відмовила Лебігрові, що спробував формально запропонувати їй свою руку. Вже місяців зо два Лебігр щонеділі дарував Мегюденам пляшку лікеру. Роза з покірним виглядом сама приносила цей подарунок. Вона завжди переказувала від хазяїна Нормандці якийсь комплімент, привітне слово й повторювала це якнайточніше, видно, ніскільки не сердячись на нього за таке доручення. Коли Лебігрові було відмовлено, він, щоб показати, що анітрохи не образився і не втратив надії, другої ж неділі послав Розу до Мегюденів з двома пляшками шампанського та великим букетом. Роза передала все це Луїзі, повторивши дослівно такий мадригал:

– Пан Лебігр просить вас випити це вино за його здоров'я, що дуже постраждало з відомої вам причини. Він сподівається, що ви згодом його вилікуєте, ставши для нього такою самою милою та доброю, як ці квіти...

Нормандку дуже насмішив захоплений вигляд служниці. Вона поцілувала дівчину й заговорила з нею про її господаря, кажучи, що чула, наче він дуже вибагливий. Молодиця розпитувала Розу, чи дуже вона кохає пана Лебігра, чи носить він шлейки та чи хропе вночі. Потім наказала Розі забрати назад і шампанське, і квіти.

– Передайте панові Лебігру, щоб він більше не посилав вас... Ви надто лагідні, моя мила. Мені аж прикро бачити вас з пляшками під пахвою... Та невже ви такі лагідні, що не годні вашому панові хоч очі видряпати?!

– Боже мій, та він же мене посилає! – відповіла Роза, виходячи з кімнати. – А ви даремно його ображаєте... Він дуже красивий чоловік.

Нормандку скорила ніжна вдача Флорана. Красуня, як і раніше, сиділа на уроках Мюша ввечері біля лампи, мріючи вийти заміж за цього хлопця, такого доброго до дітей. Вона й далі б продавала б рибу, а Флоран з часом зайняв би якусь видатну посаду в управлінні Центральним ринком. Та ці мрії розбивались об пошану, яку мав до неї вчитель; він чемно вітався з нею, проте тримався на відстані, а їй хотілося б сміятися з ним, дозволити йому позалицятися до неї, кохати так, як вона вміла кохати. Впертий опір Флорана якраз і примушував Луїзу Мегюден мріяти про шлюб; вона уявляла собі, що цей шлюб принесе велике задоволення її честолюбству. Флоран жив іншим життям, він стояв вище за неї, і їй хотілося піднятися до нього. Може, він і задовольнив би її бажання, якби не полюбив так щиро Мюша; крім того, йому було бридко мати полюбовницю в домі, де поряд жили мати й сестра.

Нормандка з великим здивуванням вислухала біографію свого милого. Досі він ніколи не розповідав її. Луїза почала докоряти йому. Незвичайні пригоди надали ще більше пікантності її коханню до Флорана. Він протягом кількох вечорів мусив описувати їй усе, що з ним було. Луїза боялася, що поліція, нарешті, розвідає, де він, але Флоран заспокоював її, кажучи, що це було надто давно і тепер нічого боятися поліції. Колись увечері він розповів Луїзі про жінку на бульварі Монмартр, про даму в рожевому капелюшку, з простріленими грудьми, чия кров пролилась на його руци. Він ще часто згадував про неї. Її сумний образ стояв перед ним у ясні ночі в Гвіані; він повернувся до Франції з божевільною мрією колись ясним сонячним днем зустріти її десь на вулиці, хоч і відчував досі мертву вагу її тіла впоперек своїх ніг. Може, вона ожила! Іноді, коли Флоран ходив вулицями, він раптом відчував удар у серце: йому здавалося, що він упізнав її в юрбі. Тремтячи від хвилювання, Флоран бігав за рожевими капелюшками, за шалями, що спускалися з плечей. Заплющивши очі, він бачив, наче незнайомка йде, наближається до нього; та ось шаль спадала з неї, і на хусточці виступали дві червоні плями; молода жінка з'являлася перед ним бліда, як віск, з нерухомими очима, із скривленими губами. А найболячіше було Флоранові те, що він не знає її імені, що в нього від неї залишилася сама, тільки тінь, наче втілена журба. Коли

Флоран думав про жінку взагалі, перед ним завжди поставала вона – єдино добра, єдино чиста. Він часто ловив себе на химерній думці, що вона шукала його на тому бульварі, де була вбита, і певний був, що якби вони зустрілися на кілька секунд раніше, то вона, подарувала б йому життя, сповнене щастя. І Флоран не хотів іншої жінки, інші для нього не існували. Коли він говорив про неї, його голос так тремтів, що Нормандка інстинктом закоханої жінки все зрозуміла, і в ній прокинулися ревнощі.

– Певна річ! – промовила вона злісно. – Краще вам більше не бачити її. Яка вже тепер з неї красуня!

Флоран страшенно зблід, жахнувшись того образу, який викликала в його уяві торговка. Його спогади про кохання опинилися в могилі. Він не подарував Нормандці її жорстокості, бо від тієї пори його уява малювала перед ним під чарівним шовковим капелюшком вищирені зуби та порожні очні западини кістяка. Коли Луїза пробувала дрочити його тою жінкою, "що лежала з ним на розі вулиці Вів'єн", він ставав жорстокий і переривав її майже грубо.

Та в його зізнанні Нормандку особливо вразило те, що вона помилялася, вважаючи, ніби відбила у красуні Лізи її коханця. Це настільки зменшило її тріумф, що протягом цілого тижня вона кохала Флорана значно менше, ніж раніше. Але її втішила історія із спадщиною. Красуня Ліза з розпусниці перетворилася на злодійку, яка привласнила майно дівера і всіх обманювала своїм лицемірством. Тепер щовечора, поки Мюш списував у зошит прописи, розмова переходила на гроші старика Граделя.

– Ну, чи бачив хто такі дурниці! – реготала рибна торговка. – Мабуть, він хотів посолити свої гроші, якщо поклав їх у кадуб для солонини!.. Вісімдесят п'ять тисяч франків – добрі гроші, та ще Кеню, певне, збрехали, – їм, можливо, припало вдвоє або і втроє більше... Якби так мені, я б живо зажадала від них свою частку.

– Мені нічого не треба, – завжди відповідав Флоран. – Я навіть не знав би, де подіти такі гроші.

Тоді Нормандка розпалювалася:

– Слухайте, ви зовсім не чоловік, аж шкода дивитись на вас... Як ви не розумієте, що Кеню з вас сміються? Гладуха підсуває вам стару білизну й подерте вбрання свого чоловіка. Вибачайте мені на слові, але всі це помічають... От і тепер на вас зашкарублі від сала штани, які весь квартал протягом трьох років бачив на вашому браті... Та я б на вашому місці у вічі б їм кинула їхнє дрантя і зажадала б свою частку. Це ж сорок дві тисячі п'ятсот франків, правда? Я б з місця не зійшла, доки вони не віддали б мені сорок дві тисячі п'ятсот франків.

Даремно Флоран старався пояснити, що невістка пропонувала йому його частку, що вона для нього тримає ці гроші, та він сам не хоче їх брати. Він розповідав найменші подробиці, щоб переконати Нормандку в чесності подружжя Кеню.

– Хто б вам повірив, – сміялася вона іронічно. – Знаю я цю їхню чесність! Товста корова щодня складає її й ховає у свою дзеркальну шафу, щоб не забруднилась... Мені вас аж шкода, мій бідний друже. Вас просто приємно обдурити. Ви у справах, як мала дитина, нічогісінько не розумієте... Ця жінка колись покладе вам у кишеню ваші гроші і знов їх звідти вийме, – це неважко зробити. Хочете, я піду й правитиму від вашого імені те, що вам належить? Побачимо, що буде. Це вийшло б цікаво, запевняю вас. Я б дістала гроші або розтрощила б у них усе, слово честі!

– Ні, ні, вам нема чого туди йти, – заспокоював її переляканий Флоран. – Я побачу, може, мені самому незабаром потрібні будуть гроші.

Але торговка сумнівалась; вона знизувала плечима й говорила, що він м'якотілий. Тепер їй увесь час кортіло нацькувати Флорана на Кеню-

Граделів; для цього вона вживала різну зброю: гнів, глум, ніжність. Потім у неї склався інший план. Якби вона одружилася з Флораном, то набила б морду красуні Лізі, коли б та відмовилася віддати спадщину. Ввечері в ліжку Луїза мріяла про це з розплющеними очима; їй уявлялось, як вона входить до ковбасної, сідає серед крамниці, саме коли там найбільша торгівля, і зчиняє бучу. Нормандка так плекала цю думку, ця перспектива так її спокушала, що вона ладна була одружитись, аби тільки зажадати сорок дві тисячі франків старого Граделя.

Тітка Мегюден у розпачі, що її дочка відмовила Лебігрові, кричала всюди, що Луїза збожеволіла, що "сухий довгаль", мабуть, причарував її якимсь поганим зіллям. Довідавшись, що він був засланий до Кайєнни, стара розлютилася, назвала його каторжником, убивцею, казала, що й не диво, що він так висох від своїх злочинів. Це вона поширювала у кварталі найгіршу версію історії Флорана. Але в себе вдома стара тільки бурмотіла під ніс і навмисне поспішно зачиняла шухляду комода, де лежало срібло, як тільки приходив Флоран. Одного разу, посварившись із старшою дочкою, вона крикнула:

– Так далі не може тривати. Признайся, що цей поганець наговорює тобі на матір. Дивись, щоб мені терпець не увірвався, бо я піду й донесу на нього в префектуру, присягаюся святим днем!

– Ви донесете на нього? – запитала Нормандка, вся затремтівши й стиснувши кулаки. – Дивіться, щоб лиха не скоїлось... Ох, коли б ви не були мені матір'ю!..

Клер, яка була свідком цієї сварки, почала сміятися нервовим сміхом, що роздирав їй горло. Від якогось часу вона стала ще похмурішою, ще химернішою, блідою, з червоними очима.

– Ну що ж тоді? – запитала вона. – Ти б її набила? А мене б теж набила, твою рідну сестру? Знай же, що так воно й буде. Я сама позбавлю від нього наш дім і сама піду до префектури замість мами.

І, побачивши, що Нормандка аж душиться від злості та белькоче погрози, дівчина додала:

– Тільки тобі не доведеться бити мене... Я кинусь у воду, повертаючись назад по мосту.

Великі сльози котились у неї з очей. Дівчина втекла до своєї кімнати, гучно грюкнувши дверима. Стара Мегюден не згадувала більше, що хоче виказати Флорана; тільки Мюш розповідав своїй мамі, що бабуся по всіх кутках ринку таємничо шепочеться з Лебігром.

Суперництво між красунею Нормандкою і красунею Лізою набуло ще більш прихованого та загрозливого характеру. Після обіду, коли над вікном ковбасної спускався тент із сірого тику в рожеву смужку, Луїза Мегюден кричала, що гладуха боїться, тому й ховається. За вітриною була ще внутрішня штора, і цікава Нормандка впадала у відчай, коли її спускали; на ній був намальований сніданок мисливців на узліссі, де чоловіки в чорних фраках і декольтовані дами, сидячи на жовтій траві, їли червоний пиріг, такий завбільшки, як вони самі. Певна річ, красуня Ліза нічого не боялась. Тільки-но сонце спускалося нижче, вона знову підіймала штору і спокійно в'язала, поглядаючи на ринковий майдан, обсаджений платанами, де копошилися маленькі свавільники, розриваючи землю під штахетами навколо дерев; на лавах палили люльки носильники; на обох кінцях тротуару два стовпи для афіш, барвисті, як арлекінове вбрання, були пообклеювані зеленими, жовтими, червоними та блакитними квадратами театральних об'яв. Ковбасниця, зручно вмостившись, стежила за красивою Нормандкою, вдаючи, наче дивиться на екіпажі, що проїздять мимо. Іноді Ліза нахилялась, мовби стежила за омнібусом, який зупинявся на майдані перед церквою Сен-Есташ, – омнібус ходив від Бастілії до Ваграмського майдану; а насправді вона краще розглядала торговку рибою, яка віддячувала за завіску тим, що накривала товар і свою голову великими аркушами сірого паперу, ніби бажаючи закритися від сонця. Однак перевага була тепер за красунею Лізою. Ковбасниця трималася цілком спокійно, чекаючи рішучого удару, тоді як Нормандка, хоч з усією сили намагалась

поводитися благородно й гідно, завжди кінчала якою-небудь брутальною вихваткою, а потім сама жалкувала. Луїзі найбільше в світі хотілося вдати з себе цілком пристойну даму. І найгірше для неї було чути, як вихваляють гарні манери її суперниці. Стара Мегюден це помітила і від тої пори саме цим допікала дочці.

– Я бачила мадам Кеню коло дверей ковбасної, – говорила вона інколи ввечері. – Дивно, як ця жінка добре збереглась. І яка вона завжди чистенька, одразу видно справжню даму!.. А все тому, що сидить за прилавком, – це зберігає жінку й надає їй благородного вигляду.

У цих словах був натяк на пропозицію Лебігра. Красуня Нормандка не відповідала і на хвилину замислювалась. Вона уявляла себе за прилавком винарні, на другому розі вулиці Пірует, як і красуня Ліза. Це був перший крок в охолодженні її кохання до Флорана.

Справді, щодалі важче ставало захищати Флорана. Весь квартал постав проти нього. Здавалося, кожен особисто зацікавлений у тому, щоб його забрали. Тепер на ринку одні присягалися, що він запродався поліції, інші запевняли, що бачили його в льоху, де переховують масло: він силкувався зробити дірку в металевій перегородці комор, кинути туди запалений сірник... Це був цілий потік наклепів, який усе поширювався, хоч ніхто добре не знав його джерела. Павільйон морської риби приєднався до загального повстання останнім. Рибні торговки любили Флорана за його лагідність. Вони якийсь час боронили його, але, нарешті, підбурювані торговками, що приходили з павільйону молочних продуктів і з павільйону фруктів, піддались і вони. Тоді знову спалахнула боротьба великих животів і потворних бюстів проти людини сухорлявої. Флоран знову загубився між спідницями й корсажами, що мало не тріскались на своїх власницях; вони люто кружляли навколо його кістлявих гострих плечей. А він нічого не бачив і прямо йшов до здійснення своєї настирливої ідеї.

Тепер у всякий час і скрізь можна було побачити чорний капелюх мадмуазель Саже, що мелькав серед цієї метушні. Її маленьке бліде лице

наче множилось. Вона заприсяглась у непримиренній ненависті до товариства, що збиралося в заскленому кабінеті пана Лебігра. Стара обвинувачувала цю компанію в поширенні історії про недоїдки. Справді, колись увечері Гавар розповів, що "стара коза", яка приходила підглядати за ними, живиться паскудством, що залишається від ненажерливої бонапартистської кліки. Клемане занудило, Робін хапливо ковтнув пива, наче хотів сполоснути собі горло, а торговець живністю усе повторював:

– Тюїльрі ригало на цю мерзоту.

Він говорив з огидою. Шматки м'яса, взяті з імператорової тарілки, були для нього невимовною гидотою, політичним послідом, гнилими недоїдками всього свинства імперії. Відтоді в Лебігровій винарні до мадмуазель Саже почали ставитися з огидою; вона зробилася ніби живою купою гною, нечистою твариною, що живилася гнилятиною, від якої тікали б навіть собаки. Клемане і Гавар рознесли цю історію по всьому Центральному ринку, і це дуже підірвало добрі взаємини старої дівулі з торговками. Коли вона переривала товар і базікала, нічого не купуючи, її відсилали купувати недоїдки. Тому джерело її відомостей висохло. Траплялися дні, коли вона навіть не знала, що робиться навкруги, і аж плакала з досади. Одного разу стара відрізала Сар'єтті і мадам Лекер:

– Нема чого нападати на мене, мої кралечки... Бо ваш Гавар мене запам'ятає... – її погроза трохи приголомшила тітку з небогою, і вони нічого їй не заперечили. А втім, другого ж дня стара, трохи заспокоївшись, знову почала жаліти бідного пана Гавара, що слухає таких поганих порадників і котиться до загибелі.

А Гавар справді дуже компрометував себе. Відколи почала назрівати змова, він усюди тягав з собою в кишені револьвер, якого так боялася воротарка, мадам Леоне. Це був великий револьвер, куплений з таємним виглядом у найкращого паризького зброяра. На другий же день він показав цю штуку всім торговкам павільйону живності, мов школяр, що

ховає у своїй шухляді заборонений роман. Гавар трошки висував з кишені дуло, вказував на нього, говорив напівфразами, натяками, розігрував комедію, як дитина, що з захопленням удає, наче їй страшно. Револьвер надавав йому величезної поважності, остаточно зараховуючи його до небезпечних людей. Іноді в глибині своєї крамнички Гавар згоджувався зовсім вийняти револьвер з кишені, щоб показати двом-трьом жінкам. При цьому він вимагав, щоб вони стали біля нього і закрили зброю спідницями. Тоді він заряджав його, крутив на всі боки і націлювався в гусака або індичку, підвішених над прилавком. Жінки жахалися, і це дуже тішило його; він заспокоював їх, заявивши, кінець кінцем, що револьвер не заряджений. Проте він мав при собі патрони в коробочці і відкривав її з безмежною обережністю. Глядачки зважували на руці патрони, після чого торговець вирішував нарешті заховати свій арсенал. І, схрестивши на грудях руки, він із щасливим виглядом цілими годинами ораторствував.

– Людина тільки тоді справді мужня, коли вона має ось це, – чванився він. – Тепер я сміюсь із поліцаїв... У неділю я з одним приятелем ходив випробовувати мій револьвер на полях у Сен-Дені. Ви ж розумієте, не можна кому попало розказувати, що маєш у себе таку цяцьку... Ох, мої маленькі, ми стріляли в дерево і щоразу – паф! – влучали в нього... Ось побачите, через деякий час ще заговорять про Анатоля...

Анатолем він прозвав свій револьвер. Гавар діяв так добре, що за тиждень увесь павільйон знав про його револьвер і патрони. Та й приятелювання його з Флораном було підозріле. Гавар був надто багатий, надто ситий, щоб збудити таку ненависть, яку викликав сухий утікач. Але він утратив пошану поважних людей, а полохливих навіть злякав. Через це він просто не тямив себе з радощів.

– Дуже необережно носити при собі зброю, – казала мадмуазель Саже, – це йому так не минеться.

В Лебігровій винарні Гавар тріумфував. Флоран, покинувши обідати в Кеню, майже перейшов жити до заскленого кабінету. Він снідав там і

обідав, приходив туди, коли хотів, і зачинявся, наче в себе вдома. Флоран улаштувався тут, як у власній конторі, де валялися його старі сюртуки, книжки й папір. Пан Лебігр дозволяв усе це; він навіть виніс один стіл і поставив замість нього м'яку канапку, на якій Флоран міг би при нагоді поспати. Коли той ніяковів, господар просив його почувати себе як удома і казав, що віддає в його розпорядження все своє приміщення. Логр теж виявляв дружні почуття до Флорана. Він зробився його помічником і завжди розмовляв з ним про "справи", складаючи йому звіт про вжиті заходи, сповіщаючи імена нових учасників змови. У цій справі він узяв на себе роль організатора. Логр повинен був зводити людей, створювати відділи, плести вічка тієї сітки, якою за сигналом слід було обплутати Париж. Флоран залишився начальником, душею змови. А втім, горбань, здавалося, вибивався із сил, а відчутних наслідків не досягав; хоч і присягався, що в кожному кварталі знав дві або три групи певних людей, таких самих, як компанія, що збиралась у Лебігра, проте досі не подав жодних відомостей, називаючи тільки прізвища і розповідаючи про величезні кінці, які він робив, причому скрізь народ зустрічав його ніби з ентузіазмом. Найпевніше Логр розповідав про знаки уваги до себе. Отакий-то, з ким він на "ти", потиснув йому руку, кажучи: "Звіртесь на мене"; у Гро-Кайю один велетень, з якого буде чудовий начальник відділу, аж скрутив йому плече від старанності; на вулиці Попенкур цілий натовп робітників обіймав його. Логр запевняв, що в один день може зібрати до ста тисяч своїх однодумців. Коли він приходив із змореним виглядом і падав на канапу в кабінеті, розповідаючи неймовірні пригоди, Флоран робив нотатки, гадаючи, що горбань здійснить свої обіцянки. Незабаром у Флорановій кишені змова почала жити; нотатки перетворились на дійсність, на беззаперечні дані, на підставі яких будувався цілий план; треба було тільки зачекати слушного часу. Логр, поривчасто жестикулюючи, запевняв, що все піде, як по маслу.

У цей період Флоран був зовсім щасливий. Він наче піднімався над землею, окрилений могутньою думкою віддячити за все те лихо, що творилося на його очах. Він сполучав у собі наївність дитини з довірливістю героя. Якби Логр розповів йому, що геній, який стоїть на Липневій колоні, спустився з свого постаменту, щоб стати на чолі

повсталого народу, здається, він і тоді не здивувався б. Вечорами в Лебігровій винарні Флоран схвильовано розповідав про наступну битву, як про свято, на яке будуть запрошені всі чесні люди. Та коли захоплений Гавар починав при цьому гратися своїм револьвером, Шарве відпускав їдкі жарти, посміхався, знизував плечима. Зверхність його суперника у змові бісила вчителя, викликаючи огиду до політики. Якось увечері, прийшовши раніш, ніж звичайно, і заставши самих тільки Логра та Лебігра, він, нарешті, облегшив свою душу.

– Хлопець нічогісінько не розуміє в політиці, – сказав Шарве. – Краще б він пішов на вчителя краснопису в пансіоні для дівчат... Це було б справжнє нещастя, коли б він здійснив свій план, бо з його соціальними химерами він нав'язав би нам цих проклятих робітників. Ось такі люди і псують усю справу. Не треба нам м'якосердих рюмсал, гуманних поетів, легкодухих людей, що обіймаються після першого штовханця... Проте він не досягне своєї мети. Його посадять у в'язницю, та й по всьому.

Логр і торговець вином і оком не моргнули. Вони дали Шарве висловитися.

– Та його давно б посадили у в'язницю, – провадив далі той, – якби він справді був такий небезпечний, як каже про себе. Знаєте, коли він починає величатися своєю втечею з Кайєнни, – аж дивитися на нього шкода!.. Кажу вам, поліція з першого дня знала, що він повернувся до Парижа. Якщо вона дала йому спокій, то тому, що сміється з нього.

Логр злегка здригнувся.

– От за мною вже п'ятнадцять років шпигують, – почав знову ебертист, трохи пишаючись. – Однак я не кричу про це на всіх вулицях... Тільки я не маю ніякого бажання втручатися в його нерозумні витівки. Що я, справді дурень, чи що, чого мені свою голову підставляти!.. Можливо, слідом за ним ходить з півдесятка шпигунів і схоплять його за комір, як тільки він знадобиться префектурі.

– Ет, що вигадали! – сказав Лебігр, який мав звичку помовчувати.

Він був трохи блідий і поглядав на Логра, який тихенько терся горбом об скляну перегородку.

– Це самі тільки припущення, – пробурмотів горбань.

– Так, припущення, якщо хочете, – відповів учитель. – Проте я знаю, як це робиться... В усякому разі я й тепер не дамся в руки шпигунам. Ви робіть, як хочете, але я не радив би вам, а особливо панові Лебігрові, лізти в цю кашу; адже у вас першим ділом закриють винарню.

Логр не міг утриматися від посмішки. Шарве кілька разів говорив з ними у такому роді; мабуть, він мав намір відбити їх од Флорана шляхом залякування. Та обидва вони були такі спокійні й певні в собі, що Шарве дуже дивувався. Проте він і Клемане ще й досі регулярно з'являлися вечорами до винарні. Висока брюнетка більше не працювала табельницею в павільйоні морської риби. Пан Манурі звільнив її.

– Погань усі ці комісіонери, – бурмотів Логр.

Клемане, притулившись спиною до перегородки, крутила цигарку довгими тонкими пальцями і рішуче відповідала:

– Е, в нас сварка вийшла!.. Наші політичні переконання протилежні, от і все. Цей Манурі має калитку таку товсту, як він сам, і ладен лизати чоботи імператорові. Адже коли б контора була моя, я б і дня не протримала його на службі.

Справді, Клемане любила часом недоречно пожартувати і одного ранку заради власної потіхи написала на таблицях проти назв камбал, скатів та макрелей імена найбільш відомих придворних дам і кавалерів. Ці риб'ячі клички, дані найвищим сановникам, ця оцінка графинь та

баронес, яких продавали по тридцять су штука, смертельно перелякали пана Манурі. Гавар і досі сміявся з її дотепу.

– Нічого, – казав він, ляскаючи Клемане по руці, – зате ви в нас справжній мужчина!

Клемане винайшла новий спосіб готувати грог. Спочатку вона наливала в склянку гарячу воду, потім, підсолодивши її цукром, крапля по краплі наливала ром на плаваючий кусочок лимону, не даючи йому змішуватися з водою; після цього запалювала його і, поволі випускаючи клуби диму, дивилась, як він горів; а високе полум'я алкоголю кидало на її лице зеленкуватий відблиск. Проте і це вже було для неї занадто дорого тепер, коли вона втратила посаду. Шарве, глузливо посміхаючись, зауважив своїй дружині, що вона вже більше не багачка. Клемане тепер мала тільки те, що заробляла уроками французької мови, які давала рано-вранці в кінці вулиці Міроменіль одній молодій особі, що хотіла поповнити свою освіту потихеньку, щоб не знала навіть її власна служниця. І Клемане почала задовольнятися ввечері одною квартою пива. Причому пила її з філософським спокоєм.

Вечірні збори в заскленому кабінеті втратили свій галасливий характер. Шарве раптом замовкав і блід від холодної люті, коли про нього забували і слухали його суперника. Думка про те, що він колись панував тут, що, поки не з'явився Флоран, він деспотично командував цією купкою людей, завдавала його серцю муки скинутого короля. І якщо він ще приходив сюди, то тільки тому, що нудьгував за цим тісним куточком, який нагадував йому солодкі години тиранії над Гаваром і Робіном; навіть Логрів горб належав тоді йому, як і товсті руки дужого Олександра, й похмуре обличчя Лакайля. Шарве з допомогою одного слова примушував їх схилятися перед собою, поділяти свою думку; він ламав свій скіпетр об їхні плечі. А тепер йому було дуже боляче, він мовчав, згорбившись, і презирливо посвистував, вважаючи негідним для себе заперечувати всі ті дурниці, які обговорювалися в його присутності. Найбільше доводило Шарве до відчаю те, що його усунули раніше, ніж він це помітив. Ебертист не міг пояснити собі, в чому ж полягає секрет

переваги Флорана. Він часто говорив, після того як лагідний і трохи смутний голос утікача лунав кілька годин підряд:

– Та цей хлопець наче піп, йому невистачає тільки ряси.

Але всі інші, видно, впивалися Флорановими словами. Шарве, побачивши Флоранову одежу, розвішану на всіх розетках від завісок, удавав, наче не знає, де подіти свою шапку, щоб не забруднити її. Він сердито відсував розкидані папери, говорячи, що тепер не почуває себе тут удома, відколи "цей добродій" забрав увесь кабінет. Учитель навіть скаржився виноторговцеві, питаючи, належить кімната одному гостеві чи цілій компанії. Цей захват його володінь був для Шарве остаточним ударом. Люди стали здаватися йому худобою. Він починав презирливо ставитися до людства, коли помічав, як Логр з Лебігром любовно дивляться на Флорана. Гавар доводив його до відчаю своїм револьвером. Робін, що звичайно мовчав за своїм пивом, здавався йому найрозумнішим з усієї компанії; той, напевне, знав справжню ціну людям, і його не можна було купити за пишне слово. Щождо Лакайля з Олександром, то вони тільки підтверджували думку ебертиста про те, що народ ще дурний і потрібні десять років революційної диктатури, щоб навчити його розуму.

Тимчасом Логр запевняв, що відділи незабаром будуть цілком створені. Флоран почав розподіляти ролі. Тоді якось увечері, після рішучої суперечки, Шарве, зазнавши поразки, підвівся, взяв свою шапку й промовив:

– Прощавайте, ламайте собі карки, якщо хочете... Я на це не піду, чуєте? Я ніколи нічого не робив задля чужого шанолюбства!

Клемане, накидаючи шаль, холодно додала:

– План безглуздий.

Побачивши, що Робін прихильно поглядає на те, як вони збираються піти, Шарве запитав, чи не піде і він разом з ними. Але Робін, в якого ще залишилося на три пальці пива в кухлі, обмежився тим, що простяг їм руку. Подружжя більше не поверталось. Одного дня Лакайль розповів компанії, що Шарве з Клемане відвідують пивну на вулиці Серпант; він крізь вікно побачив, як вони із запалом розмахують руками в центрі уважної групи дуже молодих хлопців.

Флоранові ніяк не вдавалося завербувати Клода. Один час він мріяв передати йому свої політичні ідеї, зробити його своїм учнем і помічником у революційній роботі. Щоб познайомити Клода із своїми широкими проектами, він колись увечері привів його до Лебігрової винарні. Але Клод, просидівши там кілька годин, тільки зробив ескіз з Робіна в капелюсі та пальті коричньового кольору, що уткнувся бородою в головку тростини. Потім, вийшовши з Флораном, він сказав йому:

– Ні, мені, бачте, зовсім не цікаво те, що ви там розповідаєте. Може, воно й дуже розумне, але не для моєї голови... Однак який цікавий екземпляр цей проклятий Робін! Він глибокий, як криниця... Я ще зайду туди, тільки не заради політики: мені хочеться зарисувати Логра й Гавара і помістити їх з Робіном на одній чудовій картині, про яку я думав, доки ви обговорювали питання про... як його там? Питання про дві палати, – здається, так?.. Ви тільки уявіть собі Гавара, Логра й Робіна, які, сидячи за кухликами пива, розмовляють про політику. Та це мало б у Салоні успіх, друже мій, гучний успіх, – справжній твір нашого часу!

Флоран був засмучений політичним скептицизмом свого приятеля. Він присилував його піднятися нагору до своєї мансарди і протримав його там до другої години ранку на вузькому балконі перед синіючою громадою Центрального ринку. Він читав художникові настанови, казав, що Клод не чоловік, коли він такий байдужий до добробуту своєї країни. Але художник хитав головою і відповідав:

– Ви, мабуть, маєте рацію. Я егоїст. Я не можу навіть сказати, що малюю для своєї батьківщини, по-перше, тому, що моїх ескізів усі

жахаються, а по-друге, тому що я, коли пишу, думаю тільки про власне задоволення. Це все одно, як я лоскотав би себе; коли я пишу, мені хочеться сміятися... Що ви хочете? Я так створений, не топитися ж мені через це! До того ж, Франція не потребує мене, як каже моя тітка Ліза... Та крім того... Дозвольте мені бути щирим з вами... Я і вас люблю саме за те, що ви політикою цікавитеся так само, як я живописом. Ви себе лоскочете, мій милий.

Але через те що Флоран заперечував, Клод додав:

– Та облиште, будь ласка! Ви митець у своєму дусі, мрійник у сфері політики; держу парі, що ви проводите тут вечори, милуючися зірками, наче це виборчі бюлетені, що голосують за безконечність... Одно слово, ви лоскочете себе своїми ідеями про справедливість і правду. Ваші ідеї, так само як і мої ескізи, жахають буржуїв. І, говорячи між нами, якби ви були Робіном, невже ви думаєте, що мені цікаво було б приятелювати з вами? Ох, поете, поете!

Потім Клод почав жартувати, казав, що політика ніскільки не турбує його, бо він звик до неї в пивних та в майстернях художників. З цього приводу він розповів про кафе на вулиці Вовільє, що містилось на нижньому поверсі будинку, де жила Сар'єтта. Це була закурена тютюновим димом зала, заставлена лавами з витертою оксамитовою обивкою та мармуровими столами, що пожовкли від слідів кави з ромом; тут звичайно збиралася блискуча молодь з Центрального ринку. Тут пан Жюль царював над бандою носильників, продавців з крамниць, кавалерів у білих блузах та оксамитових картузах. Сам він носив біля бакенбард по пасму волосся, приліпленого до щоки у вигляді завитка. Щосуботи Жюль підрівнював собі волосся на потилиці і підголював його так, щоб було видно білу шию. Цю операцію робив перукар з вулиці Дезекю, де Жюль платив помісячно. Сар'єттин приятель задавав тон усім відвідувачам кафе, коли він з завченою грацією грав на більярді, виставляючи стегна, заокруглюючи руки й ноги, майже лягаючи на сукно і вигинаючись так, щоб можна було оцінити його спину. Скінчивши партію, молоді люди починали розмови. Банда була реакційною і дуже світською. Пан Жюль

читав зрідка бульварні газетки. Він підтримував знайомство з персоналом маленьких театрів, був на "ти" з злободенними знаменитостями, знав, чи мала успіх, чи провалилася п'єса, яку грали напередодні. Але пан Жюль грішив і політикою; його ідеалом був Морні, якого він так і називав без титула. Він прочитував звіти засідань Законодавчого корпусу й реготав з найменшого дотепу Морні. Цей Морні чудово вмів посміятися з республіканської погані! І, розвиваючи свою думку, Жюль доводив, що тільки наволоч ненавидить імператора, бо той хоче добра всім порядним людям.

– Я іноді заходив до їхнього кафе, – сказав Клод Флорану. – Вони мають такий кумедний вигляд, коли, сидячи з своїми люльками, базікають про двірські бенкети, наче їх запрошують туди... Той хлопчина, що живе з Сар'єттою, – знаєте? – дуже сміявся нещодавно з Гавара. Він називає його дядьком... А коли Сар'єтта зайшла за Жюлем, їй довелося платити за нього; і взяли з неї аж шість франків, бо Жюль програв на більярді вгощення... А гарна дівчина Сар'єтта, правда?

– Та ви, як бачу, он який! – промовив, усміхаючись, Флоран. – Кадіна, Сар'єтта і, мабуть, є ще й інші?

Художник знизав плечима.

– Помиляєтеся, – відповів він. – Мені жінки зовсім не потрібні; з ними надто багато клопоту. Я навіть не знаю, що з ними робити; мені завжди було страшно підійти до них... На добраніч, лягайте спати. Якщо ви колись станете міністром, я даватиму вам поради у справі прикрашення Парижа.

Флоран мусив відмовитись од думки зробити собі з Клода слухняного учня. Це його засмутило, бо, незважаючи на благородне засліплення фанатика, він відчув нарешті навколо себе атмосферу ворожості, що з кожною годиною згущалася. Навіть у Мегюденів він зустрічав більш холодний прийом. Стара стиха глузувала, Мюш не слухався, красуня

Нормандка виявляла раптову досаду, коли, присуваючи свій стілець до його стільця, не могла добитися, щоб він не був стриманий. Молодиця навіть сказала якось учителеві, що вона йому, мабуть, набридла, а він тільки посміхнувся ніяково на ці слова, так що вона сердито сіла по другий бік столу. Флоран також утратив приязнь Огюста. Ковбасник-підмайстер не заходив більше до його кімнати, коли ввечері підіймався до себе на мансарду лягати спати. Він був переляканий чутками, що ширилися про цього чоловіка, з яким він раніше не боявся просиджувати в зачиненій кімнаті, аж до півночі. Огюстіна взяла з свого нареченого слово, що він більше не буде такий необережний. А Ліза остаточно розізлила молодих, попросивши їх відкласти весілля, доки кузен не звільнить кімнату нагорі; господиня не хотіла відступати новій продавщиці свого кабінетика на першому поверсі. Відтоді Огюст почав бажати, щоб "каторжного швидше засадили". Він підшукав ковбасну, про яку мріяв, хоч і не в Плезансі, а трохи далі, в Монружі. Торгівля свинячим салом ставала вигідною. Дурненька гладуха Огюстіна говорила, заливаючись сміхом, що вона особисто готова переїхати. Недивно, що вночі при найменшому шумі підмайстер прокидався і радів, уявляючи собі, що це нарешті прийшла поліція арештовувати Флорана.

У Кеню-Граделів про це не говорили. За мовчазною згодою персонал ковбасної ані словом ненатякав господареві про те, що чекало Флорана. Кеню, трохи засмучений тим, що жінка з братом посварилися, втішався, перев'язуючи ковбаси та солячи шматочки сала. Іноді він з'являвся на порозі крамниці, виставляючи своє просте, червоне лице, що сміялося поверх білого фартуха, який обтягував його черево. Він і гадки не мав, що його поява дає ще більше матеріалу для пліток на ринку. Ковбасника жаліли, казали, що він схуд, дарма що був неймовірно товстий; інші, навпаки, закидали йому, що він не схуд від сорому за такого брата. А Кеню, наче обдурені чоловіки, що останніми довідуються про порушення своїх подружніх прав, перебував у щасливому незнанні й був зворушливо веселий, коли, зупинивши на тротуарі котрусь сусідку, питав, чи подобався їй той італійський сир, який вона вчора купила в нього, або холодець із свинячої голови? Сусідка жалісно поглядала, мов хотіла його

втішити, наче всі свині, м'ясо яких потрапило до ковбасної, хворіли жовтухою.

– Що це таке, чому на мене позирають з таким похоронним виглядом? – запитав він одного разу Лізу. – Чи не хворий у мене вигляд, як ти вважаєш?

Жінка заспокоїла його, сказавши йому, що він свіжий, як троянда. Кеню дуже боявся хвороби і при найменшій недузі стогнав і перевертав усе догори дном.

Але у великій ковбасній Кеню-Граделів справді ставало похмуро: дзеркала потьмяніли, білий мармур здавався льодяним, варене м'ясо на прилавку спало у пожовклому жирі, в озерах каламутного желе. Навіть Клод колись зайшов до тітки сказати, що її вітрина виглядає "зовсім нудною". Так воно й було насправді. На підстилці з тонких блакитних обрізків паперу страсбурзькі язики в шпику мали білуватий, меланхолійний відтінок хворих язиків; добродушні жовті окости поросят виглядали зовсім кволими, а зелені паперові помпони на них – сумними. Покупці, приходячи в крамницю купити кільце кров'яної ковбаси, шпику на десять су або півфунта топленого сала, приглушали голос, як у кімнаті покійника. Перед охололою грілкою стовбичили дві чи три плаксиві жінки. Красуня Ліза носила траур по своїй ковбасній з мовчазною гідністю. Вона одягала на чорне плаття бездоганно білі фартухи. Її чисті руки, стягнені біля кисті широкими нарукавниками, її лице, що стало ще кращим під серпанком пристойного суму, ясно говорили цілому кварталові, всім цікавим, які цілий день совали в крамницю ніс, що на господарів звалилося незаслужене нещастя, але що ковбасниця знає його причини і зуміє подолати його. Час від часу Ліза нахилялася, обіцяючи поглядом кращі дні двом червоним рибкам, що також були стурбовані й мляво плавали в акваріумі.

Вродлива ковбасниця дозволяла собі одну тільки розвагу. Вона без страху гладила тепер рукою атласне підборіддя Маржолена. Він допіру вийшов з лікарні; череп його загоївся; хлопець був такий самий товстий

та веселий, як і раніше, тільки ще дурніший, як був, зовсім ідіот. Тріщина в черепі, мабуть, дійшла до мозку. Маржолен обернувся тепер на тварину. Він був наївний, як п'ятилітня дитина, проте мав тіло колоса, сміявся, сюсюкав, не вмів як слід вимовляти слова, але був тихий та покірливий, мов ягнятко. Кадіна цілком приборкала його. Спочатку вона дивувалася цьому, а потім зраділа, що може робити з цією чудовою твариною все, що схоче. Дівчина клала його в корзину з пір'ям, тягла гуляти, використовувала його, як сама хотіла, поводилася з Маржоленом то як з собакою, то як з лялькою, то як з коханим. Він належав їй, наче ласощі, наче жирний кусок Центрального ринку, і Кадіна користувалася його золотистим тілом, як витончена ласуха. Та хоч дівчина добивалася від свого товариша всього, чого хотіла, і всюди тягала його за собою, як покірного велетня, вона не могла перешкодити йому завертати до мадам Кеню. Мала навіть била його своїми нервовими кулачками, але він їх, здавалося, не відчував. Тільки-но Кадіна надівала на шию кошик і вирушала із своїми фіалками на вулицю Пон-Неф або на вулицю Тюрбіго, він ішов побродити перед ковбасною.

– Заходь же! – кричала до нього Ліза.

Вона найчастіше пригощала його корнішонами. Маржолен їх дуже любив і ласував ними з невинним сміхом біля прилавка. Дивлячись на красуню-ковбасницю, дурник захоплювався і аж у долоні плескав від радощів. Потім починав підстрибувати, тихенько скрикувати, наче маленький хлопчик перед чимось смачним. Перші дні Ліза боялася, щоб він часом не пригадав, що сталося між ними.

– У тебе ще й досі голова болить? – спитала вона.

Він відповів "ні", хитаючись всім тілом, регочучи ще голосніше.

– Ти ж упав тоді? – тихенько вела далі ковбасниця.

– Так, упав, упав, упав, – почав наспівувати він дуже задоволеним голосом, ляскаючи себе долонею по голові.

Потім серйозно, в екстазі, не зводячи очей з Лізи, Маржолен повторював: "Красуня, красуня, красуня". Це дуже зворушувало молодицю. Вона зажадала від Гавара, щоб той залишив Маржолена в себе. І коли Маржолен закінчував свою арію покірного кохання, мадам Кеню ніжно гладила його підборіддя, примовляючи, що він славна дитина. Її рука зупинялась на підборідді, зігріта скромною насолодою; ця ласка знову зробилася дозволеною розвагою, знаком приязні, яку велетень сприймав зовсім по-дитячому. Він трохи роздував шию, примружував очі від приємного почуття, мов тварина, коли її гладять. Красуня-ковбасниця, щоб дозволити собі цю цілком пристойну насолоду, якій вона віддавалася з Маржоленом, казала собі, наче вона цим винагороджує його за жорстокий удар кулаком, яким мало не вбила бідного хлопця в льоху, біля комор з птицею.

А в ковбасній було тимчасом сумно. Флоран іще кілька разів заходив туди потиснути братові руку, а невістка при цьому зберігала холодну мовчанку. Флоран часом у неділю навіть обідав у Кеню-Граделів. Тоді Кеню просто знемагав, марно силкуючись оживити загальну розмову, їжа не лізла йому в горло, і під кінець ковбасник починав сердитися. Колись увечері після такого невеселого родинного обіду він, мало не плачучи, сказав жінці:

– Та що це таке зі мною? Як ти гадаєш, може, я хворий? Ти не помічаєш, я не змінився?.. Мене наче щось душить, і так мені сумно, сам не знаю чого, слово честі... Скажи, що це таке?

– Певне, настрій поганий, – відповіла Ліза.

– Е, ні, ні, це триває вже досить довгий час, мене душить... А тимчасом і справи наші йдуть добре, і великого горя немає, живемо, як

завжди... Та й ти, моя любко, чогось змінилася, наче зажурилась... Якщо так буде й далі, я покличу лікаря.

Красуня-ковбасниця серйозно глянула на чоловіка.

– Ніякий лікар тут не потрібний, – сказала вона. – Це минеться... Тепер у нас наче пошесть яка, всі в кварталі почувають себе погано...

І раптом додала ніжно, як мати:

– Не турбуйся, мій товстунчику... Я не хочу, щоб ти занедужав. Це вже було б занадто.

Жінка звичайно відсилала його в кухню, бо з досвіду знала, що стукотіння сікачів, шипіння сала, дзенькіт каструль звеселяли його. Крім того, вона віддаляла його таким чином од базікання мадмуазель Саже, яка тепер цілий ранок просиджувала в ковбасній. Стара поставила перед собою мету залякати Лізу, щоб та наважилася зробити якийсь рішучий крок. Спочатку вона досягла того, що ковбасниця їй звірилась.

– Ох, скільки-то є на світі лихих людей, – почала обмовниця, – таких, що їм краще б думати про свої справи... Ох, коли б ви знали, дорога мадам Кеню... Та проте я ніколи не наважуся повторити вам, що чула!

Але ковбасниця відказала, що це її не обходить, і тоді Саже пошепки, нахилившись над шинкою, що лежала на прилавку, сказала:

– Уявіть собі: кажуть, що пан Флоран зовсім не кузен вам...

І поволі мадмуазель Саже дала зрозуміти, що їй відомо усе. Для неї це було тільки засобом тримати Лізу у своїх руках. А коли ковбасниця відкрила їй правду, також додержуючи своєї тактики, щоб мати людину, через яку можна було б довідуватись, які чутки та плітки ширяться в кварталі, стара заприсяглася, що буде німа, як риба, і заперечуватиме

все, що чула від Лізи, хоч голову їй рубайте. Після цього вона з насолодою почала смакувати цю драму. Щодня вона приносила тривожні новини.

– Вам слід якось застерегтися, – нашіптувала вона красуні Лізі. – Я знову чула в ряду, де торгують кишками, як дві жінки балакали, знаєте, про те... Не можу ж я казати людям, що вони брешуть, ви ж розумієте. З мене б сміялися... Чутка так і шириться, так і шириться. Де вже її спинити! Шило коли-небудь вилізе-таки з мішка.

За кілька днів мадмуазель Саже пішла у справжню атаку. Вона прибігла перелякана, почекала, нетерпляче жестикулюючи, доки всі покупці вийшли з крамниці, і стиха прошипіла:

– Чули, що кажуть?.. Ті люди, що збираються в Лебігра, накупили собі рушниць і тільки чекають, щоб розпочати те саме, що було в 48-му році. Ну хіба не жаль дивитися, як пан Гавар, людина гідна, багата, статечна, водиться з усякою наволоччю!.. Я хотіла вас попередити про вашого дівера.

– Та дурниці, нічого тут немає серйозного, – протягла Ліза, щоб заохотити Саже до дальших балачок.

– Нічого серйозного? Оце так! Увечері, коли проходиш вулицею Пірует, чути страшенний галас із винарні. Вони, бачте, зовсім не соромляться. Пам'ятаєте, як ця компанія хотіла збити з пуття вашого чоловіка? З вікна своєї кімнати я бачу, як вони там роблять патрони. Невже і це жарти?.. А втім, я попередила вас для вашої ж користі.

– Певна річ, дякую вам. Тільки люди багато чого вигадують.

– Ну, це не вигадки, на превеликий жаль!.. Та що казати, коли весь квартал гомонить про це! Кажуть, що коли поліція їх накриє, то чимало людей будуть замішані в небезпечну справу. Ось хоч би й пан Гавар...

Проте ковбасниця знизала плечима, мов хотіла сказати, що пан Гавар старий дурень, так йому й треба.

– Я кажу про нього, як і про інших, хоч би і про вашого дівера, – вела далі хитра стара. – Адже пан Флоран, здається, у них за начальника... Це може бути вам дуже прикро. Мені від душі вас жаль, бо коли поліція зайде й до вас, то можуть і пана Кеню зачепити. Його теж арештують. Два брати – як два пальці на руці.

Красуня Ліза гаряче заперечила. Проте вона дуже зблідла; своїми тривогами мадмуазель Саже таки дошкулила їй до живого. Від цього дня пащекуха приносила з ринку тільки історії про невинно потерпілих людей, які сиділи у в'язниці лише за те, що давали в себе притулок злодіям. Увечері, йдучи до винарні по наливку, стара збирала цілу низку фактів, дарма що Роза була зовсім не балакуча. Та старуха звірялася на власні очі й вуха. Вона добре помітила особливу прихильність Лебігра до Флорана, його намагання втримати інспектора в себе, його люб'язність, так погано оплачувану тими грішми, які Флоран витрачав у винарні. Це тим більше дивувало мадмуазель Саже, що вона добре знала ставлення обох чоловіків до красуні Нормандки.

"Далебі можна подумати, – міркувала вона, – що Лебігр годує його на заріз... Кому ж він хоче його продати?"

Одного разу увечері, коли стара зайшла до винарні, то побачила, як Логр упав на канапку в кабінеті, кажучи, що оббігав усі околиці і втомився, як собака. Плетуха зараз же глянула на його ноги: на черевиках не було ані порошиночки. Тоді вона посміхнулася сама до себе і пішла з порічковою наливкою, закопиливши губи.

Звичайно Саже доповнювала свій запас відомостей спостереженнями з власного віконечка. Це віконечко, що було дуже високо над усіма сусідніми будинками, служило для неї джерелом безмежної радості. Стара влаштовувалася тут, як в обсерваторії, в будь-яку годину дня і

стежила за цілим кварталом. Спочатку вона вивчила до найменших подробиць меблювання всіх кімнат, які були просто перед нею, праворуч і ліворуч. Вона могла б розповісти, не проминувши жодної подробиці, про всі звички мешканців; їй було відомо, чи добре живуть чоловіки з жінками, як вони миються, що їдять за обідом, хто їх відвідує. Далі звідси в неї відкривався вид на Центральний ринок. Ні одна жінка кварталу не могла перейти вулицю Рамбюто, щоб Саже не помітила її. Стара безпомилково визначала, куди й звідки йде ця жінка, яку провізію несе в кошику; вона знала історію цієї жінки, її чоловіка, її костюми, її дітей, її матеріальний стан.

Ось це – мадам Лоре, вона дає чудову освіту своєму синові. А це мадам Гютен, сердешна, якою нехтує чоловік. А це мадмуазель Сесіль, різникова дочка, така золотушна, що її ніяк не можуть віддати заміж. І Сацсе могла так проводити цілі дні, нанизуючи пусті фрази, надзвичайно тішачись дрібними фактами, зовсім нецікавими. Але від восьмої години вечора вона дивилась тільки на вікна з матовими шибками, де вимальовувалися чорні тіні постійних відвідувачів кабінету. Стара помітила, що Шарве й Клемане уже не бували там, бо їхні сухі силуети не з'являлися більше на молочному транспаранті. У винарні не відбувалося жодної події, яку б вона не відгадала з раптових і безшумних рухів рук та голів. Саже зробилася дуже догадливою: вона чудово тлумачила значення витягнених носів, розчепірених пальців, роззявлених ротів, презирливо піднятих плечей; у такий спосіб вона стежила за змовою так уважно, що могла щодня сказати, як далеко зайшло діло. Якось увечері вона чітко уявила, якою жорстокою буде розв'язка. Мадмуазель Саже помітила на блідих шибках чорну тінь від Гаварового пістоля, величезні контури револьвера з витягненим дулом з'являлися то там, то тут, наче пістолетів було багато. От за цю зброю й розповіла стара мадам Кеню. Іншим разом Саже була зовсім збита з пантелику, побачивши, як там мелькали безконечні смуги матерії: вона подумала, що в кабінеті виготовляють патрони. Другого дня цікава баба зайшла до винарні об одинадцятій годині під приводом позичити у Рози свічку; краєчком ока крізь щілинку в дверях вона побачила на столі окремого кабінету купи

смуг червоної матерії, які дуже її налякали. Після цього запас її відомостей набув більш значного характеру.

– Я не хотіла б вас лякати, мадам Кеню, – сказала мадмуазель Саже, – та це стає надто жахливо... Я боюся, слово честі! Ніколи в світі не кажіть нікому, що я вам розповім. Вони мені горло переріжуть, як довідаються.

Коли ковбасниця заприсяглася, що не викаже її, стара розповіла про куски червоної матерії.

– Я не знаю, що це могло бути. Вони лежали цілою купою, мов ганчірки, змочені кров'ю... Той Логр – знаєте, горбань – накинув один шмат собі на плечі... Ну, чистий тобі кат... Певне, вони знову щось надумали.

Ліза не відповідала, вона, здавалось, міркувала, опустивши очі, граючись держальцем виделки, якою розкладала в ряд кусочки солонини на блюді. Мадмуазель Саже казала стиха:

– На вашому місці я не була б така спокійна, мені б захотілось довідатися... Чому ви не оглянете кімнату вашого дівера?

Ліза злегка здригнулася. Вона впустила виделку і втупила тривожний погляд у стару, думаючи, чи не відгадала вона її намір. А Саже казала далі:

– Та це ж, нарешті, дозволено... Ваш дівер може вам дуже нашкодити, як ви допустите... Вчора в мадам Табуро йшла мова про вас. Вона вам така віддана приятелька. Мадам Табуро казала, що ви надто добрі й що на вашому місці вона б давно навела порядки.

– Це сказала мадам Табуро? – задумливо прошепотіла ковбасниця.

– Атож, і таку жінку, як мадам Табуро, варто послухати... Постарайтеся ж довідатися, що означають ці куски червоної матерії, а потім скажіть мені, добре?

Та Ліза вже не слухала. Вона якось непевно поглядала крізь гірлянди сосисок у вітрині на маленькі сирки жерве й равликові консерви. Ковбасниця, здавалось, поринула у внутрішню боротьбу, що провела дві зморшки на її мовчазному обличчі. Тимчасом стара почала стромляти свого носа у блюда на прилавку, бурмочучи сама до себе:

– Ах, ось тут нарізана ковбаса... Таж вона висохне... А це кров'яна ковбаса. У ній, мабуть, виделкою колупалися. Треба б її десь забрати, вона бруднить блюдо.

Ліза з неуважним поглядом віддала їй кров'яну ковбасу й кусочки копченої, промовивши:

– Візьміть, якщо хочете.

Все зникло в кошику. Мадмуазель Саже так звикла до подачок, що вже навіть не дякувала. Щоранку вона забирала собі всі обрізки з ковбасної. Стара пішла, сподіваючися здобути десерт від Сар'єтти або мадам Лекер, наговоривши їм на Гавара.

Зоставшись сама, ковбасниця сіла на лаву за прилавком, бажаючи обміркувати своє рішення в зручній обстановці. Вже цілий тиждень вона не мала спокою. Якось увечері Флоран попросив у Кеню п'ятсот франків, звичайно, як людина, що має відкритий рахунок.

Кеню відіслав брата до жінки. Флоранові це було прикро, він трошки тремтів, звертаючись до красуні Лізи. Але та, не промовивши й слова, не запитавши, нащо йому потрібні гроші, пішла до себе в кімнату і принесла п'ятсот франків. Вона тільки сказала діверові, що записала ці гроші на рахунок спадщини. Через три дні він узяв тисячу франків.

– Не варто було вдавати з себе безкорисливу людину, – сказала Ліза своєму чоловікові увечері, лягаючи спати. – Ти тепер бачиш, як добре я зробила, що зберегла його рахунок... Чекай, я ще не записала тисячі франків, які видала сьогодні.

Вона сіда перед бюро, перечитала сторінку рахунків і додала:

– Я мала рацію, залишивши вільне місце. Я відмічатиму те, що взято, на полях!.. От побачиш, він усе витратить на дрібниці... Я вже давно сподівалася цього.

Кеню нічого не відповів і уклався спати в дуже поганому настрої. Кожного разу, коли його дружина відкривала бюро, відкидна дошка рипіла, аж йому серце краялося. Він навіть вирішив був присоромити брата, перешкодити йому викидати гроші на Мегюденів; але не наважився. Через два дні Флоран попросив ще півтори тисячі франків. Логр колись увечері сказав, що якби були гроші, то справа посувалася б швидше. Другого дня він аж не тямився з радощів, побачивши, що слово, кинуте на вітер, дало йому невеличкий пакуночок золота; оцінювач, посміхаючись, поклав його в кишеню, причому горб його аж підстрибував від радості. З того часу почали з'являтися різні потреби: такий-то відділ просив грошей найняти приміщення, іншому треба було підтримати нещасливих патріотів; потрібні були гроші, щоб купувати зброю та військові припаси, вербувати людей, давати хабара поліції. Флоран ладен був віддати все. Він згадав про спадщину, про поради Нормандки. Флоран черпав гроші з Лізиного бюро, і бентежив його тільки невиразний страх, коли він дивився на серйозне обличчя невістки. На його думку, не можна було витратити ці гроші на більш святе діло. Захоплений Логр носив тепер надзвичайні рожеві краватки й лаковані черевики, поглядаючи на які, Лакайль ставав ще похмурішим.

– Твій брат узяв три тисячі франків протягом тижня, – заявила Ліза своєму чоловікові. – Що, ти на це скажеш? Правда, гарно?.. Якщо він так поводитиметься далі, то п'ятдесяти тисяч франків вистачить йому тільки

на чотири місяці... А старому Граделю треба було сорок років працювати, щоб скласти такі гроші.

– Сама винна! – скрикнув Кеню. – Не треба було йому говорити про спадщину.

Але жінка суворо глянула на нього, промовивши:

– Це його гроші, він має право хоч усі взяти... Мені не шкода віддавати йому гроші; мені тільки хочеться знати, на що вони йдуть... Я давно тобі кажу: цьому повинен бути край.

– Про мене, роби, що хочеш, я не заважатиму тобі, – вирішив ковбасник, якого мучила скнарість.

Він щиро любив свого брата, але думка про п'ятдесят тисяч, які Флоран міг витратити протягом чотирьох місяців, була йому нестерпна. Ліза із слів мадмуазель Саже здогадувалася, на що йшли ці гроші. Коли стара дозволила собі натякнути на спадщину, ковбасниця скористалася з нагоди, щоб розповісти всьому кварталові, що Флоран брав свою частку й витрачав гроші, як хотів. На другий день після того коли Ліза довідалася про червону матерію, вона наважилася діяти. Проте вона ще боролася з собою, оглядаючися навколо у своїй ковбасній: свинина висіла похмуро; Мутон, сидячи біля банки з топленим салом, наїжувався і дивився невесело, як кіт, позбавлений змоги спокійно перетравлювати їжу. Ковбасниця покликала Огюстіну, щоб та посиділа за прилавком, а сама піднялась у Флоранову кімнату.

Нагорі, увійшовши до діверової спальні, вона здригнулася. По-дитячому чистенька постіль була геть заплямована купою червоних шарфів, що звисали аж до підлоги. На каміні поміж золотими паперовими коробочками та старими баночками з-під помади валялися червоні пов'язки шпачки кокард, мов краплі крові, що розпливалися на полиці. Далі, на всіх гвіздках, на сірому тлі шпалер, висіли полотнища матерії,

чотирикутні вимпели жовті, сині, зелені, чорні, в яких ковбасниця впізнала значки двадцяти відділів. Дитяча обстановка кімнатки мов жахалася цих революційних прикрас. Немудра; незграбна наївність, що залишилася тут від продавщиці, акуратні біленькі завіски й меблі були мов освітлені загравою пожежі, а обличчя Огюста й Огюстіни на фотографії ніби помертвіли від страху. Ліза обійшла кімнату навкруги, розглянула значки, пов'язки, шарфи, нічого не торкаючись, мов боячися, що це жахливе лахміття попече її. Тепер вона переконалася, що не помилилася: гроші справді йшли на ці речі. Для неї такий вчинок був огидний, майже неймовірний; уся її істота обурювалася проти цього. Її гроші, зароблені чесною працею, йшли на організацію бунту, на оплату витрат по бунту! Ліза все стояла, дивлячись на розквітле гранатове деревце на балконі; його квіти були червоні, як криваві кокарди; вона прислухалася до співу зяблика, що нагадував їй віддалену луну рушничних пострілів. Тут їй спало на думку, що повстання може спалахнути завтра, а то й сьогодні ввечері. Ковбасниці привиділися прапорці, що маяли на вітрі, низки шарфів, раптовий гуркіт барабанів, і вона швидко зійшла вниз, навіть не зупинившись, щоб прочитати папери, розкладені на столі. Зійшовши на перший поверх, ковбасниця одяглася.

В цю урочисту годину красуня Ліза спокійною рукою ретельно зачесала волосся. Вона була дуже рішуча й навіть не здригнулась, а очі її зробилися ще суворіш застібаючи корсаж чорної шовкової сукні, натягаючи щосили матерію повними руками, вона пригадувала слова абата Рустана. Молода жінка запитувала себе, і її сумління відповідало їй, що вона виконає тільки свій обов'язок. Коли ковбасниця накинула на свої широкі плечі килимову шаль, то відчула, що здійснює акт високої чесності. Надівши темнофіолетові рукавички, Ліза пришпилила на капелюшок густу вуаль. Перед тим як вийти, вона замкнула бюро двома поворотами ключа; при цьому обличчя її виражало радісну сподіванку, ніби вона хотіла сказати самому бюро, що тепер воно може спати спокійно. На порозі ковбасної стояв Кеню, виставивши біле черево. Він здивувався, що його жінка так вичепурилася і кудись іде о десятій ранку.

– Ти куди? – запитав він її.

Вона вигадала, що йде з мадам Табуро в справах. І ще додала, що зайде взяти квитки в театр "Гете". Кеню побіг слідом за нею і гукнув, що радить їй брати місця проти сцени, там краще видно. Коли він повернувся до крамниці, огрядна красуня попрямувала до стоянки візників на майдані Сен-Есташ, сіла у фіакр, спустила завіски й звеліла кучерові їхати до театру "Гете". Вона боялася, що за нею хтось стежитиме. Купивши квитки, Ліза поїхала до будинку суду. Тут, біля огорожі, вона заплатила візникові й відпустила екіпаж. Після цього тихим кроком пішла по залах та коридорах до поліцейської префектури.

Тут ковбасниця розгубилась, потрапивши в метушливу юрбу поліцаїв та якихось панків у довгих сюртуках; вона дала десять су кур'єрові, який провів її до кабінету префекта. Та щоб потрапити на прийом до префекта, треба було дістати перепустку. Лізу відпровадили до тісної кімнати, мебльованої з розкішшю готелю, її прийняв похмурий, товстий, лисий пан, увесь у чорному; він запитав, чого їй треба. Тоді, відкинувши вуаль, вона назвала своє прізвище й виклала все одним духом. Лисий пан із змореним виглядом мовчки слухав її. Коли вона скінчила, він просто запитав:

– Ви невістка тому засланцеві?

– Так, – спокійно відповіла Ліза. – Ми люди порядні... Я не хочу, щоб якась підозра впала на мого чоловіка.

Урядовець знизав плечима, мов хотів сказати, що все це страх яке нудне. Потім промовив нетерпляче:

– Бачте, вже більш як рік мені докучають із цією справою. Доноси сиплються, як із торби, до мене чіпляються, мене підганяють. Ви ж повинні розуміти, що коли я не кваплюся, значить, так треба. Ми маємо свою рацію... Ось і папери в цій справі, я вам покажу їх.

Він поклав перед Лізою велику купу паперів у синій обгортці. Вона почала гортати її. То були наче окремі розділи історії, яку вона щойно розповіла. Поліцейські комісари з Гавра, Руана і Вернона сповіщали про повернення Флорана до Франції. Далі йшло донесення про те, що він оселився в Кеню-Граделів. Інші документи повідомляли, що він поступив на посаду інспектора в Центральний ринок, розповідали про його життя, про вечори, які він проводив у винарні Лебігра; не було пропущено жодної подробиці. Приголомшена Ліза помітила, що ці донесення повторювалися і, значить, виходили з двох різних джерел. Нарешті вона знайшла купу анонімних листів різних форматів і почерків. Це вже було занадто. Вона впізнала дрібний нерозбірливий почерк мадмуазель Саже, яка сповіщала, що в окремому кабінеті винарні збирається таємне товариство. Далі на великому аркуші засмальцьованого паперу йшли товсті патики мадам Лекер, а під ним лежала блискуча сторінка, прикрашена жовтенькими братками і карлючками Сар'єтти й пана Жюля; обидва листи попереджали уряд, радячи остерігатися Гавара. Ковбасниця впізнала також брудні вирази тітки Мегюден; стара на чотирьох сторінках, які майже неможливо було розібрати, переказувала всі безглузді байки, які ходили на ринку про Флорана. Але особливо схвилював ковбасницю бланк її власного торгового дому; на заголовку цього аркуша стояли слова: "Ковбасна Кеню-Граделів", – а на звороті Огюст зраджував людину, що, на його думку, стояла йому на перешкоді до шлюбу.

Чиновник, видно, з певним наміром показав мадам Кеню ці документи.

– Ви не знаєте ні одного з цих почерків? – запитав він.

Ковбасниця пробуркотіла "ні" й підвелася. Ліза аж задихалася, схвильована тими відомостями. Вона спустила вуаль, щоб заховати обличчя, яке мимоволі палало від сорому. Її шовкове плаття тріщало, темні рукавички сховалися під великою шаллю. Лисий пан мляво посміхнувся, кажучи:

– Як бачите, мадам, ваші відомості трохи спізнилися... Проте я вам обіцяю, що на ваш вчинок звернуть увагу. Особливо порадьте своєму чоловікові, щоб він ні в що не втручався... Тут можуть виникнути деякі обставини...

Він не договорив і з легким поклоном підвівся зі свого крісла. Ліза зрозуміла, що час іти. За дверима вона побачила Логра і Лебігра, які мерщій одвернулися. Та вона зніяковіла ще більше за них. Ковбасниця проходила залами, коридорами, почуваючи, що потрапила в тенета поліції, що поліція все бачить і все знає. Нарешті вона вийшла на майдан Дофіна. На набережній Орлож вона пішла повільніше; вітрець із Сени освіжав її.

Найчіткіше мадам Кеню усвідомлювала непотрібність свого вчинку. Її чоловікові ніщо не загрожувало. Від цього їй стало легше, хоч водночас вона відчувала докори сумління. Ковбасниця обурювалася поводженням Огюста і трьох торговок, через яких вона потрапила в смішне становище. Вона пішла повільніше, стежачи очима за течією Сени; шаланди, почорнілі від вугільного пороху, спускалися за зеленою водою, а вздовж берега рибалки закидали вудки. Тепер виявилося, що не вона виказала Флорана. Ця думка, що несподівано майнула в її голові, здивувала її. А хіба вона погано зробила б, якби виказала дівера? Ковбасниця стурбувалася, здивувавшись, що сумління могло її обдурити. Анонімні листи, звичайно, річ дуже огидна. Вона ж, навпаки, просто пішла, назвала своє прізвище, всіх вигороджувала.

І раптом, згадавши про спадщину старого Граделя, ковбасниця зазирнула до себе в душу і зрозуміла, що вона ладна кинути у річку ці гроші, аби тільки зцілити свою ковбасну від її хвороби. Ні, вона не була скнарою, не через гроші пішла вона до префектури. Проходячи по мосту О-Шанж, Ліза вже зовсім заспокоїлась: до неї повернувся вартий заздрості душевний спокій. Це й краще, що інші випередили її у префектурі: тепер їй не доведеться обманювати Кеню, і вона спокійно спатиме.

– Що, купила квитки? – запитав чоловік, коли жінка повернулась додому.

Він схотів їх побачити і вимагав пояснення, на якому саме місці балкона їхні крісла. Ліза думала, що поліція зараз прийде, тільки-но вона зробить свою заяву, і її план піти до театру зводився до того, щоб чоловік не бачив, як арештовуватимуть Флорана. Вона сподівалася переконати його поїхати з нею на прогулянку, як вони часом робили: подружжя іноді їздило фіакром у Булонський ліс, обідало в ресторані, засиджувалося в якому-небудь кафе-шантані. Та тепер ковбасниця вважала, що це зайве. Вона, як завжди, провела день за прилавком, рум'яна, веселіша і привітніша, ніж звичайно, мовби видужала від якоїсь недуги.

– А бачиш, я правду казав, що повітря тобі на користь, – мовив Коню. – Ти пройшлася сьогодні вранці і тепер чудово виглядаєш.

– Ет, відчепися, – сказала йому, нарешті, жінка і знову зробилася серйозною. – Повітря паризьких вулиць зовсім некорисне для здоров'я.

Увечері в театрі "Гете" вони дивилися п'єсу "Милосердя Боже". Кеню в сюртуці й сірих рукавичках, ретельно зачесаний, увесь час розглядав в афіші імена артистів. Ліза, в корсажі з великим вирізом, була препишна; вона спиралася на червоний оксамитний бар'єр балкона руками у дуже вузьких білих рукавичках. Чоловік і жінка були глибоко зворушені нещастям Марії; командор справді був огидною людиною, а П'єро їх смішив, як тільки з'являвся на сцені. Від'їзд дитини, молитва в дівочій кімнаті, повернення бідної божевільної навернули на очі ковбасниці декілька слізок, які вона витерла легким дотиком хусточки. Але цей вечір перетворився для неї на справжній тріумф, коли, підвівши очі вгору; вона побачила на галереї Нормандку з матір'ю. Тут ковбасниця ще більше запаніла, послала Кеню до буфету купити коробку карамелі і почала недбало гратися перламутровим, багато позолоченим віялом. Рибна торговка була переможена; вона похилила голову, слухаючи, що їй потихеньку говорить мати. При виході обидві красуні зустрілись у вестибюлі і обмінялися невиразною усмішкою.

Того дня Флоран рано пообідав у Лебігра. Він чекав на Логра; горбань обіцяв привести до нього відставного сержанта, людину здібну, з якою треба було обговорити план нападу на Бурбонський палац та Ратушу. Насувалася ніч, з обіду сіявся дрібний дощик, і величезний Центральний ринок поринув у сиву імлу. Контури будівель проступали чорною масою на рудуватому похмурому небі, по якому брудними ганчірками тяглися хмари, мало не чіпляючись за дахи і ніби розриваючись об гострі шпилі громовідводів. Флоранові нудно було дивитися на болото й жовті потоки, що немов несли й розстеляли присмерк по брудних вулицях. Він бачив, як люди ховалися від дощу на тротуарах критих проходів, як парасольки бігали під зливою, а фіакри швидше і голосніше стукотіли по спустілих вулицях. Раптом небо з одного боку очистилося. На заході зайнялося червоне світло. Тоді в кінці вулиці Монмартр з'явилась ціла армія замітальників, і, вимахуючи мітлами, почала гнати перед собою цілі озера рідкого болота.

Логр не привів сержанта. Гавар подався обідати до своїх знайомих у Батіньйоль. Флоран мусив цілий вечір провести віч-на-віч з Робіном. Утікач майже весь час говорив сам один, і нарешті йому стало нестерпно сумно, його мовчазний товариш тільки хитав бородою й кожні чверть години простягав руку за склянкою, щоб ковтнути пива. Флоран з нудьги пішов спати. Але Робін, залишившися сам, ще довго сидів, задумливо насунувши капелюха на лоб і втупивши очі в свою склянку. Роза й хлопець-прислужник, які мріяли раніше зачинити винарню, бо в кабінеті не було компанії, мусили зачекати добрих півгодини, доки Робін нарешті пішов додому.

Флоранові в своїй кімнаті стало страшно лягти в ліжко. Він відчував один із тих приступів нервової хвороби, що траплялось часом, коли його цілими ночами переслідували страшні кошмари. Напередодні він був у Кламарі на похороні Верлака, який помер після жахливої агонії. Флоранові ще ввижалася вузька труна, яку спускали в землю. Особливо не міг він відігнати од себе образ мадам Верлак, з її плаксивим голосом, але без слідів сліз в очах; вона весь час ходила слідом за Флораном, говорила про неоплачену труну й похорон, про те, що не знає, як

розплатитися за все, не маючи жодного су в кишені, бо аптекар довідався про смерть Верлака і ще напередодні зажадав сплатити йому весь борг. Флоран змушений був дати грошей на труну і розрахуватися з могильниками. Коли він уже зібрався йти, мадам Верлак подивилася на нього з таким нещасним виглядом, що він залишив їй ще двадцять франків.

Ця смерть була для нього тепер дуже прикра. Знову поставало питання про місце інспектора, його почнуть турбувати, захочуть затвердити на посаді, а це загрожувало небезпечними ускладненнями, які могли викликати в поліції підозріння. Флоранові хотілося, щоб повстання спалахнуло вже завтра й дозволило йому викинути на вулицю кашкета з галунами. З тривожними думками в голові вийшов він на балкон, бажаючи, щоб подув вітру цієї теплої ночі освіжив його гарячий лоб. По зливі вітер ущух. Темносинє небо було безхмарне й ще дихало палом грози. Обмитий Центральний ринок простирав перед ним свою громадину, однакового кольору з небом; як і на небі, на ньому світилися жовті зірки газових вогників.

Спершись на залізні поручні, Флоран думав, що рано чи пізно він буде покараний за те, що згодився зайняти інспекторську посаду. Це було ніби плямою на його житті. Він одержував платню з бюджету префектури, він був зрадник бо служив імперії дарма що в засланні стільки разів сам собі присягався цього не робити. Бажання догодити Лізі, великодушність у витрачанні платні, сумлінне ставлення до своїх обов'язків більше не виправдовували у власних його очах боягузливості. Якщо він страждав у цьому розжирілому оточенні, що переїлось донесхочу, то він на це й заслуговував. Він у думці пережив проведений тут тяжкий рік: переслідування рибних торговок, брудкі вогкі дні, вічне нетравлення свого шлунка, шлунка худої людини, приглушену недоброзичливість, яку він відчував навколо себе і яка так швидко зростала. Все це він сприймав як кару. Цей невиразний приплив злоби, причин якої він не відав, віщував якусь катастрофу, і Флоран заздалегідь скорявся їй, соромлячись своєї помилки, що тепер вимагала покути. Він навіть обурився сам на себе при думці про народний рух, який він

підготовляв своїми руками, і говорив собі, що він уже тепер недосить чистий для успіху цієї справи.

Як багато мріяв він на цій височині, блукаючи очима по неосяжних дахах павільйонів! Найчастіше ввижалося йому, що дахи – це сірі моря, які розповідають йому про далекі країни. В безмісячні ночі вони темніли, оберталися на мертві озера, на чорні води, гнилі й смердючі. Але ясні ночі перетворювали їх на світлі водоймища; проміння точилося по обох поверхах дахів, і величезні цинкові листи здавалися від цього вогкими: світло мов ковзало по них, скочувалось і падало з країїв цих неосяжних басейнів, що містились один над одним. Холодна погода сковувала їх, заморожувала, мов бухти в Норвегії, по яких бігають ковзанярі, а в липневу спеку занурювала у важкий сон. Якось у грудні, відчинивши ввечері вікно, він побачив, що дахи ринку побіліли від снігу; їх незайману білизну без єдиного людського сліду, наче північні рівнини, самотність яких не порушується санями, освітлювало небо іржавого кольору; дахи були занурені у величну тишу, від них віяло ніжністю великої природи. І Флоран при кожному перетворенні цього мінливого краєвиду віддавався мріям, ніжним або жорстоким; сніг заспокоював його, неосяжна біла пелена здавалася йому серпанком чистоти, накинутим на весь бруд Центрального ринку, а прозорими ночами лилося місячне світло й несло його в чарівні, казкові країни. Він страждав тільки темними ночами, душними червневими ночами, коли перед ним простилалося смердюче болото, стояча вода проклятого моря. Страшний кошмар увесь час переслідував його.

Дахи ринку незмінно були тут. Флоран не міг відчинити вікна, спертися на поручні, щоб не побачити їх перед собою; вони закривали від нього обрій. Увечері, вийшовши з павільйону морської риби, він знову бачив перед сном ці безконечні дахи. Вони заступали від нього Париж, громадилися перед ним, щохвилини вторгалися в його життя. Цієї ночі кошмар ще більше тяжів над Флораном, посилившись від невиразної тривоги, що хвилювала його. Після дощу, що йшов удень, ринок був пройнятий огидною вогкістю. Всі його погані запахи били тепер Флоранові в лице, скочувалися до міста, мов п'яниця, що падає під стіл,

випивши останню пляшку. Флоранові здавалося, що від кожного павільйону здіймаються густі випари. Вдалині курилися нудним запахом крові м'ясний і кишковий ряди; з овочевого і фруктового павільйонів тхнуло квашеною капустою, гнилими яблуками й покидьками зелені. Молочні продукти отруювали повітря своїми специфічними запахами; з рибного ряду тхнуло гострою вогкістю, а павільйон живності, біля самих його ніг, випускав через башточку вентилятора тепле повітря, гидкий сморід, що клубочився, мов сажа із заводського димаря. Хмара всіх цих випарів збиралася над дахами, досягала сусідніх будинків, розпливалася і нависала важким накриттям над усім Парижем. Це Центральний ринок аж розбухав у своєму надто вузькому чавунному поясі і розпікав зайвиною з'їденої ввечері їжі міцний сон міста, що об'їлося.

Флоран почув унизу на вулиці голоси і сміх щасливих людей. Двері в сінях голосно грюкнули: це Кеню і Ліза повернулися з театру. Тоді Флоран, приголомшений, мов сп'янілий від повітря, яким надихався, покинув балкон у смертельній тузі, відчуваючи, що над його головою збирається буря, його нещастя було там, на Центральному ринку, що не встиг охолонути ще від денного запалу. Флоран із силою грюкнув вікном, покинувши думати про ринок, що простягся в пітьмі, голий, спітнілий, розхристаний, виставляючи своє роздуте черево та облегшуючись під зірками.

Через тиждень Флоран вирішив, що час, нарешті, перейти до дії. З'явився достатній привід до незадоволення, і зручно було випустити на паризькі вулиці загони повстанців. Законодавчий корпус, що розпався на два ворожих табори через новий закон про дарчі записи, обговорював тепер проект дуже непопулярного податку, який викликав голосні нарікання в передмістях. Міністерство, боячись поразки, боролося щосили. Кращого приводу для повстання годі було сподіватися.

Якось вранці, на світанку, Флоран пішов побродити навколо Бурбонського палацу. Він забув там про свої обов'язки інспектора й до восьмої години оглядав місцевість, і гадки не маючи, що його відсутність викличе обурення в павільйоні морської риби. Він обійшов усі вулиці –

Лілльську, Університетську, Бургундську, вулицю св. Домініка – і дійшов до Еспланади інвалідів, зупиняючись на деяких перехрестях, міряючи відстань довгими кроками. Потім, повернувшись на набережну Д'Орсей і сівши на парапет, він вирішив, що атакувати треба водночас з усіх боків: загони з Гро-Кайю підійдуть од Марсового поля, північні сектори Парижа спустяться вулицею Мадлен, східні та південні підступлять з набережних або пройдуть маленькими групками по вулицях Сен-Жерменського передмістя. Але на тому боці Сени Флорана турбували Єлисейські поля з їхніми відкритими проспектами: він передбачав, що там поставлять гармати, щоб очистити набережну. Тоді Флоран значно змінив у плані деталі, позначаючи місце бою різних секторів у записній книжці, яку тримав у руці. Справжній напад, звичайно, відбудеться з Бургундської та Університетської вулиць, а з боку Сени буде зроблено тільки диверсію. Ранішнє сонце, що зігріло йому потилицю, радісно грало на широких тротуарах і золотило колони величезної будівлі, які були перед Флорановими очима; а він у мріях уже бачив бій, бачив людей, що видиралися на ці колони, розбиті ворота, перистиль, повний повстанців; і раптом, на самому верху чиїсь худі руки підняли прапор.

Флоран поволі повертався, похиливши голову. Ніжне туркотіння примусило його підвести її. Він помітив, що йде Тюїльрійським садом. На галявинці зграя диких голубів поважно ходила, хитаючи шийками. Флоран на хвилину сперся на діжку з померанцьовим деревом, поглядаючи на траву й на птахів, залитих сонцем. Перед ним простяглася зовсім чорна тінь каштанів. На землю спустилася гаряча тиша, порушувана безперервним гуркотом екіпажів удалині, що котилися за штахетами, з боку рулиці Ріволі. Запах зелені дуже зворушив Флорана, нагадавши йому мадам Франсуа. Маленька дівчинка, що бігла за обручем, налякала годубів. Вони знялися й посідали на мармурову руку античного борця посеред моріжка, туркочучи ще ніжніше й причепурюючися.

Входячи на Центральний ринок з боку вулиці Вовільє, Флоран почув голос Кдода Лантьє, що кликав його. Художник спускався в підземелля павільйону живності.

– Гей, ходімте зі мною! – гукнув він. – Я шукаю тварюку Маржолена.

Флоран пішов слідом за ним, щоб забутися ще на хвилину, ще трошки відтягти своє повернення до рибного павільйону. Клод казав, що його приятелеві Маржолену вже нема чого бажати: він перетворився на справжню тварину. Художникові хотілося примусити Маржолена з невинним сміхом позувати йому накарячках. Коли Клодові траплялося розривати від люті свій ескіз, він проводив цілі години в компанії з цим ідіотом, не говорячи й слова, силкуючись уловити його сміх.

– Він, мабуть, годує своїх голубів, – пробурмотів Клод, – тільки я не знаю, де Гаварова комора.

Вони обійшли весь льох. Там, у центрі, у блідій тіні, влаштовано два басейни. Комори призначені тільки для голубів. За дротяними сітками надвечір вічно чути жалісне туркотіння, тихі голоси птахів у тіні густого листя. Почувши цю музику, Клод почав сміятися. Потім сказав Флоранові:

– Ну, хіба не можна заприсягтися, що всі паризькі закохані цілуються в цьому льоху?

Жоден з пташників не був відчинений. Клод подумав уже, що Маржолена в цьому льоху немає, коли раптом звук поцілунків, і поцілунків дзвінких, затримав його перед ледве причиненими дверима. Він відчинив їх і побачив тварюку Маржолена, якого Кадіна поставила навколішки на солому так, що його лице приходилося на рівні її уст. Вона потихеньку цілувала його всюди. Відкинувши довгі біляві кучері хлопця, дівчина цілувала його за вухами, під підборіддям, уздовж потилиці, не поспішаючи поверталася знову до очей, уст, смакуючи його обличчя швидкими поцілунками, наче якісь ласощі, які належали їй і якими вона повністю розпоряджалася. Юнак спокійно стояв, як вона його поставила. Він нічого більше не розумів і тільки тягся до неї всім тілом, навіть не боячися лоскоту.

– Оце добре, – сказав Клод. – Будь ласка, не соромтеся!.. І не стидно тобі, негіднице отака, мучити його в цьому болоті? Дивись, як забруднив коліна.

– Ото ще! – безсоромно відповіла Кадіна. – Це його анітрохи не мучить. Він дуже любить, коли його цілують, бо боїться сам залишитись у темряві... Скажи, адже ти боїшся?

Вона підвела Маржолена; хлопець провів руками по обличчю, мов шукав на ньому слідів дівочих поцілунків, і пробелькотів, що боїться. Тоді дівчина знову сказала:

– Крім того, я прийшла допомогти йому годувати голубів.

Флоран подивився на бідних птахів. На полицях по стінах комори стояли рядами ящики без кришок; у них було повно голубів; лапки їх потерпли від тісноти; в очах мигтіло біле й чорне оперення. Іноді по цій рухливій пелені пробігало тремтіння, потім птахи знову збивалися докупи, і чути було тільки їхнє невиразне туркотіння. Біля Кадіни стояла повна каструля з водою, в якій плавали зерна; Кадіна набирала в рот зерна, виймала голубів одного по одному і вдувала їм їжу просто у відкритий дзьоб. Голуби відбивалися, падали на дно ящика, задихаючись і закотивши очі, сп'янілі від цієї силоміць напханої в них їжі.

– Невинні створіння! – муркнув Клод.

– Тим гірше для них! – підхопила Кадіна, кінчаючи своє заняття. – Вони куди смачніші, як добре відгодовані... За дві години їх присилують проковтнути солоної води, щоб м'ясо було біліше та ніжніше, а ще за дві години їх заріжуть... А якщо хочете подивитись, як це робиться,, то в нас є зовсім готові на заріз. Маржолен зараз почне розправлятися з ними.

Маржолен поніс у ящику з півсотні голубів. Клод з Флораном пішли за ним. Маржолен розташувався долі біля одного з басейнів, поставив біля

себе ящик і поклав на щось подібне до цинкової коробки дерев'яну раму з тоненькими поперечками. Потім узявся різати птахів. Швидко повертаючи в пальцях ніж, хлопець хапав голубів за крила, вдаряв ручкою голуба по голові, щоб приголомшити його, і зараз же стромляв у горло вістря. Голуби тільки стріпувалися, наїживши пір'я, а Маржолен складав забитих у ряд, просовуючи їхні голови між поперечок дерев'яних гратів, покладених над цинковою коробкою, куди крапля за краплею стікала кров. І все це робилося розміреними рухами: тук-тук! – удар по черепу ручкою, що розколювала його, змах руки, яка швидко хапала живого птаха з одного боку і складала мертвих по другий бік. Одначе Маржолен незабаром почав діяти швидше, аж повеселішав, очі його розгорілись, і він присів накарячки, мов великий, веселий дог на задні лапи. Нарешті дурень зареготав і почав наспівувати: "Тук-тук! Тук-тук! Тук-тук!", – супроводжуючи ритмічні помахи ножа клацанням язика, вдаючи стукіт млина, який, здавалося, трощив пташині голови. Голуби висіли, мов шовкові клаптики.

– Що, дурню, весело тобі? – спитала Кадіна, також сміючись. – Які смішні ці голуби, коли вони втягають голову в плечі, щоб сховати горло!.. А недобрі ці птахи! Якби їхня сила, то заклювали б нас.

І, сміючися ще голосніше з наростаючої гарячкової поквапливості Маржолена, Кадіна додала:

– Я також пробувала, але не можу так швидко різати голубів... Якось він переколов протягом десяти хвилин цілу сотню.

Дерев'яні грати наповнювалися. Чути було, як у цинкову коробку капає кров. Тут Клод, повернувшись до Флорана, побачив, що його приятель дуже зблід, і поспішив вивести його. Нагорі Клод посадив бідолаху на приступці сходів.

– Що вам таке? – запитав він, дружньо плескаючи його по плечу. – Ви мало не зомліли, наче жінка.

– Це від смороду в льоху, – пробелькотів трохи зніяковілий Флоран.

Голуби, яких силоміць годували зерном і напували солоною водою, а потім різали, нагадували йому голубів з Тюїльрійського саду, що гуляли у своєму вбранні з атласу з різноколірним відливом по травичці, жовтій од сонячного проміння. Він чув, як вони туркотали на мармуровій руці античної статуї серед глибокої тиші саду, а під каштанами, в холодку, маленькі дівчатка гралися в серсо. І тоді, дивлячись на цю жирну русяву тварюку, що спокійно різала, трощила ручкою ножа кістки і стромляла в горло пташки вістря, Флоран похолов; він відчув, що ось-ось упаде, ноги його підгиналися, вії опустилися.

– Хай йому біс! – скрикнув художник, коли Флоран нарешті очуняв. – Ну, в солдати ви не годні були б... Але ж і ті хороші, хто засилав вас у Кайєнну! Невже вони злякалися вас? Проте, друже милий, коли ви розпочнете заколот, то самі побоїтесь вистрілити з револьвера, щоб, боже борони, не вбити кого ненароком.

Флоран підвівся, не відповівши. Він спохмурнів, і зморшки порізали його лице, сповнене відчаю. Нарешті він пішов, а Клод повернувся в льох. Флоран попрямував до рибного павільйону, знову міркуючи над планом нападу збройних загонів, що мали атакувати Бурбонський палац. На Єлісейських полях загримить гармата, ворота будуть розбиті, по сходах потече кров, на колони бризне людський мозок. Ця картина бою швидко промайнула в його уяві. Він, блідий як смерть, не міг дивитись на бій і затулив собі обличчя руками...

Коли Флоран переходив вулицю Пон-Неф, йому здалося, наче з фруктового павільйону визирнуло бліде обличчя Огюста з витягненою шиєю. Підмайстер, мабуть, підглядав за кимось; він витріщав очі і мав дурний, ошалілий вигляд. Хлопець швидко зник, прожогом побігши до ковбасної.

"Що з ним таке? – подумав Флоран. – Невже це я налякав його?"

Цього ранку в Кеню-Граделів сталися дуже важливі події. На світанку Огюст, зовсім розгублений, прибіг будити господиню, кажучи, що прийшла поліція арештувати пана Флорана. Потім, заникуючись ще більше, він незв'язно повідомив, що Флорана немає вдома, що той, мабуть, утік. Красуня Ліза в нічній кофточці, без корсета, не звертаючи ні на кого уваги, швидко піднялася в кімнату дівера і захопила там фотокартку Нормандки, попередньо переконавшись, що її з чоловіком ніщо не компрометує. Спускаючись сходами, вона зустріла на другому поверсі поліцаїв. Комісар попросив її супроводити їх. Він трошки поговорив стиха з нею і розташувався із своїми людьми в кімнаті, порадивши ковбасниці відчинити крамницю, як звичайно, щоб ні в кого не виникло підозріння. Пастка була готова.

У цій пригоді Лізу турбувало тільки те, що бідному Кеню буде прикро. Вона боялася, що він зіпсує всю справу своїми сльозами, коли довідається, що прийшла поліція. Тому господиня зажадала від Огюста заприсягтися, що він нікому й слова не скаже. Сама ж повернулася в спальню надіти корсет і розповіла заспаному чоловікові цілу історію. За півгодини вона стояла на порозі ковбасної, зачесана, затягнена, мов полакована, з рожевим обличчям. Огюст спокійно прибирав на вітрині. Кеню з'явився на хвилину на тротуарі, злегка позіхаючи, розганяючи сон на свіжому ранковому повітрі. Ніщо не вказувало на драму, що зав'язувалася нагорі.

Але комісар сам сполохав квартал, прийшовши з трусом на квартиру до Мегюденів на вулиці Пірует. Він мав найточніші відомості. В анонімних листах, одержаних префектурою, запевнялося, що Флоран найчастіше ночує в Нормандки. Може, він і тепер там переховується? Комісар з двома підлеглими голосно постукав у двері і зажадав іменем закону впустити його. Мегюдени тільки почали вставати. Розлючена стара пішла відчиняти, але зараз же заспокоїлась і почала злісно посміхатися, довідавшись, у чому справа. Вона сіла на стілець, застібаючи плаття.

– Ми люди порядні, – сказала вона, – нам нічого боятися, ви можете робити обшук.

Тимчасом Нормандка не поспішала відчиняти дверей своєї кімнати, і комісар дав наказ виламати їх. Молодиця вдягалася; груди її були відкриті, пишні плечі голі, зубами вона притримувала спідницю. Брутальне вторгнення, якого Луїза не могла зрозуміти, розлютило її: вона випустила спідницю і хотіла в одній сорочці кинутися на поліцаїв, почервонівши більше від гніву, ніж від сорому. Комісар, побачивши високу роздягнену жінку, виступив наперед, затуляючи своїх людей, і повторив холодним тоном:

– Іменем закону! Іменем закону!

Тоді Луїза з істеричним плачем упала в крісло, знесилена, не розуміючи, чого від неї хочуть. Волосся її розпустилося, сорочка не досягала колін. Поліцаї крадькома поглядали на неї. Комісар кинув їй шаль, що висіла на цвяху. Луїза навіть не вкрилася нею і почала плакати ще голосніше, дивлячись, як чужі люди грубо риються в її постелі, мацають подушки, оглядають простирадла.

– Та що ж я таке зробила? – пробелькотала вона нарешті. – Чого це ви шукаєте в моєму ліжку?

Комісар вимовив ім'я Флорана, і тут, глянувши на матір, що зупинилася на порозі спальні, молода жінка закричала:

– Ох, падлюка, це ж вона! – й кинулася до старої.

Луїза побила б матір, та її втримали і силоміць загорнули в шаль. Вона пручалася, вигукуючи уривчастим голосом:

– Та за кого вони мене мають!.. Цей Флоран ніколи не заходив до моєї кімнати. Чуєте? Між нами нічого не було. Мене хочуть оббрехати в кварталі, але хай мені скажуть просто у вічі, тоді побачите! Хай мене потім у в'язницю кидають, мені однаково... Ото ще, потрібний мені

Флоран! Що я, кращого не маю? Та я можу вийти заміж, за кого схочу, так що вони тріснуть від заздрощів, ці баби, які підіслали вас.

Потік слів заспокоїв її. Злоба Луїзи повернулася тепер проти Флорана, який був причиною всього, що діялося тут. Вона звернулася до комісара, виправдуючись:

– Я нічогісінько не знала, пане. Він удавав такого покірливого, він дурив нас. Правда, ходили чутки, та я не хотіла їм вірити, бо люди такі лихі... Він приходив давати уроки моєму малому і зараз же йшов собі. Я його годувала, посилала в подарунок добру рибину... Ото й усе. Ні, ні, дякую вам, тепер я вже не дозволю більше дурити мене за мою добрість!

– Але він, мабуть, давав вам на схов якісь папери? – спитав комісар.

– Ні, присягаюся вам, що ні... Мені ж однаково, я вам зараз би віддала всі ці папери! Вже досить цього з мене, правда? Ну, самі скажіть, чи приємно, як ви приходите і все перекидаєте? Та покиньте ж, нарешті, годі вже вам нишпорити.

Поліцаї оглянули кожну річ і хотіли ввійти до кімнатки, де спав Мюш. Уже якийсь час звідти чути було його плач. Хлопчик уявив, що це прийшли його вбивати.

– Це кімнатка малого, – сказала Нормандка, одчиняючи двері.

Мюш, голісінький, кинувся на шию матері. Вона його заспокоїла й поклала в ліжко. Поліцаї майже одразу ж вийшли з кімнатки, і комісар уже хотів зовсім іти, коли хлопчик, іще хлипаючи, прошепотів мамі на вухо:

– Вони візьмуть мої зошити... Не давай їм моїх зошитів.

– Ох, правда, – скрикнула Нормандка, – тут є зошити... Чекайте, панове, я вам віддам їх. Я хочу довести вам, що тільки кепкувала з нього... Вони мені не потрібні!.. Ось вони, тут ви побачите його почерк. Хай його хоч вішають, мені байдуже.

Вона віддала зошити Мюша й прописи. Хлопчик, розізлившись, скочив і почав дряпати матір, та вона знову поклала його в ліжко, давши ляпаса; тоді він почав вити. В самому розпалі цієї метушні на порозі кімнати з'явилася, витягнувши шию, мадмуазель Саже; вона зайшла, бо всі двері були навстіж одчинені, й запропонувала свої послуги старій Мегюден. Саже дивилася й слухала, бідкаючися над цими нещасними жіночками, за яких нікому заступитися. Тимчасом комісар із серйозним виглядом читав прописи. Від слів "тиранічно", "знущання над волею", "антиконституційний", "революційний" його брови суворо насуплювалися. Дочитавши до фрази: "Коли настане час, винуватця буде скинуто", – він злегка вдарив по паперу і сказав:

– Це дуже важливо, дуже важливо!

Він передав зошити одному з поліцаїв, і всі пішли. Клер, яка ще не виходила з своєї кімнати, відчинила двері й подивилася вслід цим людям. Потім прийшла в спальню сестри, куди не заходила вже цілий рік. Мадмуазель Саже по-приятельському розмовляла з Нормандкою; вона жаліла її, загортала шаллю груди, із співчуттям слухала визнання красуні, викликані гнівом.

– Ти дуже підла, – сказала Клер, ставши перед сестрою.

Та скочила, страшна від люті, впустивши на підлогу шаль.

– Ага, ти підглядаєш? – закричала вона. – Ану, скажи ще раз!

– Ти дуже підла, – повторила дівчина ще більш образливим тоном.

Тоді Нормандка з усієї сили дала Клер ляпаса по щоці. Дівчина дуже зблідла і кинулась на Луїзу, вчепившись нігтями в її шию. Хвилину вони боролися, висмикуючи одна в одної волосся, силкуючись задушити одна одну. Молодша, дарма що була тоненька, з неймовірною силою так штурхнула старшу, що вони обидві впали на шафу, від дзеркала якої тільки скалки полетіли. Мюш ревів, стара Мегюден кричала мадмуазель Саже, щоб та допомогла їй розчепити сестер. Але Клер вирвалася від Луїзи, примовляючи:

– Підла, підла... Я зараз його попереджу, нещасного, – адже ти його зрадила!

Мати заступила перед нею двері. Нормандка кинулася на неї ззаду, і з допомогою мадмуазель Саже вони вкинули дівчину в її кімнату, незважаючи на відчайдушний опір, і замкнули там, двічі повернувши ключ. Клер била в двері ногами, розбивала й трощила все у себе. Далі стало чути тільки завзяте дряпання по штукатурці. Клер вістрям ножиць виколупувала дверні петлі.

– Адже вона мене убила б, коли б мала ніж, – сказала Нормандка, шукаючи плаття, щоб одягтися. – Ось побачите, вона погано скінчить через ревнощі... Головне, не треба їй двері відчиняти. Вона збурить проти нас увесь квартал.

Мадмуазель Саже поспішила спуститися вниз і прийшла на ріг вулиці Пірует саме в ту хвилину, коли комісар знову заходив у хвіртку до Кеню-Граделів. Вона все зрозуміла й увійшла до ковбасної з такими блискучими очима, що Ліза дала їй знак мовчати, показавши на Кеню, який розвішував куски солонини. Коли він пішов на кухню, стара півголосом розповіла про драму, що допіру розігралась у Мегюденів. Ковбасниця, схилившись над прилавком і тримаючи руку на мисці з шпигованою телятиною, слухала з щасливим виразом жінки, що дістала перемогу. Потім, коли ввійшла покупниця й попросила дві поросячі ніжки, вона задумливо загорнула їх.

– Знаєте, я нітрошки не гніваюся на Нормандку, – розпочала Ліза, коли вони залишилися вдвох з Саже. – Я завжди її дуже любила й жалкую, що нас посварили... На доказ того, що я не гніваюся, ось дивіться, що я врятувала від рук поліції. І я ладна віддати це Луїзі, якщо вона сама прийде і попросить у мене.

Мадам Кеню вийняла з кишені фотокартку. Мадмуазель Саже обнюхала її й засміялася, прочитавши напис: "Луїза своєму доброму другові Флоранові", – а тоді промовила верескливим голосом:

– А може, вам і не слід її віддавати. Краще залишіть її в себе.

– Ні, ні, – перебила Ліза. – Я хочу покласти край усім пліткам. Сьогодні день примирення. Досить сварок. Хай у кварталі запанує мир.

– Якщо хочете, я піду скажу Нормандці, що ви бажаєте її бачити? – запитала стара.

– Так, ви мені зробите велику приємність.

Мадмуазель Саже повернулася на вулицю Піруеті на смерть перелякала рибну торговку, сказавши, що бачила допіру її фотографію в Лізиній кишені. Проте Нормандка не відразу згодилася виконати вимогу своєї суперниці. Луїза виставила свої умови: вона піде тільки в тому разі, якщо ковбасниця вийде назустріч їй аж на поріг крамниці. Старій довелося ще двічі бігати туди й сюди, щоб установити всі пункти, що стосувалися цього побачення. Вона радісно метушилася, ведучи переговори про примирення, яке мало наробити стільки шуму. Проходячи востаннє мимо дверей Клер, Саже так само чула шкрябання ножиць по штукатурці.

Потім, передавши ковбасниці остаточну відповідь, стара побігла до мадам Лекер та Сар'єтти. Вони втрьох стали на розі павільйону морської риби, на тротуарі навпроти ковбасної, щоб побачити все до найменшої

подробиці. Їх мучила нетерплячка: вони робили вигляд, наче гомонять між собою, поглядаючи в той же час на вулицю Пірует, звідки мала вийти Нормандка. На ринку вже поширилася чутка про примирення: торговки, стоячи біля своїх яток, підіймалися навшпиньки, силкуючись що-небудь побачити; інші, цікавіші, покидали свої рундуки, навіть виходили в критий прохід. Очі всього ринку були звернені до ковбасної. Квартал чекав і хвилювався.

Все вийшло дуже урочисто. Коли Нормандка з'явилася з вулиці Пірует, глядачам аж дух забило.

– Вона начепила свої брильянти, – прошепотіла Сар'єтта.

– А гляньте, як виступає, – додала мадам Лекер. – Ото нахаба!

Красуня Нормандка справді виступала, як королева, що милостиво згодилася помиритись. Вона вичепурилася, зробила зачіску з кучерями й підняла трошки фартух, щоб показати кашемірову спідницю. Луїза навіть поновила надзвичайно пишний мереживний бант. Почуваючи, що весь Центральний ринок стежить за нею, вона ще більш набундючилась, наближаючись до ковбасної, і нарешті зупинилася біля дверей.

– Тепер черга за красунею Лізою, – сказала мадмуазель Саже. – Дивіться добре.

Красуня Ліза, посміхаючись, вийшла з-за прилавка, поволі пройшла через усю крамницю і з порога простягла руку красуні Нормандці. Ковбасниця теж мала надзвичайно пристойний вигляд: блискуча білизна і чепурне вбрання. Гомін пробіг по всьому рибному ряду; голови тих, що стояли на тротуарі, зблизились, і пішло жваве обговорення. Обидві жінки зайшли до крамниці, а баранячі сальники, що висіли на вітрині, не давали їх добре роздивитись. Недавні суперниці, видно, дружньо розмовляли, злегка вклонялись одна одній, говорили приємні речі.

– Чекайте, чекайте, – промовила мадмуазель Саже, – здається, красуня Нормандка щось купує... Але що ж це вона може купувати? Мабуть, кров'яну ковбасу. Ах! Ви не бачили? Красуня Ліза віддала їй фотографію, як передавала покупку.

Знову пішли вітання. Красуня Ліза, навіть перевершуючи умовлену наперед гречність, схотіла провести Нормандку аж на вулицю. Тут вони ще посміялись удвох, показавшись кварталові, як добрі приятельки. То була справжня радість для всього ринку; торговки повернулися до своїх рундуків, кажучи, що все закінчилося чудово.

Проте мадмуазель Саже затримала мадам Лекер і Сар'єтту. Драма тільки розпочиналась. Вони втрьох поглядали на будинок навпроти з жадібною цікавістю, мов хотіли поглядом проникнути крізь кам'яні стіни. Від нетерплячки кумасі почали плести плітки про красуню Нормандку.

– От вона й без коханця, – зауважила мадам Лекер.

– У неї залишився пан Лебігр, – сміючись, заперечила Сар'етта.

– О, пан Лебігр тепер більше не схоче.

Мадмуазель Саже знизала плечима і сказала:

– Ви його майже не знаєте, йому на це плювати. Ця людина вміє дбати за свої справи, а Нормандка багата. За два місяці вони поєднаються, ось побачите. Стара Мегюден давно готує це весілля.

– Проте, – казала далі торговка маслом, – поліцейський комісар застукав її з Флораном у ліжку.

– Та ні, я ж вам цього не казала... Сухий довгаль устиг втекти. Я сама там була, коли оглядали ліжко. Комісар мацав руками постіль. Там були дві западини, ще зовсім теплі...

Стара перевела дух і обурено казала далі:

– А найболючіше мені було слухати, яким жахам навчав малого Мюша цей поганець! Ні, ви собі уявити не можете.... Їх там був цілий стос...

– Що за жахи? – облизуючись, запитала Сар'єтта.

– Та хіба я знаю! Масне паскудство, свинство; комісар казав, що цього досить, щоб його повісити... Ця людина – просто потвора якась. Розбестити дитину – хіба ж це чувана річ? Звичайно, з Мюша нічого доброго не буде, та все ж таки це ще не причина, щоб робити з хлопця бунтівника. Що, хіба ні?

– Ну, звичайно, – погодилися кумасі.

– Ну, тепер, хвалити бога, всім цим каверзам та інтригам буде покладено край. Пам'ятаєте, я вам казала: "У цих Кеню щось робиться, там поганим смердить!" Тепер ви бачите, що в мене добрий нюх. Хвалити бога, квартал тепер трохи вільніше зітхне. Тут потрібна була добра мітла; адже, слово честі, дійшло б до того, що почали б різати серед білого дня. Просто життя нікому не було, самі сварки, плітки, вбивства – і все через одну людину, через оцього Флорана... Ось тепер красуня Ліза і красуня Нормандка помирилися; це з їхнього боку дуже добре, вони повинні були це зробити для загального спокою. Далі все піде як слід, ось побачите... Дивіться, он бідний пан Кеню сміється...

Справді, Кеню знову стояв на тротуарі, ледве не вилазячи з свого білого фартуха, і жартував з молоденькою служницею мадам Табуро. Цього ранку він був дуже веселий і так стиснув руки оверньянці, аж та скрикнула, а він засяяв від задоволення. Ліза старалася будь-шо затягти його до кухні. З нетерплячки вона походжала по ковбасній, боячись, що Флоран ось-ось може прийти, і хотіла відкликати чоловіка, щоб брати не зустрілись.

– Як вона хвилюється! – казала мадмуазель Саже. – Цей бідний пан Кеню нічого не знає. Сміється собі, як дитина!.. Знаєте, мадам Табуро сказала, що посвариться з Кеню, якщо вони й далі принижуватимуть свою гідність, тримаючи в себе того Флорана.

– А тимчасом їм залишається спадщина, – зауважила мадам Лекер.

– Е, ні, голубонько, він узяв свою частку...

– Хіба?.. Звідки ви знаєте?

– Та що ви кажете, це ж видно, – відповіла стара, трохи вагаючись і не знаходячи іншого доказу. – Він узяв навіть поверх своєї частки. Кеню втратили кілька тисяч франків... У людей розпусних гроші не тримаються... Ах, так ви, може, й не знаєте: він мав ще одну коханку...

– Це мене не дивує, – перебила Сар'єтта, – худі чоловіки дуже палкі.

– Так, так! І уявіть собі, жінка немолода. Якщо чоловік унадиться, то вже нічим не гребує... Пам'ятаєте мадам Верлак, дружину колишнього інспектора? Та ви ж її добре знаєте, така жовтолиця жінка...

Але тітка з небогою не дали їй договорити. Це неможливо. Мадам Верлак огидна! Тут мадмуазель Саже образилася.

– Та я ж вам кажу. Невже я буду брехати? Всі докази є: у Флорана знайшли листи від цієї жінки, цілу купу листів, в яких вона просила в нього грошей, щоразу по десять, по двадцять франків. Здається, це вже кожному ясно... Вони вдвох і чоловіка її занапастили.

Сар'єтта й мадам Лекер були переконані в цьому. Але терпець їм урвався. Вже понад годину чекали вони на тротуарі, кажучи, що тимчасом їхні рундуки, мабуть, обкрадуть. А мадмуазель Саже їх затримувала, вигадуючи нові історії. Флоран не міг утекти, він зараз

повернеться. А цікаво ж буде бачити, як його арештують. І вона описувала найменші подробиці засідки, тоді як торговка маслом і торговка фруктами продовжували розглядати будинок з верху до низу, стежачи за кожним отвором, сподіваючися, що з кожної шпарки може виглянути кашкет поліцая. Та будинок, спокійний і тихий, солодко ніжився на ранковому сонечку.

– Ну хто б сказав, що там повно поліції! – прошепотіла мадам Лекер.

– Вони нагорі, в мансарді, – пояснила стара. – Залишили вікно, як було... Ах, гляньте, здається, один сховався на балконі, за гранатовим деревом.

Жінки витягли шиї, але нічого не побачили.

– Ні, це тінь, – промовила Сар'єтта. – Навіть завіски не колишуться. Мабуть, поліцаї засіли в кімнатці й не ворушаться.

У цю хвилину Гавар виходив з павільйону морської риби з дуже заклопотаним виглядом. Кумасі мовчки перезирнулися; очі у них блищали. Вони наблизились одна до одної і стояли наввитяжку у своїх обвислих спідницях. Торговець живністю підійшов до них.

– Чи не проходив тут Флоран? – запитав він.

Жінки нічого не відповіли.

– Мені негайно треба поговорити з ним, – казав далі Гавар. – У рибному павільйоні його немає, він, мабуть, пішов до себе... Але тоді ви бачили б його.

Жінки трохи зблідли. Вони так само значущо переглянулись, і губи їх ледь помітно тремтіли. Побачивши, що зять вагається, мадам Лекер нарешті виразно промовила:

– Та немає й п'яти хвилин, відколи ми тут стоїмо. Мабуть, він пройшов раніше.

– Тоді я піду нагору, наважуся зійти на п'ятий поверх, – сміючись, промовив Гавар.

Сар'єтта зробила була рух, мовби хотіла його втримати, але тітка вхопила її за руку й потягла назад, шепочучи на вухо:

– Облиш, дурна! Так йому й треба. Хай знає, як нами нехтувати.

– Мабуть, тепер не буде більш казати, що я їм вонюче м'ясо, – прошепотіла ще тихіше мадмуазель Саже.

Кумасі замовкли. Сар'єтта стояла дуже червона, а ті обидві зовсім пожовкли. Вони відверталися тепер одна від одної, не знали, де подіти очі, де сховати руки; нарешті, руки вони засунули під фартухи. Потім їхні очі інстинктивно піднялися вгору. Жінки стежили крізь стіни за Гаваром, немов бачили, як він сходить на п'ятий поверх. Розрахувавши, що він уже, мабуть, у кімнаті, вони знову скоса зиркнули одна на одну. Сар'єтта нервово засміялася. Раптом їм здалося, наче завіски на вікні заворушились, і жінки подумали, що у Флорановій кімнаті точиться боротьба. Але фасад будинку, розігрітий сонячним промінням, стояв такий самий спокійний. Минуло чверть години непорушної тиші; за цей час хвилювання трьох жінок набрало такої сили, що їм аж дух забивало. Вони мало не знепритомніли, коли, нарешті, якийсь чоловік, вийшовши з хвіртки, побіг по фіакр. Минуло хвилин п'ять ще, доки з'явився Гавар у супроводі двох поліцаїв. Ліза було визирнула на вулицю, але швидко сховалася у ковбасну, побачивши фіакр.

Гавар був блідий. Нагорі його обшукали й знайшли при ньому револьвер та коробочку з патронами. З того, як грубо говорив з ним комісар, з руху, який він зробив, почувши Гаварове прізвище, торговець живністю зрозумів, що загинув. То була жахлива розв'язка, про яку він

ніколи серйозно не думав. Тюїльрі йому не подарує цього. Ноги його підгинались, мов на нього уже чекала сотня солдатів, щоб розстріляти. Проте, вийшовши на вулицю, Гавар знайшов у своїй пристрасті до хвастощів сили йти твердим кроком. Він навіть посміхнувся востаннє, подумавши, що ринок бачить це і що він умре мужньо.

Тимчасом надбігли Сар'єтта і мадам Лекер. Коли вони запитали, що це значить, – торговка маслом заридала, а її небога, дуже зворушена, кинулася цілувати дядька. Він міцно стиснув її і встиг у цей час передати ключ, прошепотівши на вухо:

– Візьми все, а папери спали.

Потому сів у фіакр з таким виглядом, наче сходив на ешафот. Коли карета зникла за рогом вулиці П'єр-Леско, мадам Лекер помітила, що Сар'єтта намагається непомітно сховати ключ у кишеню.

– Даремно, моя крихітко, – прошипіла вона крізь зуби, – адже я добре бачила, як він сунув ключ тобі в руку... Присягаюся богом святим, що піду до нього у в'язницю і все викажу, якщо ти не поставишся до мене, як до родички.

– Та я ж, тіточко, здається, завжди до вас ставилась, як до родички, – ніяково посміхаючись, відповіла Сар'єтта.

– Ну, то ходім до нього зараз же. Нічого гаятись, бо поліція може накласти лапу на його шафи.

Мадмуазель Саже, яка з блискучими очима слухала їхню розмову, побігла за ними слідом на своїх коротеньких ніжках. Тепер їй уже не цікаво було чекати Флорана. Від вулиці Рамбюто аж до вулиці Косонрі вона була дуже тихенька, запобігала ласки, пропонуючи свої послуги переговорити насамперед з воротаркою, мадам Леонс.

– Побачимо, побачимо, – уривчасто відповідала їй торговка маслом.

Але й справді їм довелося вести переговори. Мадам Леонс не згоджувалася пускати цих дам у квартиру свого жильця. Вона була дуже сувора, її шокірувала недбало пов'язана косинка Сар'єтти. Проте, коли мадмуазель Саже прошепотіла їй кілька слів і показала ключ, вона згодилася. Нагорі мадам Леонс відступала кімнату за кімнатою не відразу; вона впадала у відчай, серце її закипало кров'ю, наче сама мусила показувати грабіжникам те місце, де були сховані її гроші.

– Йдіть забирайте все, – нарешті скрикнула вона, впавши в крісло.

Сар'єтта вже пробувала відмикати шафи ключем. Мадам Лекер підозріливо поглядала на небогу, не відходила од неї ні на крок і так насідала на неї, аж та нарешті сказала:

– Та ви ж, тіточко, заважаєте мені. Посуньтеся трошки, щоб я могла вільніше орудувати руками.

Нарешті одна шафа, що стояла проти вікна, між каміном і ліжком, була відчинена. У чотирьох жіної вирвалося зітхання. На середній поличці лежало близько десяти тисяч франків золотом, які були методично розставлені маленькими стовпчиками. Гавар, обачно помістивши усі свої гроші до одного нотаріуса, цю суму зберігав про всяк випадок, на той час, коли "почнеться заваруха". Він урочисто говорив, що тримає напоготові свою пожертву для справ революції. Гавар спродав деякі цінні папери і щовечора втішався, поглядаючи на свої десять тисяч франків. Він милувався ними, йому здавалося, що вони виглядають якось задерикувато, мов справжні бунтівники. Вночі йому снилося, що в шафі точиться бій; він чув там рушничні постріли, гуркіт каміння, виритого з бруку, гомін, вигуки тріумфу, – це його гроші вступали в опозицію.

Сар'єтта простягла до них руки з радісним криком.

– Геть руки, мала! – хрипким голосом промовила мадам Лекер.

Вона здавалася ще жовтішою у відблиску золота; лице її було в плямах від розлитої жовчі, очі запалені від хвороби печінки, що непомітно підточувала її. За її спиною мадмуазель Саже піднімалася навшпиньки, не тямлячись від захвату, зазираючи у глиб шафи. Мадам Леонс, у свою чергу, підвелася, бурмочучи щось під ніс.

– Дядечко звелів мені усе взяти, – просто заявила Сар'єтта.

– А я, що стільки догоджала цьому чоловікові, значить, нічого не одержу! – скрикнула воротарка.

Мадам Лекер перехопило подих; вона відіпхнула їх обох і руками вчепилася за шафу, приказуючи:

– Це моє добро, я найближча рідня його, а ви обидві злодійки, чуєте?.. Краще я все за вікно викидаю.

Настала мовчанка, під час якої всі чотири жінки підозріливо поглядали одна на одну. Фулярова хустинка Сар'єтти остаточно розв'язалась; видно було її груди, чарівні, повні життя; уста її стали вогкі, ніздрі порожевіли. Мадам Лекер ще більше насупилася, глянувши на небогу, таку гарну, збуджену бажанням.

– Слухай, – сказала вона зовсім глухим голосом, – не битися ж нам... Ти його небога, я згодна поділитися з тобою... будемо брати по черзі стовпчик за стовпчиком.

Вони відсторонили двох інших жінок. Тітка почала перша. Стовпчик червінців зник у брижах її спідниці; тоді, Сар'єтта, в свою чергу, взяла стовпчик. Вони пильнували одна одну, готові вдарити по руці. Їхні пальці витягалися по черзі: одні жахливі, вузлуваті, а другі біленькі, м'ягкі, як шовк. Жінки набивали собі кишені. Коли залишився тільки один

стовпчик, Сар'єтта не схотіла, щоб тітка взяла його, бо та перша почала брати. Молодиця раптом поділила червінці між мадмуазель Саже й мадам Леонс, які гарячково тупцювали на місці, поглядаючи, як родички Гавара загрібають золото.

– Оце так, дякую вам, – буркнула воротарка. – П'ятдесят франків за те, що я догоджала йому лікарським чайком та бульйончиком. А він запевняв, що не має родичів, підлиза старий.

Перш ніж замкнути шафу, мадам Лекер надумала оглянути її всю з верху до низу. Там лежали різні політичні книжки які заборонено було привозити з-за кордону – памфлети з Брюсселя, скандальні історії про Наполеона III, іноземні карикатури, що глузували з імператора. Найбільшою для Гавара втіхою було час від часу зачинятися тут з кимось із своїх друзів і показувати їм ці компрометуючі речі.

– Він мені наказав неодмінно спалити папери, – заявила Сар'єтта.

– Та де там, у нас немає вогню, це було б надто довго... Я вже чую, що поліція недалеко. Треба забиратися звідси.

І вони всі четверо пішли. Не встигли жінки зійти вниз, як надійшла подіція. Мадам Леонс мусила знову піднятися нагору, щоб провести цих панів. Інші три жінки, втягши голови в плечі, мерщій вискочили на вулицю. Вони поспішали одна за одною; тітці з небогою заважали ступати важкі від грошей кишені. Сар'єтта, яка йшла попереду, проходячи на тротуар вулиці Рамбюто, повернулась і промовила з ніжним сміхом:

– Воно б'є мене по стегнах.

Тут мадам Лекер утяла такий безсоромно масний жарт, що всі три захихикали. Вони з насолодою відчували вагу, що відтягала їхні спідниці; це золото торкалося їх, наче гарячі пестливі руки. Мадмуазель Саже

затиснула в кулаці свої п'ятдесят франків. Стара була поважна й складала плани, як би їй ще щось витягти з тих товстих кишень, слідом за якими вона тепер ішла. Коли вони дійшли до рогу рибного ряду, Саже скрикнула:

– Стривайте, ми повернулися саме вчасно. Флоран зараз потрапить у пастку.

Флоран, справді, повертався після довгої прогулянки. Він переодягнувся у себе в конторі в інше пальто і взявся до своїх щоденних обов'язків, – поволі походжаючи уздовж проходів, стежив за тим, як миють прилавки. Йому здалося, що на нього якось дивно поглядають; рибні торговки перешіптувалися між собою, коли він проходив мимо, і лицемірно втупляли очі в землю. Він подумав, що йому знову готується якась неприємність. Від якогось часу ці жахливі товсті жінки ніколи вранці не давали йому спокою. Та коли він проходив біля рундука Мегюденів, то дуже здивувався, почувши, як стара солоденьким голоском промовляла до нього:

– Пане Флоран, вас тут допіру питав якийсь пан похилого віку. Він чекає на вас у вашій кімнаті.

Стара торговка, що розсілася на стільці, говорячи це, втішалася витонченою помстою, так що вся її величезна туша тремтіла. Проте Флоран їй не повірив і озирнувся на красуню Нормандку. Та, цілком помирившись зі своєю матір'ю, відкривала кран, плескала рукою по рибі і робила вигляд, наче нічого не чує.

– Ви певні, що це так? – перепитав він іще раз.

– О, цілком певна! Хіба ж ні, Луїзо? – казала стара вже різкішим тоном.

Флоран подумав, що, мабуть, до нього прийшли в якійсь важливій політичній справі, і вирішив піднятися до себе. Він уже хотів вийти з павільйону, коли раптом, мимохіть озирнувшись, побачив, що красуня Нормандка стежить за ним очима і обличчя в неї дуже серйозне. Він пройшов повз трьох плетух.

– Ви помітили? – прошепотіла мадмуазель Саже. – В ковбасній нікогісінько. Не така дурна красуня Ліза, щоб скомпрометувати себе.

Це була правда. Ковбасна стояла порожня. Фасад будинку, як і раніше, був залитий сонячним світлом і мав вигляд порядного житла, що чесно вигріває своє черево на ранковому сонечку. Вгорі на балконі гранатове дерево усе розквітло. Переходячи вулицю, Флоран по-приятельському кивнув головою Логрові з Лебігром, які, здавалось, вийшли на поріг винарні подихати свіжим повітрям. Ці пани посміхнулися до нього. Він хотів зайти у хвіртку, коли раптом у кінці темного вузького проходу перед ним майнуло бліде Огюстове обличчя, – воно з'явилось і зараз же зникло. Тоді він повернувся й зазирнув у ковбасну, щоб переконатися чи не чекає його тут пан похилого віку. Та він не побачив нікого, крім Мутона, що сидів на дерев'яній колоді; кіт поглядав на Флорана великими жовтими очима, подвійне підборіддя його обвисло, а вуса недовірливо настовбурчилися. Коли ж Флоран вирішив зайти у хвіртку, обличчя красуні Лізи з'явилось у глибині крамниці, з-за завісочки на скляних дверях.

Рибний павільйон завмер. Велетенські черева й груди стримували подих, чекаючи, поки інспектор зникне з очей. Тоді все почало рухатися: груди випиналися, черева мало не тріскалися від недоброго сміху. Фарс дуже вдався. Це ж було так смішно! Стара Мегюден трусилась від беззвучного реготу, наче повний міх, який спорожнювали. Її вигадка про пана похилого віку облетіла весь ринок і здалася всім торговкам надзвичайно дотепною. Аж тепер, нарешті, сухого довгаля візьмуть, і він не буде стирчати у всіх перед очима із своєю паскудною фізіономією і арештантськими очима. Торговки бажали йому щасливої дороги, сподіваючись, що їм тепер призначать на інспектора якогось вродливого

хлопця. Вони бігали від прилавка до прилавка і ладні були танцювати навколо кам'яних столів, мов дівчатка, що вирвалися на волю. Красуня Нормандка поглядала на ці веселощі, суворо випроставши стан, боячись поворухнутися, щоб не заплакати; вона поклала руку на великого ската, щоб заспокоїти своє гарячкове хвилювання.

– Гляньте, гляньте на цих паскудних Мегюденів, – сказала мадам Лекер, – як вони хочуть позбутися свого приятеля після того, як виманили в нього останнє су.

– Ну, то що з того? Вони мають рацію, – заперечила мадмуазель Саже. – І знаєте, моя мила, час би вже припинити ці сварки... Адже ви дістали своє, дайте ж і іншим залагодити свої справи.

– Стара сміється, – зауважила Сар'єтта. – Нормандка не дуже весела.

Тимчасом у своїй кімнатці Флоран з покорою вівці дався в руки поліції. Поліцаї грубо кинулись на нього, чекаючи, мабуть, відчайдушного опору. Він лагідно попросив їх не тримати його. Потім сів, а люди почали пакувати його папери, червоні шарфи, пов'язки та значки. Ця розв'язка, мабуть, не здивувала Флорана; вона була для нього полегкістю, хоч він сам не хотів собі в тому признатись. Але Флоран страждав, згадуючи ту ненависть, що затягла його в цю кімнату. Він згадав бліде обличчя Огюста, опущені носи рибних торговок, слова старої Мегюден, мовчання Нормандки, порожню ковбасну. Він казав собі, що ринок був у змові, весь квартал зрадив його. Навколо Флорана мов здіймалися хвилі болота з цих брудних вулиць.

І коли серед ситих облич, що майнули в його уяві, він уявив собі Кеню, серце йому стиснулося від смертельної туги.

– Ну, спускайтеся вниз, – грубо сказав поліцай.

Флоран устав і почав спускатися сходами. Дійшовши до третього поверху, він попросив, щоб йому дозволили на хвилинку повернутися до кімнати, бо він, мовляв, забув там одну річ. Поліцаї не згоджувалися, почали штовхати його. Тоді Флоран став їх благати. Він запропонував їм навіть ті гроші, що були при ньому. Нарешті двоє вирішили відпровадити його знову нагору, загрожуючи розбити йому голову, якщо він захоче втяти з ними якусь штуку. Вони повитягали з кишень револьвери. У своїй кімнаті Флоран підійшов до клітки зяблика, взяв пташку, поцілував її між крильцями й пустив з вікна на волю. Він дивився, як вона пурхнула, сіла проти сонечка на дах рибного павільйону, мов розгублена, а потім знову знялася вгору й полетіла над ринком у напрямку до скверу Дезінносан. Арештований постояв ще хвилину, дивлячись на небо з його безмежним простором; він думав про туркочучих голубів у Тюїльрі та про тих, яких бачив у льоху, з горлечком, розпореним ножем Маржолена. Тут у нього всередині наче все обірвалося. Флоран пішов слідом за поліцаями, які, знизуючи плечима, заховали свої револьвери в кишені.

Внизу на сходах він зупинився перед дверима, що вели до кухні ковбасної. Комісар, що чекав його тут, майже зворушений тихою покорою арештованого, запитав:

– Може, хочете з братом попрощатись?

Якусь хвилину Флоран вагався. Він дивився на двері. З кухні чути було голосний стукіт сікачів та дзенькіт каструль. Ліза, аби відвернути увагу свого чоловіка, надумала, щоб він начиняв ковбасу, хоч звичайно це робилось увечері. На вогні шипіла цибуля. Флоран почув веселий голос Кеню, що покривав шум кухні:

– Ах, чорт, – казав ковбасник, – добра буде кров'яна ковбаса!.. Огюсте, дайте-но мені сала!

Флоран подякував комісарові. Він боявся увійти до цієї душної кухні, де так пахло смаженою цибулею. Арештований пройшов повз двері,

щасливий від думки, що його брат нічого не знає, і прискорив ходу, щоб не завдати ковбасній зайвого жалю. Та коли яскраве сонце на вулиці вдарило йому в лице, бідолаха засоромився й, сідаючи у фіакр; зігнув спину, блідий, змарнілий. Він відчував, як тріумфує рибний павільйон, і йому здавалося, що весь квартал поділяє цю радість.

– Фе, огидна морда, – промовила мадмуазель Саже.

– Обличчя справжнього каторжника, спійманого на місці злочину, – додала мадам Лекер.

– Знаєте, я колись бачила, як стратили на гільйотині одного злочинця, – підхопила Сар'єтта, показуючи білі зуби, – у нього було таке саме обличчя.

Вони наблизились і, витягти шиї, силкувалися зазирнути в самий фіакр. У ту хвилину, коли карета вже від'їжджала, стара мадмуазель квапливо шарпнула за спідниці своїх приятельок, показуючи їм на Клер, яка вибігла з вулиці Пірует, збожеволіла, розпатлана, із скривавленими нігтями. Їй таки вдалося зняти з петель двері. Коли дівчина зрозуміла, що спізнилася, що Флорана вже повезли, вона кинулася за фіакром, але майже зараз же зупинилась у безсилій люті, сварячись кулаком услід колесам, що ніби тікали від неї. Потім уся червона, вкрита вапняним порохом, Клер повернулась бігом на вулицю Пірует.

– Хіба він обіцяв з нею одружитися? – зайшлася від сміху Сар'єтта. – Ото ще навісна, здорово вона втьопалася!

Квартал заспокоївся. До самого закриття павільйонів торговки балакали про ранкові події. Вони з цікавістю поглядали на ковбасну. Ліза уникала показуватися на люди, залишивши Огюстіну сидіти за прилавком. Проте після обіду вона вирішила, що треба розповісти Кеню про все, боячися, що яка-небудь балакуча сусідка може завдати йому грубого удару. Жінка зачекала, поки вони залишаться вдвох у кухні, бо

знала, що чоловік любить бувати в кухні і що тут він менше плакатиме. Вона обережно, як мати, розпочала розмову. Та коли Кеню довідався про все, то звалився на дошку, де рубали м'ясо, і заревів, як теля.

– Бідний мій товстунчику, не журися так, ти можеш захворіти, – сказала Ліза, обіймаючи чоловіка.

Здавалося, він виплаче собі очі, уткнувшися в її білий фартух; його інертне товсте тіло здригалося від горя. Він наче розмок, розтопився в сльозах. Коли ковбасник зміг, нарешті, вимовити слово, то пробелькотів:

– Ні, ти не можеш уявити собі, який Флоран був до мене добрий, коли ми жили на вулиці Руайє-Колар. Він сам і кімнату замітав, і їсти варив... Він любив мене, як рідну дитину, розумієш? Він повертався додому весь у болоті, такий зморений, що не годен був поворухнутися. А я був ситий, сидів удома, в теплі... А тепер його розстріляють.

Ліза почала гаряче заперечувати, що Флорана не розстріляють. Але чоловік її, похитуючи головою, казав далі:

– Все одно, я недосить любив його. Тепер я можу тобі правду сказати. Я відчував до нього злобу, вагався, не хотів віддавати йому половину спадщини...

– Ото ще! Таж я разів десять пропонувала йому ці гроші! – скрикнула жінка. – Нам немає за що докоряти собі.

– О, я знаю, ти добра, ти б йому все віддала... А мені було жаль, як ти собі хочеш! Я завжди буду мучитися думкою, що коли б поділився з ним, він би не кінчив так погано... Моя провина, це я згубив його.

Ліза почала ще ніжніше втішати його, казала, що не треба вигадувати на себе хто й зна-що. Вона навіть пожаліла Флорана. А все-таки він був дуже винен. Коли б у нього на руках були гроші, він наробив

би ще більше дурниць. Потроху ковбасниця дала зрозуміти чоловікові, що це не могло інакше скінчитися і що тепер усі зітхнуть вільніше. Кеню усе плакав, витираючи щоки фартухом, стримуючи ридання, щоб слухати жінку, а потім іще голосніше лементуючи. Він машинально занурив пальці в купу фаршу для сосисок, що лежала на дошці, робив у ньому ямки і з силою місив його.

– Пам'ятаєш, як ти себе погано почував? – казала Ліза. – Все це через те, що наші звички були порушені. Я дуже турбувалася, хоч і не казала тобі. Я добре бачила, що ти худнеш.

– Та невже? – пробурмотів ковбасник, припинивши на хвилину плакати.

– І торгівля наша цього року йшла погано. Нам страшенно не таланило... Ну, не плач, ти побачиш, як усе буде гаразд. А ти повинен поберегти себе для мене й для нашої дочки. Ти ж мусиш подбати про нас.

Кеню вже не так завзято місив фарш. Він знову хвилювався, але тепер це хвилювання було викликане ніжними почуттями, і на засмученому обличчі Кеню з'явилася вже слабка посмішка. Ліза відчула, що перемогла його. Вона мерщій покликала Поліну, що гралася в крамниці, посадила її батькові на коліна й сказала:

– Поліно, правда ж, твій тато повинен бути хороший? Попроси його лагідненько не завдавати нам більше смутку.

Дівчинка лагідненько попросила. Вони поглядали одне на одного, обнявшись, такі гладкі, що аж вилазили з своєї одежі. Вони вже починали видужувати після недуги, що тривала цілий рік і тільки тепер минула. Широкі круглі лиця батьків і дитини розпливались від посмішки, причому Ліза говорила:

– Таж, власне кажучи, нас на світі тільки троє, мій товстунчику, тільки троє.

Через два місяці Флорана знову засудили до заслання. З приводу цієї події зчинився великий галас. Газети жадібно накинулися на найменші подробиці, вміщували портрети засуджених, рисунки емблем і шарфів, плани місць, де збиралася банда. Протягом двох тижнів тільки й розмови було по всьому Парижу, що про змову на Центральному ринку. Поліція сповіщала чимраз тривожніші відомості; нарешті почали говорити, що під усім Монмартрським кварталом було закладено міни. У Законодавчому корпусі зчинився такий переполох, що центр і праві, забувши сумної пам'яті закон про дарчі записи, який недавно спричинився до розбрату між ними, примирились; переважна більшість подала голоси за проект непопулярного податку, і навіть передмістя не насмілилися протестувати, – така паніка охопила все місто.

Процес тривав цілий тиждень. Флоран був здивований, яку велику кількість співучасників йому приписували. Він ледве знав шістьох чи сімох з двадцяти чоловік, які сиділи на лаві підсудних. Коли вирок було зачитано, йому здалося, наче він бачить капелюх і невинну спину Робіна, що виходив разом з юрбою. Логра з Лакайлем виправдали. Олександра засудили на два роки ув'язнення за те, що він компрометував себе, мов доросла дитина. А щодо Гавара, то його, так само як і Флорана, засудили до заслання. Це був тяжкий удар, що вразив його серед останніх тріумфів під час довгих суперечок у суді, коли торговець живністю зумів висунути себе на перший план. Паризький крамар дорого заплатив за свій опозиційний запал. Дві великі сльози скотилися по розгубленому обличчі цього сивого хлопчини.

Одного серпневого ранку, коли Центральний ринок почав прокидатися, Клод Лантьє, який за своїм звичаєм походжав між возами з городиною, стягнувши живіт червоним поясом, підійшов на майдані Сен-Есташ до мадам Франсуа привітатися. Вона сиділа на купі ріпи й моркви. Її широке обличчя здавалося сумним. Художник був теж похмурий, дарма

що яскраве сонце вже пестило темнозелений оксамит капусти, наваленої цілими горами.

– Ну, все кінчено, – промовив Клод. – Флорана відправляють назад... Я думаю, тепер він уже в Бресті.

Городниця відповіла рухом німого суму; вона поволі провела рукою навколо себе й промовила глухим голосом:

– Це Париж, це все поганий Париж.

– Ні, я знаю, хто це зробив; це паскудні люди, – заперечив Клод, стискаючи кулаки. – Уявіть собі, мадам Франсуа, що нема такої дурниці, якої б вони не сказали на суді... Це ж нечувана річ, дійти до того, щоб нишпорити в дитячих зошитах! Дурний прокурор розвів цілу історію: пошана до невинного дитинства – з одного боку, виховання демагогів – з другого... Я аж захворів від усього цього.

І справді, Клода трясла лихоманка. Зіщулившись у своєму зеленкуватому пальті, він продовжував говорити:

– Лагідний хлопець, просто як дівчина. Вірите, він аж зомлів, побачивши, як ріжуть голубів... Я навіть розсміявся від жалю, коли побачив його між двома жандармами. Ну, тепер уже більше не побачимося, на цей раз він там і залишиться.

– Треба було послухати мене, – сказала городниця по недовгій мовчанці, – переїхати в Нантер та й жити там з моїми курми і кролями... Я, бач, дуже любила Флорана, відразу вгадала, що він такий добрий. Жили б собі і лиха не знали... Ех, горе та й годі... Та що поробиш, пане Клод! Приходьте до мене на днях їсти яєчню, я чекатиму вас.

На очах у неї були сльози. Проте вона встала, як мужня жінка, що твердо зносить горе, і промовила:

– Ось тітка Шантмесс іде купувати ріпу, і завжди вона весела – ця товстуха Шантмесс...

Клод відійшов і подався знову тинятися по ринку. На обрії, в кінці вулиці Рамбюто білим снопом займався день. Сонце розсипало на дахи золоте проміння, розливало потоки світла, що торкалися бруку. І Клод відчув, як веселість прокидається під дзвінким склепінням Центрального ринку, у кварталі, повному наїдків. То була ніби радість видужування, приємна метушня людей, які почувають, що з них, нарешті, звалився нестерпний тягар, який давив їм на шлунок. Він побачив Сар'єтту з золотим годинником; вона щось наспівувала серед своїх сливок та суниць, смикаючи за маленькі вусики пана Жюля, одягненого в оксамитовий піджачок. Мадам Лекер і мадмуазель Саже походжали в критому проході; вони були вже не такі жовті, а майже рум'яні, і посміхалися, мов добрі приятельки, що тішаться з приводу вдалого жарту. В рибному павільйоні стара Мегюден, що знову взялася торгувати, поплескувала по рибі, лаялася з усіма, чіплялася до нового інспектора, молодого хлопця, якого вона присяглася відшмагати; а Клер, ще темніша, ще лінивіша, згортала посинілими від холодної води саджалок руками велику купу равликів, укритих слизом, мов срібними нитками. Огюст і Огюстіна щойно накупили в тельбушному ряду свинячих ніжок і з ніжним виглядом молодої пари сідали у візок, щоб їхати до своєї ковбасної в Монружі. Була вже восьма година, повітря нагрілось, і художник, повертаючися вулицею Рамбюто, побачив Мюша й Поліну, що грались у коники. Мюш лазив рачки, а Поліна сиділа в нього на спині й трималася за його волосся, щоб не звалитись. На даху ринку з самого краю промайнула тінь. Клод підвів голову і побачив Маржолена з Кадіною, які сміялись і цілувались, вигріваючись на сонечку. Вони панували над кварталом своїми ніжними втіхами щасливих тварин.

Клод посварився на них кулаком. Він був доведений до відчаю цим святковим тріумфуванням бруку й неба. Він лаяв Гладких, кажучи, що вони перемогли. Навколо нього були самі Гладкі, готові лопнуть від надмірного здоров'я. Вони вітали нову зорю чудового травлення. Коли

Клод зупинився навпроти вулиці Пірует, то побачив праворуч і ліворуч видовище, що було для нього останнім ударом.

Праворуч красуня Нормандка, – красуня мадам Лебігр, як казали на неї тепер, – стояла на порозі своєї винарні. Її чоловік нарешті зміг, продовжуючи торгувати вином, продавати тютюн. Мрія, яку він леліяв протягом довгого часу, здійснилась завдяки важливим послугам урядові. Красуня Лебігр здалася Клодові препишною; вона стояла в шовковому вбранні, з закрученим волоссям, готова сісти за свій прилавок, куди приходили всі чоловіки цілого кварталу купувати цигарки та пачки тютюну. Вона мала поважний вигляд справжньої дами. Позаду неї красувалася зала винарні, наново оздоблена свіжими виноградними гронами на ніжному тлі; цинковий прилавок виблискував, а графини з лікером запалювали в дзеркалі ще яскравіші вогні. Молодиця сміялася, радіючи з ясного ранку.

Ліворуч від Клода на порозі ковбасної стояла красуня Ліза, заступивши своєю постаттю весь простір відчинених дверей. Ще ніколи її білизна не сяяла такою чистотою, ніколи ще її тіло не здавалось таким відпочилим, рожеве обличчя не обрамлялося так ретельно прилизаним волоссям. Вона дихала непорушним ситим спокоєм і була так заколисана ним, що навіть не посміхалася. То було цілковите заспокоєння, повне, без бурі, без життя, блаженство, що виніжувалось на теплому повітрі. Корсаж щільно обтягував її повний стан, її пухкі руки, що загубились у фартусі, навіть не простягалися за сьогоднішнім благополуччям, певні, що воно саме прийде до неї. А поряд так само раділа вітрина; вона тепер видужала: витягалися язики в шпику, ще червоніші та здоровіші, ніж раніше, окости знову добре виглядали й привабливо жовтіли; гірлянди сосисок не виражали більше суму, що завдавав такого жалю Кеню. Голосний сміх лунав у кухні і супроводився веселим дзенькотом каструль. Ковбасна знову дихала здоров'ям, жирним здоров'ям. Куски свинячого сала та половини свинячих туш, підвішені на мармурових стінах, нагадуючи округлість живота, стверджували тріумф черева. Нерухома Ліза із своєю поважною постаттю посилала великими очима ненажери ранкове привітання Центральному ринку.

Потім обидві пані розкланялися. Красуня мадам Лебігр і красуня мадам Кеню послали одна одній дружні привітання.

А Клод, що, мабуть, забув учора пообідати, розлютився, побачивши їх, таких здорових, таких поважних, з повними грудьми; він ще дужче стягнув свій пояс, гнівно бурмочучи:

– Ну й паскуди ж усі ці порядні люди!

Примітки

1

Де-Морні – герцог, зведений брат Наполеона III; один з керівників грудневого перевороту 1851 року; був головою Законодавчого корпусу

2

Тобто прибічником Ебера – політичного діяча французької буржуазної революції кінця XVIII ст., лівого якобінця, що обстоював інтереси міської бідноти.

3

Маржолен – ароматична рослина, що має лікувальні якості.